

Təsisçi: Qərbi Kaspi Universiteti
Western Caspian University

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınıb. Reyestr №3496

Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə Fəlsəfə və Sosiologiya, Psixologiya, Filologiya Elmləri, Sənətsünəslük Və Memarlıq elmləri üzrə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilib.

Baş redaktor: t.ü.f.d., professor Hüseynqulu Bağırov

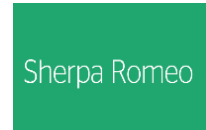
Redaksiya heyəti

D. S. Nuriyeva;
R.H. Bağırov;
A.N. Rzayev;
S.Q. Əfəndiyev;
G.V.Məmmədova (kurator);
T.Ə. Poladova - k.ü.f.d., dosent (baş redaktorun müavini);
L.İ. Arzumanzadə -(məsul katib)

Redaksiya Şurası

Nərgiz Axundova - AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor,
Fikrət Sadıxov prof.,
Azad Məmmədov prof.,
Aydın Səmədov prof.,
Şahin Xəlili prof.,
İnqilab Əlibəyli prof.,
Elçin Əliyev prof.,
İslam Qəribov prof.,
Aydın Mirzəzadə dos.,
Tahirə Əliyeva dos.,
Ağa Mirələm dos.,
Nurlan Nəsirov t.ü.f.d.,
Afərin Abbasova ps.ü.f.d.,
Adilə Əsədova fil.ü.e.n., dos.,
Abdol Samad Navi prof. UİTM (Universiteti texnoloji Mara),
Mikael Sukkov - b.e.d., prof. (Almaniya, Təbiəti Qoruma Fondunun təsisçisi),
Ahmet İpek - b.e.d., prof. (Uludağ Universiteti, Türkiyə).

Jurnal Beynəlxalq elmi məlumat bazalarına daxildi: Advanced Sciences Index, Crossref, Academic Resource Index ResearchBib; Citefactor, Sherpa Romeo, Root Society for Indexing and Impact Factor Service, Scilit, J-Gate, International Scientific Indexing (ISI)

p-ISSN 2789-4606

e-ISSN 2789-4614

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

2021, №4

BAKI-2021

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Heydər İzzət oğlu QULİYEV Kateqorizasiya mental əməliyyat kimi.....	5
Səkinə Mirəşrəf qızı İSMAYILOVA Dil tədris metodları.....	11
Mehri Altay qızı ZAHİDOVA Feil və onun tamamlığı arasındakı semantik əlaqələr.....	17
Fidan Həsən qızı MƏCİDOVA Bənzətmələrin rus dilindən ingilis dilinə tərcüməsi.....	24
Firuzə Qoşqar qızı NƏSİBZADƏ İkinci dilin mənimsənilməsində yaş faktoru.....	29
Səida ƏFƏNDİYEVƏ İngilis dili xarici dil kimi: texnologiyanın və bloqların rolu	37
Səidə Nizami qızı MƏMMƏDOVA How to teach english.....	42

ƏDƏBİYYAT

İlahə Qismət qızı İSRAFİLOVA Elm xadimi Seyfəddin Qəniyevin tədqiqatlarında Şamaxının musiqi tarixi və mədəni mənzərəsi.....	47
--	----

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Yevgeniya Alekseyevna AŞURLI Günümüzdə dizayn layihələndirmə.....	54
Sevda Bünyatulla qızı MƏMMƏDOVA İlham Nəzərovun (kontratenor) ifasında Vasif Adıgözəlovun “Qərənfil” romansının vokal ifaçılıq xüsusiyyətləri	58
Sevda Rafiq qızı SADIXBƏYOVA Qarabağın qadın geyimləri: tarixi-bədii ənənə və müasir dizayn (Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılıq materialları üzrə).....	64
Günel Məmmədrasul qızı BƏKİROVA Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri qovşağında Azərbaycan incəsənətinin ornamental təbiəti haqqında.....	71
Leyla Əlihüseyn qızı HÜSEYNOVA İnsan mühitində rəngin əhəmiyyəti.....	79
Dilarə Eyvaz qızı BAYRAMOVA Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyəti.....	85

PSIXOLOGİYA

Afərin Əli qızı ABBASOVA

Şəxsiyyətlərarası etimadın strukturu və funksiyaları..... 93

Fidan İlham qızı Quliyeva

Depressiyada koqnitiv pozuntuların təzahür xüsusiyyətləri.....100

Cəmilə Ziyafət qızı Mirzəyeva

Adaptasiyaya təsir edən amillər104

Afaq Ramiz qızı MƏMMƏDOVA

Ali sinir sisteminin tipləri və emosional gərginlik arasında fizioloji qanunauyğunluqların tədris prosesində rolu...109

Yaqut Əhməd qızı SALAHOVA

Tələbələrdə yaranan həyəcanın formaları və xüsusiyyətləri114

SIYASƏT

Sevinc Rafael qızı NƏSİBOVA

Azərbaycan - Rusiya münasibəti (1992-2016-cı illər)120

JURNALİSTİKA

Vüsal Səyyaf oğlu MƏMMƏDZADƏ

Mediada multimedia jurnalistikasına uyğunlaşma meylləri..... 127

D İ L Ç İ L İ K

Heydər İzzət oğlu QULİYEV

Azərbaycan Dillər Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: *heyderguliyev@mail.ru*

KATEQORİZASIYA MENTAL ƏMƏLİYYAT KİMİ

Xülasə: Məqalədə koqnitiv dilçilikdə kateqorizasiya insanın semantik-koqnitiv fəaliyyəti, proses kimi nəzərdən keçirilir. Dilçilik üçün kateqorizasiya əsasdır. Kateqorizasiya koqnitiv yanaşmanın ən vacib anlayışlarından biri hesab olunur. Kateqorizasiya dünyanı kateqoriyalara ayırma prosesidir və ümumiyyətlə bu kateqoriyaların zehni təsvirlərini təmin edən konseptlərin qurulmasını əhatə edir. Əvvəllər kateqorizasiyaya ənənəvi yanaşma mövcud idi. Aristoteldən bəri kateqoriyalar, problem kəsb etməyən, aydın, empirik tədqiqatlara əsaslanmayan, aprior mülahizələr nəticəsində filosofların mövqeyinə uyğun formalaşan, ümumi əlamətlərə malik olanlardan təşkil olunmuş hesab edilirdi. Klassik nəzəriyyə tərəfdarları *obyektivist* yanaşmaya əsaslanırdılar. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində insan, prototip əsasında kateqoriyalar müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, kateqorizasiya, prototip, əsas, periferiya.

UOT: 81-13

DOI: doi.org/10.54414/uysr6744

Giriş

Əvvəllər kateqorizasiyaya ənənəvi yanaşma mövcud idi. Aristoteldən bəri kateqoriyalar, problem kəsb etməyən, aydın, empirik tədqiqatlara əsaslanmayan, aprior mülahizələr nəticəsində filosofların mövqeyinə uyğun formalaşan, ümumi əlamətlərə malik olanlardan təşkil olunmuş hesab edilirdi. Klassik nəzəriyyə tərəfdarları *obyektivist* yanaşmaya əsaslanırdılar. Lakin sonralar kateqorizasiya koqnitiv psixologiyada əsas məsələlərdən birinə çevrildi, Eleanora Roş, Lüdviq Vitqenşteyndən təsirlənərək kateqoriyalarla bağlı yeni yanaşma irəli sürdü və bu yanaşmanı *prototiplər nəzəriyyəsi* (the theory of prototypes) və *əsas-səviyyə kateqoriyaları* (basic-level categories) adlandırdı. O, əvvəlcə rəng

kateqorizasiyasını tədqiq etdi və rəng kateqoriyalarının fokus (focal - daha sonra prototip adlandırdı) rəngi ətrafında qurulması fikrini irəli sürdü. Rəng nümunələrini fokus qırmızıya (focal red) bənzədikləri dərəcədə "qırmızı" adlandırdı, bəzi nümunələr digərlərindən daha yaxşı "qırmızı" nümunələrdir. E.Roş "qırmızı" kateqoriyasına "sahib olmaq" üçün *yaxşı qırmızının* nədən ibarət olduğunu araşdırırdı. Kateqoriya üzvlüyü yalnız *narıncı, bənövşəyi* və ya *çəhrayı* kimi qonşu kateqoriyaların mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Kateqoriya sərhədləri qeyri-səlisdir. Burada məsafənin böyük önəmi var. Məsafə azaldıqca və ya çoxaldıqca nümunənin kateqoriya üzvlüyü üçün yaxşı yaxud pis olduğu aydınlaşır.

Mərkəzilik və periferiklik də məsafə yanaşmasından törəmişdir. O, insanın

perseptual sistemi vasitəsilə müəyyənləşən *rəng* və *forma* kimi perseptual (duyğu) kateqoriyalarını, *quş* və *oyuncaq* kimi semantik kateqoriyalardan fərqləndirdi və rəng kateqoriyasının prototiplərini “təbii kateqoriyalar” adlandırdı. Onun bu tədqiqatları kateqoriyaların “daxili strukturunu” açmağa şərait yaratdı.

B.Berlin və P.Key “Basic Color Terms: Their Universality and Evolution” adlı əsərlərində qeyd edirlər ki, hər hansı bir rəng bildirmənin istinad etdiyi rəng sərhədlərinin qeyri-dəqiqliyinə baxmayaraq, dil daşıyıcıları bütün rənglər üçün hansı nöqtənin “fokal” (əsas) olduğu barədə yekdil fikirdədir. Bütün dillər üçün aşağıdakı 7 prinsipi əsas götürmək olar:

1. Bütün dillərdə ağ və qara rəng bildirən sözlər vardır;

2. Əgər dildə 3 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə qırmızı rəng bildirən söz var;

3. Əgər dildə 4 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə ya yaşıl, ya da sarı rəng bildirən söz vardır (ikisindən biri olmamaq şərti ilə);

4. Əgər dildə 5 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə həm yaşıl həm də sarı rəng bildirən söz vardır;

5. Əgər dildə 6 rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə göy rəng bildirən söz vardır;

6. Əgər dildə 7 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə qəhvəyi rəng bildirən söz vardır;

7. Əgər dildə 8 və ya artıq rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə bənövşəyi, çəhrayı, narıncı və boz rəng bildirən sözlər var (1, s. 67-68).

B.Berlin və P.Keyin əsas rəng termini üçün irəli sürdüyü dörd meyarı nəzərdən keçirək: (i) formanın sabitliyi və nisbi sadəliyi; (ii) bütün əsas şərtlər semantik

statusa ekvivalent olmalıdır; (iii) geniş tətbiq olunmalıdır; və (iv) psixoloji cəhətdən səciyyəvi olmaq:

(i) Əsas rəng termini 'monoleksemik' dir yəni yalnız bir qeyri-mürəkkəb leksemdən ibarətdir (əsas *mavi* ilə qeyri-əsas *limon rəngi* və ya *pas rəngi*). Monomorfemik və ya infleksion, lakin derivasion olmayan rəng təyin edən kökdən ibarət olma meyli var (Kiswahili dilində əsas *mw-eupe*, *ny-eupe*, *ch-eupe*, *vy-eupe*, və s. 'prefiks-ağ sinfi', lakin İngilis dilində əsas olmayan *blu-ish*). Tipik olaraq, bir dildə əsas rəng terminləri ardıcıl morfoloji quruluşa sahib olacaq, məsələn, İngilis dili əsas rəng terminləri hamısı monomorfikdir; onlar Amerindian dili Nez Perce-də daha çox təkrarlanır, məsələn, *xayxayx* “qara”, *?ilp'ilp* “qırmızı”, *magsmags* “sarı”, *ku-sku-s* “mavi”;

(ii) Əsas rəng terminlərinin hamısı ekvivalent semantik statusa malikdir, çünki heç bir əsas rəng termini başqa birinə semantik olaraq daxil edilmir, məs. *mavi* və *qırmızı* əsasdır, lakin *crimson* (tünd-qırmızı) və *scarlet* (tünd-qırmızı) (hər ikisi qırmızı rəngin növləridir) əsas deyil;

(iii) Əsas rəng termini yalnız məhdud obyektlər sinfi üçün tətbiq edilməməlidir, məsələn, qeyri-əsas *auburn* (şabalıdı-qırmızımtıl, *sarışın*) yalnız saç rəngini bildirmək üçün istifadə olunur, halbuki əsas *brown* (qəhvəyi) rəng isə hər şeyə tətbiq oluna bilər;

(iv) Əsas rəng termini işarələr olmadan çıxarılan rənglər siyahısının əvvəlinə yaxın olmalıdır; məs. İngilis dilinin on bir əsas rəng termini (Battig & Montague 1969: 10 (Battig, William F. & William E. Montague. 1969. Category norms for verbal items in 56 categories. Journal of Experimental Psychology Monograph 80.) 1-10 və 12 olaraq sıralanır. Bu tip psixoloji səciyyəvilik, idiolektlərdə sabit olmalıdır. Əsas rəng terminləri üçün bu meyarlar digər semantik

sahələrdə əsas terminlərin təhlili üçün ümumiləşdirilməlidir (2, s. 89-100).

C.Ləkoffun (6) irəli sürdüyü öhdəliklərdən biri olan ümumiləşdirmə öhdəliyi ilə əlaqədar olaraq, Evans və Qrin (4, s. 28-44) əsas fenomenləri (yəni kateqorizasiya, polisemiya və metafora) seçirlər və dilçiliyin müxtəlif sahələrində onların iştirakını təhlil edirlər. Onlar kateqorizasiyanı və ailə bənzərliyi (family resemblance) kateqoriyasını yalnız semantikaya deyil, həm də morfologiyaya, sintaksisə və fonologiyaya tətbiq edirlər. Məsələn, bəzi morfemlər digərlərinə nisbətən daha çox prototipikdir və nitq hissələrinin qeyri-səlis kateqoriyalar təşkil etdiyini söyləmək olar. Nəticədə müəyyən isim və feillər 'nounier' və ya 'verbier' olur. Bundan əlavə, fonologiyada ənənəvi fərqli xüsusiyyət təhlilindən fərqli olaraq, ingilis dillində danışanlar bəzi samit səslərin / r /, / n /, / m / digər / b /, / d /, / g / kimi samit səslərdən daha səslə daha ifadə olunduğunu iddia edirlər. Buna görə, yəqin ki, diskret dil vahidləri daha çox səslənəndən daha az səslənənə qədər davam edən kontinuumuna qoşulurlar.

Koqnitiv semantika, beləliklə linqvistik mənanı konseptual strukturun təzahürü kimi qəbul edir. Bu o deməkdir ki, sözlərin mənası dünyanın özündən deyil, daha çox bizim qavrayışımızdan və dünyanın kateqorizasiyasından asılıdır. Nəticədə, "koqnitiv semantika ilə bağlı araşdırma konseptual məzmun və onun dildə təşkili ilə bağlı tədqiqatdır" (7, s. 4). C.Ləkoff bütün fəaliyyətimizin, hətta şəxsiyyət kimi formallaşmağımızın kateqorizasiya sayəsində mümkün olduğunu vurğulayır: "Düşüncəmiz, qavrayışımız, hərəkətlərimiz və danışığımız üçün kateqorizasiyadan daha vacib bir şey yoxdur. Hər dəfə nəyəsə bir şeyin növü, məsələn ağac, ağac kimi baxdığımızda kateqoriyalaşdırırıq. Nə zaman

ki, şeylərin *növlərindən* - stullar, insanlar, xəstəliklər, duyğular, ümumiyyətlə istənilən növ haqqında danışırıq – kateqoriyalara müraciət edirik. Nə zaman ki, hər hansı bir məqsədyönlü fəaliyyət *növü* həyata keçiririk, məsələn, qələmlə bir şey yazarkən, çəkilə çəkiləyərkən və ya paltar ütüləyərkən, kateqoriyalardan istifadə edirik. Bu vəziyyətdə etdiyimiz spesifik hərəkət motor fəaliyyətinin *növüdür* (məsələn, yazmaq, çəkilmək, ütüləmək), yəni xüsusi motor fəaliyyət kateqoriyasına daxildir. Onlar heç vaxt tam olaraq eyni şəkildə həyata keçirilmir, lakin spesifik hərəkətlərdəki fərqə baxmayaraq, hamısı müəyyən növün hərəkətlərini təmsil edir və bu cür hərəkətlərin necə ediləcəyini bilirik. İstənilən ağlabatan uzunluqda istənilən bir sözləmi dedikdə və ya anladıqda, yüzlərlə deyil, onlarla kateqoriyadan istifadə edirik: nitq səsləri, sözlər, frazalar və kloz (clause) birləşmələri kateqoriyaları, habelə konseptual kateqoriyalar. Kateqorizasiya qabiliyyətimiz olmasaydı, nə fiziki dünyada, nə də ictimai və intellektual həyatımızda hərəkət edə bilməzdik. Kateqoriyalaşdırdığımızı anlamaq, necə düşündüyümüzü və necə davrandığımızı anlamaq üçün vacibdir və eyni zamanda bizi insan edən şeyləri anlamaq üçün vacibdir" (5, s. 5-6). Dünyada cürbəcür varlıqlar və hadisələrlə rastlaşırıq. Onların hamısını kateqorizasiya etmək bizim üçün qeyri-mümkündür. Qarşılaşdığımız "çiy məlumatlar" kateqoriyalaşdırıldıqdan sonra "işlək" hala düşür, "istifadəyə yararlı olur". İnsan onu əhatə edənlərə öz *düşüncə gözü* vasitəsilə inteqrasiya edir, öz mental dünyası ilə həqiqi dünya arasında uyğunlaşma aparır və nəticədə *mental adaptasiya* fazasına keçir. Alim bu proseslərin əksəriyyətinin avtomatik və şüursuz formada yerinə yetirildiyini, burada həm də mücərrəd varlıqların ehtiva

olunduğunu qeyd edir: “Əksər hallarda, kateqorizasiya avtomatik və şüursuz şəkildə baş verir və əgər bu prosesi ümumiyyətlə anlayırıqsa, yalnız problemlı hallarda anlayırıq. Dünyada hərəkət edərək insanları, heyvanları və fiziki əşyaları həm təbii, həm də insan tərəfindən yaradılmış olaraq avtomatik olaraq kateqorizasiyanı yerinə yetiririk. Bu, bəzən şeyləri olduğu kimi təsnif etdiyimiz, şeylərin təbii növlərə birləşdiyi və aqlımızın kateqoriyalarının təbii olaraq dünyadakı şeylərin növlərinə uyğun olduğu təəssüratına gətirib çıxarır. Ancaq kateqoriyalarımızın əhəmiyyətli bir hissəsi *obyekt* kateqoriyası deyil, mücərrəd varlıqlar kateqoriyasıdır. Hökumətlər, xəstəliklər, elmi varlıqlar və bir tərəfdən, elektronlar kimi gündəlik nəzəriyyələr, digər tərəfdən, soyuqdəymələr daxil olmaqla hadisələri, hərəkətləri, duyğuları, məkan münasibətlərini, sosial münasibətləri və mücərrəd varlıqları kateqorizasiya edirik. İnsan düşüncəsinin xüsusiyyətlərini izah etmək üçün həm konkret, həm də mücərrəd olmaqla *bütün* kateqoriyalarımızı əhatə edən bir nəzəriyyə yaratmaq lazımdır” (5, s. 6). Məsələn,

Robins and sparrows are typical birds - Qaratoyuqlar və sərçələr tipik quşlardır.

Apples and oranges are typical fruits - Almalar və portağallar tipik meyvələrdir.

Saws and hammers are typical tools - Mişarlar və çəkiçlər tipik alətlərdir.

Bu misallarda kateqoriya üzvlərinin işlənməsi adətən avtomatik və şüursuz formada reallaşır. Onlar ictimai müzakirə mövzusu deyillər və dəyişməzdir.

L.Çeyfin kateqorizasiya prosesi haqda fikirlərinə diqqət yetirək. Alim verballaşma prosesini üç əsas növə ayırır:

1) bu proseslər məzmunun təşkili ilə bağlıdır. Verballaşma üçün danışan əldə

olunmuş təcrübənin özünü müəyyən şəkildə strukturlaşdırır;

2) bunlar, danışanın həmin anda adresatın əqli vəziyyətini və konkret nitq konteksti çərçivəsində iş qabiliyyətini qiymətləndirməsi ilə əlaqəli proseslərdir;

3) hər bir dil verballaşma zamanı istifadə olunmalı müxtəlif, az və ya çox ixtiyari sintaktik prosesləri cəlb edir. Məsələn, bir dildə feilin şəxsə, kəmiyyətə və cinsi görə uzlaşması tələb oluna bilər, başqa bir dildə isə belə bir tələb olmaya bilər.

O, hesab edir ki, məzmunu, qablaşdırma (*packaging* - verilən və yeni məlumatları ayırmaq, ismin müəyyən və ya qeyri-müəyyən olaraq təqdim olunmasına qərar vermək, tema və remanın təyin edilməsi və s. kimi məsələləri əhatə edir) və sintaktik strukturlara aid olan proseslər arasındakı bu üçüzlü ayrılma, verballaşma prosesi ərzində baş verən real fərqləri əks etdirir. U.L.Çeyf bu prosesləri də üç alt növə ayırır: a) danışanın böyük epizodu kiçik hissəyə yəni alt epizodlara (subchunking) ayırması lazımdır; b) epizod optimal ölçüyə çatdıqda, danışanın epizodda iştirak edən obyektlərin fərqli rollarını müəyyən edəcək propozision strukturu seçməsi lazımdır (propositionallizing); c) həm obyektlər, həm də hadisələr haqqında fikirləri çatdırmaq üçün uyğun sözlər və ifadələr tapılmalıdır. Burada “kateqorizasiya” terminindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

U.L.Çeyf qeyd edir ki, qavrayış prosesləri, eləcə də verballaşma şərh (interpretasiya) xarakter daşıyır; qavrayış yolu ilə şüura, daha sonra yaddaşa daxil olan məlumatlar orijinal stimulun dəqiq bir nüsxəsi deyil, onun şərhidir. İnsanlar danışarkən düşüncələrini ifadə etməyin ən yaxşı yollarını seçməyə çalışırlar. Buradan belə çıxır ki, şərh prosesləri yaddaşdakı hər şeyə şamil edilir. Şərh yalnız qavrayış zamanı

deyil həm də danışdığımız anda baş verir. Deyilənlərin həqiqiliyi isə yalnız *kateqorizasiya* zamanı mümkündür. Bu o deməkdir ki, ideyalar ötürülməmişdən əvvəl danışan onları kateqoriyalaşdırmalıdır yəni obyektivi və ya hadisəni hansısa kateqoriyanın bir nümunəsi kimi şərh etməyə qərar verməlidir ki, bu da ona düşüncəsində olanı az yaxud çox qənaətbəxş şəkildə çatdıracaq söz verəcək. Beləliklə, müəyyən bir obyektivi X kateqoriyasına aid bir nümunə kimi kateqorizasiya etmək, onu 'a dish' və ya 'the dish' adlandırmağa imkan verəcəkdir. Müəyyən bir hadisəni Y kateqoriyasına aid bir nümunə olaraq kateqorizasiya etməyimi onu 'eat', 'ate' və s. kimi çatdırmağa imkan verəcəkdir (3, s. 215-246).

Nəticə

Kateqorizasiya mənanın dildə necə qurulduğunu və ifadə edildiyini, ümumiyyətlə, mənanın mahiyyətinin aşkarlanmasında əhəmiyyətli rol oynayan koqnitiv prinsipdir. Müəyyən bir kateqoriyaya üzvlük mükəmmələ yaxınlaşma dərəcəsidir. Bu dərəcə sayəsində bir varlığın hansı kateqoriyaya aid olub-olmadığı müəyyənləşir. Bu əlaqə, prototip kateqoriyaya ən yaxşı nümunə olaraq göstərilir. Prototipə bənzərlik kateqoriya daxilində mövqenin müəyyənləşməsinə asanlaşdırır. Klassik modeldə isə belə deyildi, xüsusiyyətlər ya var idi, ya da yox idi. Orta mövqə anlayışı qəbul edilmirdi.

Koqnitiv dilçilik E.Roşun prototip kateqorizasiyası sahəsindəki tədqiqatlarından faydalandı. Bu yanaşma sayəsində klassik

kateqoriyalardan, koqnitiv modellərə əsaslanan prototip kateqoriyalara keçid baş tutdu. Prototip nəzəriyyə *eksperiensialist* (təcrübi) yanaşmaya əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, kateqorizasiya yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, *obyektivist* və *eksperiensialist* (təcrübi) yanaşma baxımından tədqiq olunmalıdır. Baxmayaraq ki, eksperiensializm prototip nəzəriyyədə, obyektivizm isə klassik nəzəriyyədə əsas götürülürdü, C.Lakoff obyektivist yanaşmanın tamamilə səhv olmadığını bildirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Emil İbadov. Rənglər və onların simvolik mahiyyəti // «Tədqiqələr», 2008, №3-4, səh. 62-73.
2. Berlin B., P.Kay. (1969) Basic Color Terms: Their Universality and Evolution,
3. Chafe L.Wallace. The recall and verbalization of past experience.— In: “Current Issues in Linguistic Theory”, ed. by R. W. Cole. Bloomington and London, 1977, p. 215—246.
4. Evans, V and Green, M. (2006) Cognitive Linguistics: an Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
5. Lakoff, G. (1987) Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press.
6. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas? // Cognitive Linguistics. 1990. Vol. 1, № 1.
7. Talmy, L. (2000) Toward a Cognitive Semantics, Vol. I and II. Cambridge, MA: MIT Press.

Гулиев Гейдар Иззатович

Азербайджанский Университет Языков

доктор философии по филологии

E-mail: *heyderguliyev@mail.ru*

КАТЕГОРИЗАЦИЯ КАК МЕНТАЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ

Резюме: В статье категоризация в когнитивной лингвистике рассматривается как семантико-когнитивная деятельность человека, как процесс. Категоризация занимает центральное место в лингвистике. Категоризация считается одним из самых важных понятий когнитивного подхода. Категоризация - это процесс деления мира на категории, который обычно включает построение концептов которые обеспечивают ментальные представления этих категорий. В прошлом существовал традиционный подход к категоризации. Со времен Аристотеля категории считались беспроблемными, ясными, не основанными на эмпирических исследованиях, сформированными в результате априорных соображений в соответствии с позицией философов и имеющими общие черты. Сторонники классической теории основывались на объективистском подходе. В процессе когнитивной деятельности, человек выделяет категории на основе прототипа.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, категоризация, прототип, ядро, периферия.

Guliyev Heydar Izzat

Azerbaijan University Of Languages

PhD in Philology

E-mail: *heyderguliyev@mail.ru*

CATEGORIZATION AS THE MENTAL OPERATION

Abstract: The article considers categorization in cognitive linguistics as a semantic-cognitive human activity, as a process. Categorization is central to linguistics. Categorization is considered one of the most important concepts in the cognitive approach. Categorization is the process of dividing the world into categories, and usually involves constructing concepts that provide mental representations of those categories. Previously, there was a traditional approach to categorization. Since Aristotle, categories have been considered to be non-problematic, clear, not based on empirical research, formed as a result of a priori considerations in accordance with the position of philosophers, and having common features. Proponents of classical theory were based on an objectivist approach. In the process of cognitive activity, a person identifies categories based on the prototype.

Keywords: cognitive linguistics, categorization, prototype, core, periphery.

Daxil olub: 17.08.2021

Sakina Mirashraf ISMAYILOVA

Western Caspian University

E-mail: ismayilovasekine555@gmail.com

APPROACHES TO LANGUAGE TEACHING

Abstract: The article is written considering scientific research methods and actuality.

As we know the teaching approaches have some interesting relationships with each other. They sometimes overlap, support, complement and even contradict each other.

Keep in mind that each activity may not fall only into one category. It may join to two or more of these categories. Don't become strict about how these approaches are used in the classroom, just be aware of what they are and how they are used best.

Of course, no single approach can answer all of every teacher's questions, so it depends on your interest to be open-minded enough to try all of them and begin to see which one works best in which situations. Many language teachers these days do not use one single approach. They may use one approach one week and different approach the next. Also, all learners have different learning styles and different ideas about how language should be learnt.

As you can see, the teaching approaches vary in how specific they are about views on language and language learning and their typical classroom practices. Some are more developed in different areas than others. They all do have their own merits. It's up to you, the teacher, to use the proper approach to get the job done. You should use them right and be the best teacher that you can be.

Keywords: language, teaching approaches, communication skills, learners.

UOT: 81

DOI: doi.org/10.54414/ikas9730

Introduction

An approach to language teaching may refer to our view of language and our view of how language learning takes place. Sometimes approaches also refer to the ways or methods of teaching that we use in the classroom. Would you like to be the teacher students turn to when they really want to learn? They are familiar with the tried and tested teaching approaches that have been in development since chalk was invented. How to differ the various approaches? As you can imagine, there are many different approaches to teaching.

These reflect people's different views on what language is made up of, how languages are learnt and what classroom practices effectively bring about learning. These approaches have had a great influence on English language teaching practices and materials. The approaches have overarching assumptions that they are based on. The different teaching approaches can be classified into four theoretical orientations: structural, cognitive psychological and functional.

- Structural approaches believe that language can be reduced to a learnable set of building blocks. There are rules, known as grammar and syntax, that govern how to combine these basic elements. These rules

can be memorized to achieve a high level of proficiency in a language. There is a predetermined sequence in which a language should be learned. Grammar textbooks are the most commonly used material in this category.

- The cognitive perspective in learning a language puts the learner smack in the center of everything. Cognitive approaches look to answer questions like: How does a language be effectively learned? How does one make a set of vocabulary, words memorable and get them embedded in the long-term memory?

Main part:

According to this approach, the techniques, strategies and even the sequence of lessons are learned and they can't be predetermined. Learning a language is a conscious, information-processing event.

- In psychological approach, language learning is seen through issues like learners' motivation, a location's conduciveness to learning, teacher-student relations, stress levels etc. Is the teacher supportive enough to the students? Or is the classroom dynamic facilitating or inhibiting the acquisition of the language? Many of the insights in this category are related to the social psychology.

- Functional approaches often emphasize the spoken language over the written language, and profess that language isn't a set of grammar rules but rather a tool for communication. This has tremendous implications for the types of activities or the materials used. It often makes use of PPP stages in lessons, or of communicative activities. Communication is the most important aspect of language. And meaning is communicated through functions, grammar, vocabulary, discourse and skills. Of course, the best

way to learn language is to use it in interaction, rather than to learn about it. Among classroom practices fluency is more important than accuracy. Classroom activities focus on fluency much more than accuracy. Authentic materials (examples of real language used for real communication) provide useful input for learners and are therefore often used in the classroom. In the classroom, learners become active users of the language; the teacher's role focuses particularly on setting up communicative activities, providing correction after fluency activities, inputting language when needed. Communication is essentially the rationale for the language and this approach seeks to develop those skills that enable students to meaningfully engage with each other. As the teacher, your responsibility is to give the students as much opportunity and receive meaningful communication as possible. For example, you can let students introduce themselves, share their hobbies using the target language. Instead of just presenting the language, you're giving them a task that can only be accomplished by using the target language.

Grammar-translation approach. Everybody knows a language is made up of grammatical rules. And a language is learnt by analyses and applying grammatical rules. Just think about the scene: A teacher stands in front of the class, telling her students to turn their textbooks to the grammar part 'Verbs and Tenses'. She writes the different ways of forming the past tense of verbs on the board. She lists the general rules, and this list is promptly followed by – you've guessed the exceptions to the rules, those special cases that make grammar so exciting. Classroom practices contain of studying grammatical rules presented through grammatical terms, then applying them in

exercises. This is the classic way of teaching language. It began as a method to teach Latin and Greek and was generalized to teach any second languages. The approach has strong structural underpinnings and the emphasis is on the correct use of grammar, regardless of the substance or context. In this it is important to work out what language means by applying rules and emphasis on grammatical accuracy. The grammar-translation Approach is best when the goal is for the students to read or to write the target language, as well as appreciate its literature. In Grammar translation method, accuracy is emphasized rather than fluency but it is now highly recommended that accuracy should come at the last and fluency should be preferred first. If the learners are corrected on their mistakes from the beginning, they will become hesitant to speak in the target language. When they start to speak, their minds will become ready to look upon the grammatical rules that they are using, so in this way they will become unable to be fluent in language. We know in Grammar translation method, a sentence is the basic unit of the language. The learners are made able to memorize certain rules of grammar and certain vocabulary which they have to fit everywhere they find a chance to use them. Here, grammatical rules and vocabulary are memorized in modern ways of teaching a language, because people have different learning styles.

Direct Approach. It's a response to the Grammar translation school, and this time, rather than the written form, the emphasis is on the spoken language and the development of oral skills. Grammar isn't taught explicitly but is learned inductively by the students through repeated exposure to the spoken language. Activities like pantomiming, word-picture association, question answer

patterns, dialogues and role playing give the students the chance to figure out the rules for themselves. And good news for your students- there are no grammar drills or analyses of written sentences. As a teacher, you won't use the students' mother tongue to teach concepts, only the target language is used in the classroom. Listening and comprehension thus become central to this approach. There are no vocabulary lists to memorize, but there are a lot of words and phrases to listen and become more familiar with. All things considered, it would not be hard to understand why the Direct approach has also been called as 'Anti-grammatical Method' and 'Reform Method'.

Reading approach. This is a very specific approach designed for a specific type of language learner. The student that most appreciates this method probably never intends to interact with native speakers in the target language. The student requires only one linguistic skill: Reading comprehension. So you do away with pronunciation and dialogues. The little grammar that you teach must be oriented towards understanding a piece of reading. And vocabulary words are learned in context. You need to teach elements like conjunctions, which brings phrases and sentences together, and negation, which changes the meaning of a sentence. In the Reading approach, learning a language is used as a means to a higher end. This approach has both structural and functional underpinnings.

Audio lingual approach. In this category it is believed that a language can be reduced to a basic set of sounds. After combining them you have spoken words. Those words when phonetically joined, become phrases and later become sentences. Unlike the Reading approach, the Audio lingual approach gives higher priority to the spoken

form than the written form. Classes are generally held using the target language. Activities like role playing and dialogues are demonstrated to the students until they get the pronunciations and rhythm right. On the other hand, mistakes are corrected quickly but gently. The teacher directs and controls the language behavior of the students. Teacher is a good model of the target language, especially for pronunciation and other oral skills. And students are imitators of the teacher as perfect model of the target language or native speakers in the audio recordings. Everyday speech and oral skills are important. Perfect pronunciation is required. Language is primarily for Oral communication. Its goals are to enable students to speak and write in the target language, to make students able to use the target language automatically without stopping to think, to form new habits in this language.

While traditional methodologies such as the audio-lingual and direct methods still offer useful elements, they're clearly outdated in the modern classroom. The communicative approach, which was in vogue in the late 90s, is still widely considered as the latest advancement in modern language teaching. However, it has become clearly evident that the needs of modern students have outpaced teachers' and book publishers' best strategies.

- **Task-based approach.** Traditional curriculum design and class planning revolved around the topics considered useful for students. This meant students were to learn the grammar and vocabulary that educators thought students needed to know. The focus of the teaching is on the completion of a task which in itself is interesting to the learners. Learners use the language they already have to complete the task and there is little correction of errors. This is the predominant

method in ESL teaching. The tasks include reading, searching the Internet, listening to taped materials, selecting important vocabulary to teach other students etc. Task-based teaching is a methodology associated with the communicative approach. This approach isolates individual skills and competencies in order to teach material students actually need to know to meet their goals and objectives. For this method to work, teachers must understand their students' need and expectations in order to design lessons that help their students succeed.

- Much like the task-based approach, the project-based approach is meant to address to students' real needs by adapting language to the skills and competencies they truly need personally or professionally. This approach begins by determining the one, global objective that the individual or groups or students have. For example, if you are teaching a business English class, you should look at why students are in the class to begin with and plan accordingly. They have to work on the specific project. Then the teacher discussed the difficulties his students encountered in addition, to covering all the vocabulary and grammar needed to complete each section of the project.

- **Lexical syllabus.** While the previous two approaches focus heavily on skills and competencies that students need to develop, this approach focuses on what language students actually need to produce. In particular, the actual words that students need to understand in order to conduct specific tasks. The approach is based upon the core language that students need to know. Activities can range from the matching pictures and definitions to working with dialogues.

Presentation, Practice and Presentation (PPT) According to the view of language, grammatical structures and functions are

the most important aspect of language. The language is learnt by first seeing new language in a context which shows its meaning, practicing it in controlled condition, then using it in freer conditions which give the learner less language support. In this, lessons move from the presentation stage to the practice stage to the production stage. And the teacher provides examples and gives information and guides students. Typical activities are situational presentations and miming at the presentation stage, drills at the controlled practice stage, role-play and information gap activities at the production stage.

Content and Language Integrated Learning (CLIL). Here the language serves to communicate meaning. Language is learnt mainly through acquisition and through using it. Language does not need to be obviously focused on. All aspects of language help communicate meaning, e.g. skills, lexis, grammar, functions. Content and Language Integrated Learning is an innovative approach to foreign language learning based on the integration of the language

with content with a dual- focused learning environment.

Conclusion

Content and Language Integrated Learning relates to the teaching of the content - based subject by means of a language which is not the mother tongue of the students the classroom. CLIL is normally implemented in non- language related subject, being Science, Arts, History, Math the common ones in Primary and Secondary education throughout Europe. In all cases, teachers need to master and command the language in which they are going to communicate with their students. In this regard, it's normally taken for granted that teachers and language specialist who are fluent in foreign language are able to teach contents through this language.

References:

1. Coyle D., Hood P., and Marsh D. (2010) CLIL. Cambridge University Press
2. Jeremy Harmer, The Practice of English Language Teaching (2015)
3. Penny Ur, A course in English Language Teaching (2012)

Səkinə Mirəşrəf qızı İSMAYILOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: ismayilovasekine555@gmail.com

DİL TƏDRİS METODLARIXÜLASƏ

Xülasə: Məqalə elmi tədqiqat metodları və aktualıq nəzərə alınmaqla yazılmışdır. Bildiyimiz kimi tədris üsullarının bir-biri ilə bəzi maraqlı əlaqələri vardır. Onlar bəzən üst-üstə düşür, bir-birini dəstəkləyir, tamamlayır və hətta ziddiyyət təşkil edir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir fəaliyyət yalnız bir kateqoriyaya aidedilə bilməz. O iki və daha çox kateqoriyaya birləşə bilər. Bu üsulların sinifdə necə tətbiq olunduğuna sərt yanaşmayın, sadəcə onların nə olduqlarını və ən yaxşı şəkildə necə istifadə edildiklərini bilin. Əlbəttə ki, yalnız bir üsul hər müəllimin bütün suallarına cavab verə bilmir, beləliklə hamısını sınaq və hansı birinin hansı situasiyada ən yaxşı şəkildə işləndiyini görməyə başlamaq üçün

kifayət qədər açıq fikirli olmağınız sizin marağınızdan asılıdır. Hal hazırkı zamanda dil müəllimlərinin çoxu yalnız bir üsuldən istifadə etmir. Onlar bir üsuldən bir həftə, digər üsuldən növbəti dəfə istifadə edə bilirlər. Həmçinin, bütün öyrənənlərin fərqli öyrənmə yolları və dilin necə öyrənilməsi haqqında müxtəlif fikirləri var.

Gördüyünüz kimi tədris üsulları dil və dil öyrənmə, eləcə də səciyyəvi sinif təcrübələri ilə bağlı baxışların nə dərəcədə uyğun olması ilə fərqlənir.

Bəziləri müxtəlif sahələrdə digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf edib. Onların hamısının öz mahiyyəti var. Bir işi etmək üçün xüsusi üsuldən istifadə etmək səndən asılıdır, müəllim. Sən onları düzgün istifadə etməli və bacardığın kimi ən yaxşı müəllim olmalısan.

Açar sözlər: dil, tədris üsulları, ünsiyyət bacarıqları, öyrənənlər.

Сакина Мирешраф кызы ИСМАИЛОВА

Западно-Каспийский Университет

E-mail: ismayilovasekine555@gmail.com

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

Резюме: Статья написана с учетом методов научных исследований и актуальности. Как мы знаем что подходы к обучению имеют интересные отношения друг с другом. Иногда они перекрывают, поддерживают, дополняют друг друга.

Имейте в виду что, каждое действие не может быть отнесено только к одной категории. Это может присоединиться к двум или более из этих категорий. Не становитесь строгими о том, как эти подходы используются в классе, просто знайте, что они из себя представляют и как их лучше всего использовать.

Конечно, ни один подход к обучению не может ответить на все вопросы каждого учителя, поэтому зависит от ваших интересов быть достаточно открытым, чтобы попробовать все из них и начать понимать, какой из них лучше всего работает в какой ситуации. Многие преподаватели языка в наши дни не используют только один метод обучения. Они могут использовать один подход в одну неделю, а другой – в следующий. Кроме того, у всех учащихся разные стили обучения и разные представления о том, как следует изучать язык.

Как видите, подходы к обучению различаются в зависимости от того, насколько они специфичны в отношении взглядов на язык и изучения языка и их типичной практики в классе. Некоторые более развиты в разных областях, чем другие. У всех есть свои достоинства. Это зависит от вас, учитель, чтобы использовать правильный метод выполнить работу. Вы должны использовать их правильно, и быть лучшим учителем, каким вы можете быть.

Ключевые слова: язык, методы обучения, навыки обучения, учащиеся

Daxil olub: 02.09.2021

Mehri Altay ZAHIDOVA
Western Caspian University
E-mail: mehri_zahidova@mail.ru

SEMANTIC RELATIONSHIP BETWEEN THE VERB AND ITS OBJECT

Abstract: The semantic relations between a verb and its actants, primarily a direct object, are very important for understanding the semantic side of a sentence. It is the object that determines the nature of the action aimed at its creation, change or destruction. It is well known how different the actions are, the goal of which is the creation of different objects. Therefore, it is not at all surprising that these actions are usually indicated not by one generalized verb of creation, but by different verbs. Our goal was to draw attention to some semantic-syntactic processes occurring in this semantic area and conducive to alternation in the same syntactic position of anthroponyms and propositive nominations. The mechanisms of syntax are closely related to the mechanisms of the psyche, and their study can shed light on some issues related to the nature of feelings and mental states - an area that a person owes a lot of knowledge to language,

Keywords: Semantic. Verb. Object. Actant Subject and Object). Act. Intentional. Proposition.

UOT: 81

DOI: doi.org/10.54414/zmtd2034

Introduction

The semantic relationship between a verb and its actants, primarily a direct object, are very important for understanding the semantic side of a sentence. It is the object that determines the nature of the action aimed at its creation, change or destruction. It is well known how different the actions are, the goal of which is the creation of different objects. Therefore, it is not at all surprising that these actions are usually indicated not by one generalized verb of creation, but by different verbs. Cf. draw a drawing, stitch (sew) boots, write a letter, cook soup, bake pancakes, sculpt pots and so on. Medieval logicians directly asserted that *objectum specit actum* 'the object determines the action.

G.Gak expressed the idea that in Indo-European languages the transitional verb,

grammatically consistent with the subject, is at the same time in semantic correspondence with the object, resembling the formal orientation of the transitional verb to the object in the languages of the ergative system [1].

Main part

Emphasizing that the English verb associates an event with a patient rather than an agent, because changes occur in the object as a result of the action indicated by it (when it comes to a physical act. A. Kenny cited the fact that during nominalization the transitive verb preserves the object of action in the closest syntactic position, although this place is also suitable for expressing subjective relations. However, the subject can occupy this place only with intransitive verbs [2].

The most general rule of semantic correspondence of a verb to its object comes down to the fact that verbs of spiritual (intellectual, emotional, volitional, etc.) activity, that is, verbs denoting processes occurring in a subject, in logic are called intentional verbs; as well as auditory verbs perceptions require positive additions (subordinate sentences and their nominalizations). The verbs of physical (mechanical) action are combined with subject additions (as well as with specific subjects). Those verbs that indicate a sense of action, that is, a feeling that is not closed by the psyche of the subject, are combined with a subject complement (cf. love). Other verbs denoting interpersonal relationships and subject-oriented emotions adjoin this group. Cf. adore, hate, be angry with someone, etc. The difference between the categories of verbs governing subject and prepositional additions is so great that changing an object can lead to a change in the verb. So. in Romance languages, the meaning "to know the subject" corresponds to the verbs of French *connaître*, Spanish *conocer*, Italian *conoscere*, and the meaning 'to have some information' corresponds to the verbs of French *savoir*, Spanish *saber*, Italian *sapere*.

The area intermediate between predicates expressing mental acts and verbs denoting physical actions is occupied by verbs with the meaning of social activity and institutional actions. These verbs, the meaning of which cannot be reduced to either mental or physical actions, can be divided into two intersecting groups - personality-oriented and event-oriented. The first group includes verbs denoting sanctions, rewards, appointments, etc. We pursue, arrest, give thanks, reward, appoint, assign a rank, present to a rank, recommend, etc. These verbs are combined with an object (name of a person). The

second group includes verbs denoting certain types of purposeful activities of social activity, such as trying, seeking, protesting, calling, fighting, leading, supporting, suppressing, prohibiting, allowing, demanding, etc. These verbs are combined with a prepositional object similar in function to the circumstance of the goal.

Verbs of visual perception are ambivalent: they can be connected with both an objective and a prepositional object. The same applies to the predicates of "internal vision" (to imagine, to imagine, to draw in the imagination), with the only difference being that the object of these verbs is devoid of reference to the object or event of reality, that is, it has an intentional character.

Evaluation verbs also occupy a hesitant position, since evaluation can be given both to an object or person by their properties, and to an event or "judgment of an object by their characteristics". Estimates of the most general type (good - bad) have a wide and slightly differentiated scope of compatibility. The more specific the assessment, the more specific it is for the selection of an object.

Verbs of speech activity that are able to control the complement indicating the subject of the message are completely indifferent to the semantic nature of the object (object, person, event). Cf. talk about the son / about the arrival of the son.

In verbs of information and knowledge, the alternation of specific and proprietary vocabulary may obscure the distinction between a message about the essence of the matter (to inform about the arrival of a son, to inform about a change in the work schedule) and an indication of the subject of the message, which is appropriate if the information itself is already known to the addressee (cf. Have you already been informed

about the son? Do you already know about the son? = 'Do you already know that the son is coming tomorrow?'). In other words, these verbs allow the folding of a proposition dependent on them to the actant (they informed me that your son has arrived = I have already been informed about your son).

The semantic juxtaposition of the verbs of the intentional and non-intentional type is partly due to the deep difference between the subject and the prepositive object, which are combined into a single syntactic category of leagues on the grounds that both of them are to the control verb in relations of completeness: in both cases the verb without complement remains semantically incomplete.

If a particular addition primarily refers to an object that undergoes some changes as a result of the action taken on it, then the prepositive object either explicates the content of the psychic (emotional, intellectual, volitional) process taking place in the subject (explanatory subordinate) [4] or includes an indication of the purpose of the action (with verbs of targeted social activity). Moving the secondary goal and reason to a more central position of the secondary additional, like other cases of "calling" the peripheral actants to the center of the sentence, is an ordinary grammatical procedure.

The propositional predicate group is semantically very diverse. It includes the verbs of speaking and communication, judgment and thinking, memory and knowledge, the verbs of emotional experiences, the verbs of value judgment, will and motivation, the verbs "creating the world", the verbs of auditory perception and others.

Once in the field of such verbs, any lexical unit must receive an event reading. A

concrete supplement for such a verb is usually a proposition, for the restoration of which it is sometimes necessary to fill in the semantic gap created by the familiar ellipse [5]. Cf. to ask (give) money for a loan, to wish a beautiful wife = to wish someone to marry a beautiful girl (a different reading would indicate a violation of the tenth commandment), promise (give) a son a watch, advise (go to someone) the south, work about (receiving) a pension, expecting (arriving) a son, asking for a friend = asking someone to do something for their friend, want (drink) tea. Some verbs tend to include indications of a "target" event in their lexical meaning. So, the verb troubling usually implies "receiving" something, and the verb promise with the subsequent substantive noun is the idea of transmission, provision. Cf. Having listened attentively to the merchant, who was bothering about the deposit, he promised in due time also the makings [6] - who was bothering about receiving the deposit, promised in due time to give him a deposit.

Verbs of auditory perception, used in their direct meaning, determine the eventual interpretation of the object. If the place of the object is occupied by a noun of subject value, it should be expanded into a proposition. Wed I heard Shalyapin = I heard Chaliapin sing - I heard Chaliapin singing (voice); In the bird choir one could hear (singing, voice, trills) the nightingale. The connection of verbs of auditory perception with event vocabulary is quite natural, since the sound flows in a temporal extent, and does not lie in the spatially objective plane of the world. They do not accidentally say "hear time, hear the movement of time", but see only "visible signs of time". Sound in a certain sense represents "materialized" time, "the spiritual body of the world", as A. Blok expressed it [8].

Verbs of mechanical (physical) action are combined with objects of objective meaning. Cf. sawing wood, sewing a dress, eating soup, knitting stockings, breaking glasses, watering flowers, etc. The appearance of an abstract (prepossessing) noun in the role of complementing a "substantial" verb either leads to its concretization, interpretation in an objective sense (to swallow some either disgusting) or "dematerializes" a verb (swallow insult). In the following sentences, the name standing in the object's position should, with a correct understanding of the meaning of the sentence, be assigned to specific objects: ... bear all their homemade suitability to their hearths (K. Petrov-Vodkin) [7]; And this apple tree, like a mother, was hung up with fruit (K. Petrov-Vodkin). The verb of a physical action or condition makes a requirement of objectivity to its agent or object undergoing a physical change. Cf. In the study, a female contrivance was ablaze (K. Petrov-Vodkin).

Thus, intentional verbs, that is, verbs denoting psychic acts, and verbs of auditory perception can have as a complement only propositions and names of prognostic meaning, and as their subject names with the meaning of living beings. The verbs of physical action have as their actants (subject or object) only names of a specific meaning (if we ignore the elemental forces of nature). If in the surface structure of the sentence this requirement is not met, the sentence needs semantic transformations in order to be understood.

The indicated general rule is essential not only for the semantic interpretation of a sentence, but in some cases for an adequate presentation of its semantic-syntactic structure.

And so, the semantic-syntactic interpretation of similar phrases is directly dependent

on the semantic framework in which they are inserted.

A positive reading of definitive phrases is caused by their dependence on verbs of intellectual activity that operates only on abstract categories. In such combinations, the definition of its function approaches a predicate.

And so, the semantic center of the construction considered in the context of the sentence is its component, the meaning of which is semantically consistent with the meaning of the controlling verb.

This rule also applies to other phrases with a dependent genitive. So, in the sentence I drank a glass of water, the semantic center of the object combination should be considered the subordinate element (water), since it is semantically consistent with the value of the controlling verb (the formal object of the verb is defined as a liquid mass [5]). In the sentence, I put a glass of water on the table, on the contrary, the semantic core of direct complement is the noun glass (the formal object of the verb to be set can be defined as 'object with a vertical orientation'). Since in this case the semantic center coincides with the syntactically controlling name, this use of the phrase should be recognized as primary, and the use of this construction as a complement to the verb may be considered as displaced or secondary.

If in a phrase in which the semantic dependence is shifted relative to the syntactic dependence, the position of the name is occupied by a quantitative noun, devoid of the principle of objective reference, then the displacement becomes the norm (cf. depends on the value of the controlling verb or other factors (position in a sentence, predicate semantics, etc.).

By analogy with quantitative expressions, as you know, the semantics of many

combinations formed by two subject names are rebuilt. Cf. a glass of water, a fly in the ointment, a barrel of honey, in which the first name is gradually deprived of a specific reference and begins to serve as an indicator of the measure (quantity) of liquid and loose bodies. Wed In a bowl there were two glasses of flour, a glass of sugar, three tablespoons of butter and five yolks. In the first member of the combination, a glass of sugar begins to dominate the value of the quantitative determinant, and not the container. The combination of a glass of water assumes that the glass is full, and the combination of glass with water is applied to the glass regardless of the amount of water in it (cf. also a saucepan with soup, a vase of flowers, a plate of porridge, a jug of milk, etc.). Prepositional combinations do not allow, in contrast to non-prepositional ones, the movement of the semantic core in a dependent name. Cf. eat a plate of borscht = eat borscht from a plate, but do not * eat a plate of borscht, * drink a glass of water. The use of the type of pouring (spilling) a pan with milk is not quite correct and relies on contamination in the verb of the directivity to the liquid mass (pour milk) with the directivity to the vessel (liquid container) - topple the jug. Cf. similar contamination of the object orientation of the verb in combinations pour water from a jug and pour a jug, pour water into a teapot and pour a teapot, lay a blanket on the bed and make the bed (bed), close the window with shutters and close the shutters on the window, paint a canvas from nature paint nature on the canvas.

Thus, the laws of semantic compatibility of words are closely related to the distribution within the word combination of semantic and syntactic centers. The above rule of identifying the semantic center of a phrase

does not apply to the metaphorical, figurative use of words. Cf. the worm of doubt gnaws (moves, sucks), the cup of patience is full, they tie themselves up by the bonds of marriage, and then they are torn, a helping hand is extended, the voice of the people is heard, etc. In these and similar cases, the choice of the verb is determined in a way that represents a certain meaning: concrete an image conveying an abstract meaning is brought into line with a verb of a physical (specific) action that receives metaphorical understanding.

In the previous lines, a very heterogeneous semantic field was considered in very general terms, the boundaries of which form the verbs of inter-event and intersubjective meanings. Our tasks did not include a complete description of the semantics and compatibility of verb groups. Our goal was to draw attention to some semantic-syntactic processes occurring in this semantic area and leading to alternation in the same syntactic position of anthroponyms and propositional nominations. These processes are caused by phenomena such as the transfer of emotions, differentiation of the concepts of cause and object of feelings, alienation from the personality of its "ideal production", rethinking of the purpose of an action into its object, convergence of the concept of a class of objects with the concept of a class attribute, etc. Most of these phenomena caused different forms of interaction of causal and object values, each of which either approaches the verb, then moves away from it.

Conclusion

In conclusion, it is appropriate to recall that the mechanisms of syntax are closely related to the mechanisms of the psyche, and their study can shed light on some issues related to the nature of feelings and mental

states - an area that a person owes a lot of knowledge to language

References:

1. Cf. V. 11. Lomtev. Issues of the choice of verbs when synthesizing sentences in a foreign language. "Problems of bilingualism and multilingualism." Moscow, 1972.

2. V. G. Gak. To the problem of semantic syntagmatics, p.389 and on.

3. A. Kerry. Indicative Essays, p. 180. — Cf. also a comment by V. G. Gak (with reference to L. S. Chikobana) that, when the Russian sentence is nominalized, the intransitive construction forms a revolution with *genetivus subjectivus*, and the transitional one with *genetivus objectivus* (V. G. Gak. On the problem of semantic syntagmatics, p. 390). Cf. a conclusion made on the same basis by L. S. Barkhudarov about the presence in the Russian and English languages of the elements of the ergative system (L. S. Barkhudarov. On some syntactic phenomena in the case of the nominalization (nominal transformation) of sentences. — NDVIII,

Filol. Nauki, 1973, No. 6, p. 61.

4. I.I. Kravchenko. On the development of the concept of elucidation in the Russian and French linguistic traditions, see: A complex sentence with an additional clause in French. Abstract. Candidate dissertation M., 1972.

5. S. E. Nikitina. About semantic ellipsis. "Problems of linguistic analysis." M., 1966; N. N. Leontiev. On the semantic incompleteness of the text (in connection with semantic analysis). Machine Translation and Applied Linguistics, vol. 12. M., 1969; T. A. Kolosova. Semantic relations in complex sentences are also proposed by me. — NDG II, Filol. Science, 1972, No. 5.

6. F. Dostoyevsky. "Dvoynik", Chapter III.

7. "Khlynivsk", autobiographical book, K.S. Petrov-Vodkin, 1930, Chapter 7.

8. A. Blok. Diaries, entry dated 29 June, 1909)

Mehri Altay ZAHIDOVA

Западно-Каспийский Университет

E-mail: mehri_zahidova@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГЛАГОЛОМ И ЕГО ОБЪЕКТОМ

Резюме: Семантические отношения между глаголом и его актантами, прежде всего прямым объектом, очень существенны для понимания смысловой стороны предложения. Именно объект определяет характер действия, направленного на его создание, изменение или уничтожение. Хорошо известно, сколь различны действия, целью которых является создание разных предметов. Поэтому несколько не удивительно, что эти действия обычно обозначаются не одним обобщенным глаголом созидания, а разными глаголами. Наша цель состояла в том, чтобы обратить внимание на некоторые семантико-синтаксические процессы, протекающие в этом смысловом ареале и приводящие к альтернации в одной синтаксической позиции антропонимов и пропозитивных номинаций. Механизмы синтаксиса тесно связаны с механизмами психики, и их изучение может пролить свет на некоторые вопросы,

относящиеся к природе чувств и психических состояний — области, познанием которой человек во многом обязан языку.

Ключевые слова: глагол, дополнение, актант (подлежащее и дополнение), действие, интенциональный, пропозиция.

Mehri Altay ZAHİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: mehri_zahidova@mail.ru

FEİL VƏ ONUN TAMAMLIĞI ARASINDAKI SEMANTİK ƏLAQƏLƏR

Резюме: Bir feil və onun aktantları, ilk növbədə birbaşa obyektı arasındakı semantik münasibətlər bir cümlənin semantik tərəfini başa düşmək üçün çox vacibdir. Bu, onun yaradılmasına, dəyişdirilməsinə və ya məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətin xarakterini müəyyən edən obyektədir. Hərəkətlərin nə qədər fərqli olduğu, məqsədinin fərqli obyektlərin yaradılması olduğu məlumdur. Buna görə də, bu hərəkətlərin ümumiyyətlə yaradılışın bir ümumiləşdirilmiş feili ilə deyil, fərqli feillərlə ifadə edilməsi təəccüblü deyil. Məqsədımız bu semantik ərazidə baş verən və antroponimlərin eyni və sintaktik mövqeyində alternativliyə yol açan bəzi semantik-sintaktik proseslərə diqqət çəkmək idi. Sintaksis mexanizmləri psixikanın mexanizmləri ilə sıx bağlıdır və onların öyrənilməsi hisslərin vəzəhni vəziyyətlərin təbiəti ilə əlaqəli bəzi məsələlərə işıq sala bilər və bu elə bir sahədir ki, dilin sayəsində bir insanın çox bilik əldə etməsinə imkan yaranır.

Açar sözlər: semantik, feil, aktant (mübtəda və tamamlıq), hərəkət, intensional, propozisiya.

Daxil olub: 02.10.2021

Fidan Hasan MAJIDOVA
Western Caspian University
E-mail: fidan_mejidova@wcu.edu.az

THE TRANSLATION OF SIMILES FROM RUSSIAN INTO ENGLISH

Abstract: The research revealed the use of similes in Russian and English languages. There are many examples taken from the works of the famous writers compared with their translation in Russian. In some cases, the translation shifts were undertaken by the translators which led to some translation losses of the target text. The translation losses were unavoidable due to some natural causes such as lack of the equivalent or analogous simile in the Russian language, in which cases the translators resorted to other stylistically marked elements, namely to metaphors or metonymy.

The second reason of translation losses lies in the fact of translators' style and preferences, as well as due to the difference in the structures of the two languages and the necessity to comply with the standards and norms of the target language.

The conclusion of the article summarizes the level of the adequacy of translations into Russian, the adequacy being achieved by means of translation compensation of the lost emotive elements. The article is written considering scientific research methods, novelty and actuality. The great number of examples taken from the original and the translations of the novels and their comprehensive analysis testify the completeness and usefulness of the article. The theoretical and practical results of the articles can be used by the students and professors of the schools of humanities and linguistics of universities.

Keywords: translation comparison, translation difficulties, English, Russian.

UOT: 81

DOI: doi.org/10.54414/mumr8774

Introduction

The branch of linguistics very familiar to all students of philology is stylistics. Stylistics - the science of the use of language, exploring the principles and the effect of the choice and use of lexical, grammatical, phonetic and general linguistic resources for the transmission of thoughts and emotions in different contexts of communication. The most interesting stylistic devices are "simile" or "colorful comparison."

Main part

Simile – is the comparison of two completely different objects. The one which compared is called the tenor, the one with which

is compared is vehicle. The tenor and vehicle are connected by this links: "like", "as", "as though", "as if", "as like", "such as", "as ... as", etc. More common among them are the link words "like" and "as".

Consider the following simile:

Maryam is like an angel. Its meaning is certainly not "Maryam is an angel". Because Maryam is a real person, "angel" is something mythic. Here "angel" is an abstract object, something special, carrying a positive meaning, with which a girl compared. Therefore, we can omit the simile and say: Maryam's personality is perfect. As it is

seen simile makes the sentence more expressive and colorful. Another interesting example: She is like a turtle. The meaning: She is very slow. Taking into consideration that a woman compared with an animal "turtle", we come to conclusion that it is simile, not comparison.

Comparison and simile are fundamentally enough different phenomena that differ in the contexts in which they can have a meaningful role. It is too easy to differentiate them, knowing that comparison – when two common objects are compared with each other but simile compares two unlike objects. Surely, simile is more expressive, colorful and interesting. Using simile in poems attracts the reader's attention with its expressiveness.

The most impressive example of it are the lines in Robert Burns's poem, which sound like

"O my Luve's like a red, red rose That's newly sprung in June;

O my Luve's like the melody That's sweetly played in tune."

There are two similes in these lines. In the first writer compares the woman he loved with a red rose. It can be explained in many ways. His love is very valuable, as a red rose is the most expensive among the flowers. From the other point of view, his love is young as a new sprung rose. The second simile is "like a melody" where the author compares his love with something, what fills his soul. Here, it is a melody.

Edgar Allan Poe, the famous short story writer, used many similes in his work. For this reason, his stories are so colorful and impressive. In "Berenice", he writes: "I felt a terrible fear pressing down like a great stone on my heart." "Like a great stone" is translated into Russian as "как камень", and it is considered as a simile. Another, example

taken from the same story sounds like this: She, Berenice, was as white as snow." Она была бела как снег. It proves again that similes make the reading exciting.

In order to translate the simile, it is very important to identify the two objects with each other and find out common features between them. For example, the sentence: 'The mind is like a computer' leads the hearer to think how the two concepts might be comparable: both take in, process and store information. In a conversation marveling at the complexity of the human brain, or a heavily rhetorical speech about human nature, the metaphor might be more suitable.

Most of the similes have their equivalents in Russian, it makes easy to translator to transfer the meaning and expressiveness to the target language reader.

The simile form is more likely to find out literal properties of the vehicle, otherwise the metaphor form evokes more emergent properties not applicable to the literal vehicle. In order to explain the simile, let us take as an example this sentence "Some ideas are like diamonds", where the subjects represented by adjectives describe ideas such as "rare and seldom" and "valuable". The metaphor 'Some ideas are diamonds', subjects tended to respond more meta- phorically: "brilliant and insightful", "fantastic and creatively very unique" [1].

Another interesting example of simile is "like five-star treatment", which sounds in Russian as "как 33 удовольствия". There is not any connection between the words treatment and five stars. Therefore, it helps to identify it as a simile.

So the simile "like a volcano" means that a person is very fast in his deals; "like an encyclopedia" means that a person is well educated.

In order to show how deep and wealthy the language is - it is important to use the adjectives. Adjectives help to make impression on a listeners and readers, making the speech more colorful and impressive.

Similes always focus on features of an object more than the force with which the point is being made

In the famous play written by Bernard Shaw "Pygmalion" there is a good example of translator's work. Eliza throws Professor Higgins: "I am nothing to you - not so much as them slippers" - and the first thing, which attracts reader's attention, is excitement of the case, an error in the form of a demonstrative pronoun. There should be "Those slippers" instead of "them slippers". However, we should take into consideration the feelings, which an author tried to transfer, because Eliza was a poor uneducated girl. Therefore, her speech cannot be perfect. When transferring the stylistic figures of speech - comparisons, metaphors, similes etc. an interpreter needs to make the most appropriate decision while choosing the words.

For example, the simile "as like as two peas", may easily be replaced, with "alike as two drops of water", which is its equivalent. The meanings are the same.

Another interesting method of translation of similes is descriptive method. Using this method translator just transfers the meaning and sometimes it makes it more impressive. For example: the simile "as big as life" sounds more impressive in descriptive translation "a life-size".

Quite often, the literal translation is impossible and requires replacement. Each case leads to occasional formations, implying an individual and creative approach.

Various types of simile are available. Among them conventional and encyclopedic

similes are more common. They can pose troubles to translator. Before discussing some examples given below, it is better to try to indicate the suitable strategies to translate similes.

For example: This bread is as tough as old boot leather. In Russian, it sounds like:

Хлеб жесткий как бревно.

In conclusion, it is idiomatic translation. While translating it into Russian we managed to find out its equivalent.

In syntax, the structure of such kind of expressions, as well as their meaning is fixed. We can look up them in special dictionaries as well.

In dictionary, it is given in predicative position: to be (is) + as + Adjective + as + NP. The adjective, quite ordinary and simple in most cases and it is often interpreted literally. While, the NP is the vehicle, which is translated and interpreted non-literally. The function of NP consists of intensifying the meaning of the adjective and making it more impressive [1, 150-152].

Another interesting question is:

Which nouns can be selected as vehicles?

The nouns selected as vehicles must have something common with humans, animals, objects in order to attribute certain characteristics. Certainly, only adjectives can describe person's character. Unlimited adjectives can be used for this reason. Therefore, while saying sentence, we are emphasizing the idea of toughness.

The second type of simile is conventional simile. This type of simile is rather informal. Conventional type of simile often occurs, like other types of idioms, in written forms in many genres. The best example of it is journalistic text [1, 244, 264-268]. The choice of the entity used as vehicle is culture-bound. Anyway, it is posing a lexic-cultural trouble. Conventional type of simile, can easily

be found in the most important and interesting Longman Dictionary of English Idioms.

Here are some examples taken from the Longman Dictionary of English Idioms with their Russian definitions.

As busy as a bee – занят как пчела. This is more common used in many languages in the world. Here the person is compared with a bee, which is one of the most diligent animals of the world.

As old as the hills – стар как горы. Here any object or person is compared with the hills, because of their age.

As easy as two and two- легко как дважды два.

In translating of these expressions, a translator should use different strategies. It also depends on a context.

For example: “to eat like a pig”, is interpreted into Russian as “есть как свинья”. So, the translation is made on the literal level.

“To work like a dog” is interpreted into Russian as “работать как собака”, “like a slave”. Here, one vehicle is replaced with a different vehicle.

As we can see, in several cases, the two cultures select two different vehicles to express.

The following example is:

He is as pleased as Punch.

While target readers may not have knowledge needed to interpret the simile, the translator should do his best in order not to show the gap between target and source

languages. The translator will first define their common background knowledge.

The translating of similes can make many troubles. The main task of it is to represent that a simile is translatable. However, it is rather hard to translate. The translator should choose which potential translation strategies are better to adopt. The translator, thinking of macro factors, such as readership and genre, can decide this. Certainly, he must not forget about micro factors. Type, structure and function of the simile are micro factors. Its relevance to the message is available in the target language.

Professional translator uses the methods of transmission of certain stylistic devices used in the original in order to make the text more brightness and expressiveness. At all times, translators faced with a dilemma: either to try to copy the original reception, or if the first is not possible to create a translation own stylistic means having the same emotional artistic effect. This is a principle part of the stylistic. It is possible to transmit grammatical means of expression by the lexical one and vice versa.

References:

1. Glucksberg, S. and Haught, C. 2006. On the relation between metaphor and simile: When comparison fails. *Mind and Language* 21 (3): 360-378.
2. The Longman Dictionary of English Idioms 1980.

Фидан Хасан кызы МАДЖИДОВА

Западно-Каспийского Университет

E-mail: fidan_majidova@wcu.edu.az

СРАВНИЙ ПЕРЕВОДОВ С РУССКОГО НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Резюме: Данная статья посвящена использованию и переводу сравнений на русском и английском языках. Примеры употребления сравнений взяты из произведений таких

известных писателей как Э.А. По «Берениса», Бернард Шоу «Пигмалион» и сопоставлены с переводом на русский язык.

Не исключены случаи опущения сравнений переводчиком, приводящие к некоторым потерям целевого текста. Потери при переводе неизбежны из-за некоторых естественных причин, таких как отсутствие эквивалентного или аналогичного сравнения в русском языке, и в этом случае переводчики прибегают к другим стилистически маркированным элементам, а именно к метафорам или метонимиям.

Вторая причина потери перевода заключается в факте стиля и предпочтений переводчиков, а также из-за различий в структуре двух языков и необходимости соблюдения стандартов и норм.

В статье говорится о трудностях, с которыми сталкивается переводчик стараясь не утратить эмоциональность, выраженную стилистическими единицами.

Статья написана с учетом методов научных исследований, новизны и актуальности. Множество примеров, взяты из оригинала и переводов романов. Теоретические и практические результаты статьи могут быть использованы студентами и преподавателями гуманитарных и лингвистических вузов.

Ключевые слова: сравнение перевода, трудности перевода, английский язык, русский язык.

Fidan Həsən qızı MƏCİDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: fidan_mejidova@wcu.edu.az

BƏNZƏTMƏLƏRİN RUS DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Xülasə: Məqalədə rus və ingilis dillərində müqayisələrin istifadəsindən danışılır. Məşhur yazıçıların əsərlərində istifadə olunmuş müqayisələr rus dilində tərcümələri ilə qarşılaşdırılıb müzakirə olunur. Bəzi hallarda tərcümə dəyişikliyi tərcüməçilər tərəfindən həyata keçirilir və bu da əsas məndə bəzi itkilərə səbəb olur. Tərcümə itkiləri, rus dilində ekvivalent və ya oxşar müqayisələrin olmamasına görə qaçılmazdır. Bu zaman tərcüməçilər digər stilistik elementlərə, yəni metafora və ya metonimiyə müraciət edirlər.

Tərcümə itkisinin ikinci səbəbi tərcüməçilərin tərz və üstünlükləri, habelə iki dildə quruluş fərqliliyi və hədəf dilin standart və normalarına uyğun olmağın zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Məqalənin sonunda itirilmiş duyğusal elementlərin tərcümə yolu ilə əldə olunmasından danışılır.

Məqalə elmi tədqiqat metodları, yenilik və aktualıq nəzərə alınmaqla yazılmışdır. Romanlardan və tərcümələrindən götürülmüş çox sayda nümunə və onların hərtərəfli təhlili məqalənin tamlığına və faydalılığına dəlalət edir. Məqalənin nəzəri və praktik nəticələrindən universitetlərin humanitar və dilçilik şöbələrinin tələbə və müəllimləri istifadə edə bilər.

Açar sözlər: tərcümə müqayisəsi, tərcümə çətinlikləri, İngilis dili, rus dili.

Daxil olub: 18.10.2021

Firuza Goshgar NASIBZADE
Western Caspian University
E-mail: firuza.nasibzade@gmail.com

AGE FACTOR IN SLA

We answered the questions that what is second language acquisition, what is the best way to teach the second language, what is the difference between language acquire and language learning language. The first difference between learning and acquire language is that we acquire language in a subconsciously, unplanned, and natural way. But we learning language consciously and planned. There are also some kinds of factors that affect our acquiring language. Age factor is an important factor in the acquiring language process. There are some kinds of researches and evidence to prove it. We also tried to clarify Lenneberg's Critical Period Hypothesis (CPH). The CPH refers to the idea that the ability to acquire language is related to aging and there is an ideal period of time to attain a language, after which it is no longer possible. The age of CPH is very different from scholar to scholar. But sometimes they take this period after puberty.

As we mentioned above that there are some advantages and disadvantages of the language learning processes in adults and children.

Age is very important in language acquisition but not a major factor. Age matters in the language learning process differently and individually. Characteristics and skills can influence this process of learning. Of course, it will be better and much more successful to encourage language learning at an early age. As the child starts learning the second language at an early age it helps the child not only learn but also acquire the second language and reach a native-like level with less effort and time.

Keywords: second language acquisition, age factor, first language, critical period

UOT: 81

DOI: doi.org/10.54414/cwkn3302

Second language acquisition and second language learning are completely different things. We tried to compare these two. Second language acquisition is a process in which we acquire language until puberty. On the contrary second language learning is the process which we learn a language after puberty. We made some researches and tried to explain the connection between second language acquisition and age factor. What is the role of age in second language acquisition? What is the best way to teach a second language? What is Critical Period

Hypothesis? What is the difference between early and late bilinguals? How does code switch work in early and late bilinguals? In our article, we answered these questions according to our researches and our own experiences.

The Critical Period Hypothesis can be defined as "the period during which a child can acquire language easily, rapidly, perfectly, and without instruction" [12] As Lenneberg (1967) states in his famous book *Biological Foundations of Language* at the age of two or three years the period when

the language can be acquired easier than in other times of life.

It is generally believed that younger learners have certain advantages over older learners in the second language learning process. The common notion is that younger children learn L2 easily and quickly in comparison to older children [7]. The relationship between age and success in SLA, although detailed in nature, is connected with the Critical Period Hypothesis. CPH, also known as "the sensitive period," is defined as "the period during which a child can acquire language easily, rapidly, perfectly, and without instruction" [12]. The CPH suggests that a period, between birth and somewhere around the age when a child enters puberty, exists in which the learning a second language can be accomplished more rapidly and easily than times falling outside of this period i.e. post-puberty [15].

The first language learned by a baby is his/her mother tongue. It is the language, which s/he listens to from his/her birth. Any other language learned or acquired is known as the second language. There are some differences between second language acquisition and second language learning. The first difference is that the second language is a natural process. We acquire language subconsciously. No one planned this process to teach us second language. We just acquire second language as our mother tongue. On the contrary second language learning is a completely planned process. We learn language consciously. Unlike second language acquisition, second language learning is planned. It is taught us by our teacher or professors or someone else. Adult learners learn a language but young learners acquire language.

There are also some differences between first language (mother tongue) and the second language. The first difference is that we acquire the first language from our birth. But we acquire our second language from 2 or 3 years old. It can happen in some situations. For example: imagine you were born in a French-speaking family and you live in America. Automatically French will be your first language (mother tongue) because your parents speak with you in French. When you were 2 you went to the kindergarten and your environment, society, friends, neighbors are English speaking people. So English will be your second language. You acquire these two languages until your puberty. When you were 14 you moved to Italy and you learned the Italian language and this will be your foreign language because you learned this language after puberty.

It is argued that second language acquisition is learned among children in two ways, simultaneously or sequentially as demonstrated by Halgunseth [6] as she cites [8]. Young children acquire their first language

or mother tongue and their second language without any effort through a process which is called simultaneous second language learning. According to Halgunseth (2009), simultaneous learners are children who are under the age of three who are exposed to their mother tongue at home and another language in an early educational context such as kindergarten or other early programs. However, those learners can also be children from a multi-language home where the child is exposed to two different languages at home, for example, Spanish from mom and English from dad [6], as cited by [8]. Halgunseth [6] said that in a sequential language learning

environment, the child speaks its native language but is also exposed or introduced to a second language. For example, as we mentioned before a child whose native language is French but he lives in America and he goes to English school in America.

Halgunseth also states that contrary to simultaneous language learning, sequential learning is not related to any age factor, but it can be stimulated or influenced by elements like motivation. There are four stages of sequential second language learning according to Halgunseth, they are:

Home language use: in some cases, children refuse to use their mother language when his or her environment does not understand them.

Silent Period: children have some difficulties while speaking but they rely on their nonverbal communication.

Telegraphic and Formulaic Speech: at this stage children will start to use their target language but they omit some prepositions. They use only short phrases in their target language and repeat other people's words. It looks like when people send telegram because they also use essential words. At this stage children kind of simplify their speech.

Productive Language: Halgunseth [6] stated that at this stage children assemble their first and own sentences. Their sentences can be basic and full of mistakes but in the process of time, they will improve and correct them.

There are some aspects of the decision about how to teach children second language acquisition. They are:

- the language is spoken at home
- amount of opportunity to practice the second language
- motivation of the learner

- the reasons why learner wants to learn the second language (for example: for a work interview, to communicate with friends, for education, etc.)

A family is a small unit of society. Everything starts with a family such as education, love, manner, etc. Children acquire their first language from their families. Their parents should encourage them to learn the language. They should support and motivate them. Parents should make the environment to improve their children's language abilities. Children need to practice their

language and parents should help them to practice their language and they should also remember that they are the first environment of their children and they should prepare them for social life. Parents can also send their children some kindergarten, school, course where children can get an opportunity to practice and improve their language with others.

Motivation is one of the essential factors of learning the second language. In the teaching-learning process, children need two kinds of motivation: the first one is external motivation and the second one is internal motivation. Teachers, parents, friends and the environment can motivate children to learn a language. Internal motivation is that it comes from inner, they have the interest to learn anything they motivate themselves to learn anything like: "I can do it. I am capable of it. It is a piece of cake for me."

When children and adults learn anything they need a reason. They should have aims for it. It can be an educational purpose, to improve their language ability, for their works or pass their work interview. Sometimes they learn the second language to fit in society, to communicate with other

people, to get any certificate, to be aware of another culture, etc. If you don't have any purpose for learning a language you won't be successful. But if you have aim it will give you extra stamina and interest in learning language even if the hardest moments.

Children can learn a language in some situations. They are:

1. *By setting*- For example you were born in America in the Azeri family. Azerbaijani is spoken only in the home by parents, and English is spoken only in the school by teachers, peers. This situation mostly happens when you move to another country.

2. *By topic*- for example: for example, Azerbaijani language is spoken only breakfast or dinner time, but English is spoken only when you talk about school or school activities.

3. *By speaker*- for example, Azeri girl married to an English guy. In this case, their children will speak in both Azerbaijani and English languages. This situation mostly happens in international marriages.

The Role of CPH in SLA

What is the Critical Period Hypothesis? The CPH refers to the idea that the ability to acquire language is related to aging and there is an ideal period to attain a language, after which it's no longer possible. This hypothesis was originally proposed by W. Penfield and L. Roberts (1959) and followed up by Lenneberg (1967).

According to Lenneberg, there is a kind of an ideal "window" of time in our brain to acquire language in a linguistically rich environment but after pass, this period acquiring language becomes much more difficult and effortful. According to Paradis, the CPH "applies to implicit linguistic competence. The CPH also claims that

natural language acquisition is available to young children, but it is limited in older adolescents and adults. Erika Nolin claims that

language acquisition must occur by the age of puberty before cerebral lateralization is completed.

We are also supporters of Critical Period Hypothesis. There are some factors that persuade us. After puberty brain completes its language-learning ability. Researches also show that after a critical period you can't achieve native-like pronunciation, grammar, structure, etc. When you try to learn a language you will compare your first language (mother tongue) and second language. For example: when we learn French or Russian we always compare it with English or Azerbaijani, their grammar, their pronunciation because our speech apparatus adjust to English and Azeri languages and it makes to learn a language for us. But for example: when you send your child to Russian sector kindergarten or school he or she will acquire this language as his or her mother tongue because age matters in the language learning process. Another example of the proof of CPH is that we can show immigrants in the USA. No matter how many years they live in the USA their speech is not the same as native speakers'. The reason is that they pass their Critical Period age, so they can't achieve native-like pronunciation, grammar, sentence structure, etc. But for example: if their children live in the USA from their birth they will have native-like speech. Because they don't complete their language learning ability, they were born in this society. There are also some pieces of evidence for Critical period hypothesis, such as case studies.

CPH case studies

For proving 'Critical Period' Hypothesis there are several pieces of evidence discovered.

There have been several cases like abusing or isolating little children from their natural environment with little or no human contact. Genie is also one of such kind of children.

1. Genie's case

Genie was 1.5 years old when she was isolated in a dark small room by her father. Police think that because of the doctor's wrong diagnoses Genie's father thought that she was retarded, that's why he locked Genie up in a dark room. In this room, during the next 12 years, Genie was tied in a chair that she could only move her hands and legs. Her father forbids Genie's mother and elder brother to communicate even to see her. The only person that Genie could communicate was his father when he brought her dinner. But instead of speaking like a normal person Genie's father kept barking and growling at her.

Genie was found on November 4, 1970, in Los Angeles, California. She only was 13 years old. She was afraid of everyone, didn't like the sunshine, she could even barely walk, and cannot speak a word. All she could be just make sounds. Genie's father committed suicide after Genie's discovery by the police. That's why it will be a mystery that why he isolated his daughter. Genie's mother was blind and she was who denounced his husband and gave information about

Genie's bondage. But still, she didn't give enough information to discover the case.

"The case name is Genie. This is not the person's real name, but when we think about what a genie is, a genie is a creature that

comes out of a bottle or whatever but emerges into human society past childhood. We assume that it isn't a creature that had a human childhood," explained Susan Curtiss in a 1997 Nova documentary titled *Secrets of the Wild Child* [5].

After Genie's discovery she was sent to the rehabilitation center where she got treatment and started acting much better than when she was found. Although her actions farther from being "normal" she started socializing and get used to the natural environment. Doctor Curtiss mentioned that Genie wasn't a retarded child and she would be able to acquire the language. Although Genie could manage to improve her vocabulary and put several words together while speaking she still couldn't manage to create a normal sentence, even simple sentences. Her morphology and syntax never improved. This case proves Lenneberg's 'Critical Period' Hypothesis. Because of Genie's learning ability shows that Genie's case is a weak version of CPH.

Today, Genie lives in an adult foster care home which is located somewhere in southern California. Little is known about her present condition. But an anonymous individual hired a private investigator to track her down in 2000 and described her as happy.

2. Victor's case

Victor, who is also called the Wild Boy of Aveyron was captured when he was a baby and kept in a cave. He lived his entire life in the woods. Victor was found in 1797 near Saint Sernin Sur Rance, Aveyron. Later he emerged from the forest on his own on January 8 in 1800. His age was unknown but people estimated that he was nearly twelve years old. Victor couldn't speak even a word, he could only make some animal sounds,

couldn't walk properly like a normal human being as he spent all his life in the forest like an animal. As Victor was found at the end of Enlightenment scholars concluded that by studying the wild boy they would find an answer to the CPH.

Later Victor was taken to the National Institute of the Deaf to check and be sure if he is capable of hearing. A young medical student Jean-Marc Gaspard Itard started learning Victor on his own and tried to teach him the language. Though Victor showed remarkable progress on socializing and understanding commands he couldn't manage speaking. That's why after five years' training Itard gave up teaching the wild boy. The only words Victor managed to learn were lait (milk) and Oh Dieu (oh God).

Modern scholars after examining such cases started believing that, to be successful language acquisition must take place before the critical period hypothesis. Also, Victor's case supports Lenneberg's CPH's strong version.

Victor, the wild boy of Aveyron died in 1828 in Paris.

3. *Jim's case*

Jim was a normal hearing child of deaf parents who had less contact with people in the natural environment. His only communication was with television and radio. That's why at the age of 3.9 it was discovered that Jim has a lower level of communication ability than his peers. Unusually his parents never used sign language with Jim for communication. Jim used difficult unconnected words for expressing his thoughts. His sentences were both morphologically and syntactically wrong. Also, he pronounced the words wrong.

At the age of 4.2, after training and communication with adults, Jim managed to reach the same level as the other children at his age. Interestingly, Jim's little brother Glenn didn't have such kind of problem as he had his brother, Jim as a communication partner.

The fact that Jim couldn't acquire the language at a proper age is because of the environment, not the child. That proves that for acquiring a language television and radio are not enough, a child needs a normal communicative environment in which can be corrected by others. One-to-one interaction gives a child to reach the level in which his peers are. The environment gives children a chance to be corrected by adults if they don't understand or make mistakes during a conversation.

REFERENCES:

1. Erica Nolin. What is Critical Period Hypothesis, [www.sitesgoogle.com https://sites.google.com/site/criticalperiodhypothesis/home](https://sites.google.com/site/criticalperiodhypothesis/home)
2. Larsen Freeman, D. (2008). Techniques and principles in teaching (2nd ed.). NY: OUP. <https://www.verywell.com/genie-the-story-of-the-wild-child-2795241>
3. Marine Nikolov and Jelena Mihaljevic Djigunovic. Recent Research on Age, Second Language Acquisition, and Early Foreign Language Learning. <https://www.epnuffic.nl/en/publications/find-a-publication/recent-research-on-age-second-language-acquisition-and-early-foreign-language-learning.pdf>
4. Second Language Acquisition, American Speech-Language Hearing As-

sociation. www.asha.org

<http://www.asha.org/public/speech/development/second/>

5. Kendra Cherry, (2016). Genie, www.verywell.com

6. Halgunseth, L. C. (2009). How children learn a second language. In A. Umaña-Taylor, Classroom Diversity and Academic Success, an Online Special Edition. Retrieved from

<http://www.education.com/reference/article/how-children-learn-secondlanguage/>

7. Ellis, R. (2008). SLA research and language teaching. New York: Oxford University Press.

8. Tabors, P. O. (2008). One child, two languages: A guide for early childhood educators of children learning English as a second language. Baltimore, Md: Paul H. Brookes Pub. Co.

9. Muriel Saville-Troike, (2005). Introducing Second Language Acquisition, Cambridge University, Staff Writer.

Victor, the Wild Boy of Aveyron, www.frenchentree.com

10. Paradis, M. (2004). A neurolinguistic theory of bilingualism. Amsterdam: John Benjamins.

11. Mayberry, R. & Lock, E. (2003). Age constraints on first versus second language acquisition: Evidence for linguistic plasticity and epigenesis. Brain and Language.

12. Richards, J., & Schmidt, R. (2002). Longman dictionary of language teaching & applied Linguistics (3rd ed.). NY: Pearson Education.

13. Early Language, (1982). De Villiers, Peter A.; Cambridge: Harvard University Press.

14. Penfield, Wilder & Lamar Roberts. 1959. Speech and Brain-Mechanisms. Princeton: Princeton University Press

15. Lenneberg, Eric. 1967. Biological Foundations of Language. New York:Wiley.

Firuzə Qoşqar qızı NƏSİBZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: firuza.nasibzade@gmail.com

İKİNCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ YAŞ FAKTORU

Biz yuxarıda ikinci dilin mənimsənilməsi nədir, ikinci dil öyrətməyin ən yaxşı yolu nədir, dilin mənimsənilməsi və dil öyrənilməsi arasındakı fərq nədirsuallarına cavab verdik. Dili öyrənmək və dili mənimsəmək arasındakı ilk fərqbudur ki, biz dili şüurlu şəkildə deyil, plansız və təbii formada mənimsəyirik. Lakin biz dili şüurlu və planlı şəkildə öyrənirik. Bizim dili mənimsəməməizə təsir edən bəzi amillər də vardır. Yaş faktoru dilin mənimsənilməsi prosesində ən vacib amildir. Bunu sübut etmək üçün bir sıra tədqiqatlar və dəlillər mövcuddur. Biz Lenneberg-in Kritik Dövr Hipotezasını (CPH) aydınlaşdırmağa çalışdıq. Bu hipotez, dilin mənimsənilməsi bacarığının yaş ilə əlaqəli olduğu və bir dil əldə etmək üçün ideal bir müddətin olduğunu, bundan sonra artıq mümkün olmadığı fikrini irəli sürür. Dilin mənimsənilməsi üçün ideal yaş periodu alimdən alimə fərqlidir, lakin çox vaxt bu dövrü yetkinlik dövründən sonra qəbul edirlər.

Dilin mənimsənilməsində yaş çox vacib amildir, lakin əsas amil deyil. Buproses hər kəsdə fərqli və individual olur. Şəxsin fərdi keyfiyyət və bacarıqlarımənimsənilmə prosesinə öz

təsirini göstərir. Əlbəttə, dilin mənimsənilməsinə erkən yaşda təşviq etmək daha yaxşı və uğurlu nəticə göstərəcəkdir. Uşağın erkən yaşlarda ikinci dil öyrənməyə başlaması ona nəinki dili öyrənməsinə, həm də ikinci dili mənimsəməsinə və daha az səy və vaxtla həmin dilin daşıyıcıları-nın səviyyəsinə çatmasına kömək edir.

Açar sözlər: ikinci dilin mənimsənilməsi, yaş faktoru, birinci dil, kritik dövr

Фируза Гошгар кызы НАСИБЗАДЕ

Западно-Каспийского Университет

E-mail: firuza.nasibzade@gmail.com

ВОЗРАСТНОЙ ФАКТОР ПРИ ОВЛАДЕНИИ ВТОРЫМ ЯЗЫКОМ

Мы ответили на приведенные выше вопросы о том, что такое овладение вторым языком, как лучше всего преподавать второй язык и в чем разница между усвоением языка и изучением языка. Первое отличие между изучением языка и его освоением заключается в том, что мы учим его не сознательно, а незапланированно и естественно. В свою очередь второе отличие это то, что мы изучаем язык осознанно и систематически. Есть также некоторые факторы, которые влияют на наш язык. Возрастной фактор является наиболее важным фактором в процессе овладения языком. Существует целый ряд исследований и доказательств, подтверждающих это. Мы попытались уточнить гипотезу Леннеберга о критическом периоде (СРП). Эта гипотеза предполагает, что овладение языком связанос возрастом и что существует идеальное время для овладения языком, что больше невозможно. Идеальный возраст для овладения языком варьируется от ученого к ученому, но часто принимается после полового созревания.

Возраст является очень важным фактором в овладении языком, но это не главный фактор. Этот процесс индивидуален и индивидуален для всех. Индивидуальные качества и способности человека влияют на процесс приобретения. Конечно, поощрение овладения языком в раннем возрасте приведет к лучшим и более успешным результатам. Начало изучения второго языка в раннем возрасте не только помогает ребенку выучить язык, но и овладеть вторым языком и достичь уровня носителей языка с меньшими усилиями и временем.

Ключевые слова: овладение вторым языком, возрастной фактор, родной язык, критический период

Daxil olub: 14.08.2021

Saida AFANDIYEVA

Western Caspian University efsaida@yahoo.com

E-mail: efsaida@yahoo.com

TECHNOLOGY AND BLOGS IN TEACHING ENGLISH AS FOREIGN LANGUAGE

Abstract: This article is about technology in Teaching English as a foreign language. Various types of technology like Twitter, Facebook, Instagram, Blog, Edmodo, Microsoft Teams, Skype, Zoom and others are introduced. We can use all them to teach students, but for that we should teach them to use technology and guide them. Positive and negative sides of technology and how to use it in teaching English as foreign language are also investigated in this article. The importance of decision when, how and why to use technology and the role of teacher in motivating students is stressed in this article. The idea of careful learning of new sites before introducing them to students is one of the main ones too. There is careful description of blogs which are very helpful in teaching English as foreign language. Some sites are also introduced. Advantages and disadvantages of blogs are analyzed in order to help teachers and students to decide which purpose they can be used for.

Keywords: teaching, foreign, language, English, blog, technology.

UOT: 811.1/.2

DOI: doi.org/10.54414/luam2732

Introduction

There are two organizations which help to provide teacher development in English. One of them is AETA (Azerbaijan English Teachers' Association), but the other one which is Baku American Center introduces not only seminars, lectures, workshops, but also webinars and various online educational programs. To be expert in teaching English as a foreign language, educators have to master technology.

Alongside with proficiency in English, methodology of teaching, the skill of using technology for education is the one which defines innovative contemporary teacher. There is organization named ISTE (The International Society for Technology in Education) which has two offices. One of them is situated in Washington D.C. and the other one is in Eugene, Oregon. There is

well known teacher and computer analyst like Gwen Solomon who wrote a number of articles about using technology in education. The other expert is Lynne Schrum who is professor and editor of Journal on Research on Technology in Education (JRTE).

Today children spend a lot of time with computers, laptops, iPods, mobiles, but at the same time there are some points which maybe difficult for them when they become University students.

Main part

Web 2.0 is World Wide Web which helps to communicate and to work online. For example, blogs are parts of Web 2.0. The goal of teacher is to motivate students to study well and if they are good at technology this maybe helpful. Students often are good in technology, but when

there are any news in technology for education, they need guidance of teachers to master them and use effectively. It is important to teach students how to use technology in education. Many people share information and photo in Facebook, Twitter, Instagram, write posts. To use this opportunity is the way to help students communicate online, because most of them write comments under posts and photos of their friends in everyday life. The only difference is the focus: the comments, posts, photos should be connected with education. Most educators claim that technology helps in project based learning, student centered lessons, formative assessment, development of critical thinking and communication.

Web 2.0 helps students to write essays and illustrate them with photos. They can also use their own photos, because this motivates them even more to communicate and share. This is the way to encourage students to be more creative. Students can write a post, essay, story, share it and get comments from all over the world. Technology in education is different from its daily use, because, the result of activity is the product which is evaluated and responded by others. Thus, the educators should help students to adapt by using their prior abilities and helping to acquire new ones. There are challenges as well. Teachers should help students to learn from various sources, create their own presentation or essay, but avoiding plagiarism. The ability of citing is priority. The other challenge is the possibility that students may lose motivation to use technology in education. Teachers working online can find other professional communities, share their teaching experience and learn from each other, but motivating students requires the most of attention.

Because content, pedagogy and technology are three essential parts of teaching, they will not be separated, but integrated while teaching. There is wonderful site <http://en.wiktionary.org/wiki/convergence> where it is possible to start a page by writing a word (for example "convergence") into the search box which is usually on the right top corner of the screen and then press "Enter". We find out that:

1. pronunciation of the word "convergence" is - /kan`vo:jens/

2. its meaning is - a) the act of moving toward union

b) the place of meeting

E.g. We built a homestead at the convergence of two rivers.

Students should revise what they know to gain new knowledge and later use it when necessary.

Sometimes when we find some sites and tools for educating students we quickly share them, but the most important is to learn it deeply and learn why we need this one and why it is important for teaching or learning. Teachers should find out which tools are valuable and important in teaching English as foreign language, how and when to teach them.

Some teachers started their teaching career when no technology was used in teaching English. Some colleagues used social media for their personal needs only, but the goal of integration of content, teaching and technology is to show to teachers and students how, when and how technology is helpful, motivating and valuable in teaching English as a foreign language.

There are such social networks like Twitter, Facebook, Instagram and people use them as it is convenient for them or some of them choose only one tool of the

network and use it instead of learning many of them which they never use. There are specific tasks and to do them we need video, photo sharing abilities. For that we can use Skype, Zoom and others. Teachers should clearly distinguish which tools, sites and networks are for professional development and which of them are for teaching.

For students it is important to learn information, to remember it, to analyze, create own opinion and then use it to communicate.

The most important is that students will learn to find the best opportunities which are suitable for their learning styles and it does not matter how many tools there are in websites. What suits me is the best for me! Some students learn better by using games, some of them are good in drilling and both of them can find suitable exercises (games, flashcards). Those who want to demonstrate can create video, write a post. Skype can be used to study together; to read together, to listen to each other. Sometimes they can use all these opportunities: writing blog, creating video or photo slides, communicating in Skype and etc. Again the most important is how students will learn to study. For teachers the goal is to keep them motivated.

Blog is a website where we can write and other people can leave their comments. Besides there maybe photos, videos and people can discuss any topic introduced by blogger.

Nowadays blogs are very important, because they provide the blogger with a voice and he or she can express his/her own opinion about policy, education, feelings and share them.

In such field like education bloggers are usually prominent educators and leaders. They share their ideas. This is very effective

way of communication and especially for those for whom English is foreign language: both teachers and students.

For blogs of educators there is such website like www.epals.com where it is possible to find pen pals in order to develop writing skills and find friends with the same interests all over the world. At the same time it is a Global Community where learners can join classrooms.

Teachers of English as foreign language teach not only all four skills of English and its Grammar, but also manage classroom, use technology. There are so many aspects, but to motivate and encourage students should not be the last work of educator.

Alongside with such contemporary methods of teaching like Communicative Approach, there is also Humanistic one. Teachers should be attentive to their students and prevent their demotivation, depression. Technology and blogs, in particular, are helpful for this.

There is such a wonderful blog like www.gaggle.net to help students who are demotivated and depressed. There was also a case when gaggle spotted the document where a student was going to commit a suicide. By efforts of educators it was prevented and it is great example of using technology in education.

Blogs are excellent for teaching because writing is involved in this process and that makes teachers and students think, analyze and create. It is easy for students because blogs are usually quite short including few paragraphs where the point is clear and concrete. They are also easy because to publish text we should only press the button and publication is ready. Students get feedback in form of comments very quickly too.

While writing a blog students or teachers can attach some videos or photos which illustrate the information and give full idea what the blog is about.

Writing a comment to a blog helps students to become better writers. Then they can write comments to each other, at least two comments to other commenters. These comments are evidence of writing, analyzing, creating own opinion about definite topic. This is like portfolio of student's activity.

4. Writing blogs develops critical thinking too, because students try to express themselves so that others understand what they mean.

Writing blogs makes students to think clearly. At the same time while writing them students express not only facts, but their own thoughts and ideas. The difference between writing a blog and essay is that the essay is introduced to teacher only. Blogs are accessible for classmates, parents and for all the other people around the world who can read it and write their own comments, share opinions, agree or disagree. The similarity between the essay and blog is that student prepares and plans his/her writing.

Conclusion

There is wonderful site [3]. It is for teachers of English as second language (ESOL). There you can read blogs. It is very easy to sign in and create your own blog too.

When students write blog they are happy that not only their teacher, but other people will read it and if the purpose is education, then their writing will be academic one. Thus students think carefully before writing, they want to make their ideas clearer, pay attention to grammar, punctuation and spelling. They reread their post to do necessary corrections before submitting it.

Students write blogs and other people comment on them. Besides there is another option and that is when students comment each others comments too. They make suggestions, ask questions about topics of English as foreign language. It is very encouraging for students that many people read their comments and blogs. That also encourages them to write academically.

REFERENCES:

1. "Web 2.0 how to for educators" by Gwenn Solomon, Lynne Schrum;
2. International Society for Technology in Education; Eugene, Oregon* Washington, DC; 2010.
3. <http://flesolcobbcentral.typepad.com/esol>.

Səidə ƏFƏNDİYEVƏ

Qərbi Kəspı Universiteti efsaida@yahoo.com

E-mail: efsaida@yahoo.com

İNGİLİS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ: TEXNOLOGİYANIN VƏBLOQLARIN ROLU

Xülasə: Bu məqalədə xarici dil tədrisi zamanı texnoloqiyanın necə istifadə edil-məsi barədə məlumat verilir. Feysbuk, tvitter, skayp və digər social şəbəkələr haqqında danışılır. Müəllimlər və tələbələr bu sosial şəbəkələrdən istifadə etdikdə, onları nə üçün, və nə vaxt

istifadə etməklərini anlamalıdır. Yalnız mü-kəmməl öyrəndikdən sonra müəllimlər onları tələbələrə öyrədə bilirlər. Bu mə- qalədə texnologiyanın inqilis dili tədrisində mənfi və müsbət tərəflərindən və müəllimin tələbələri motivasiya etmə bacarığından söhbət gedir. Məqalənin əsas ideyalarından biri ondan ibarətdir ki, müəllim yalnız mükəmməl sosial şəbəkə istifadəçi olduqdan sonra tələbələri öyrədə bilər.

Müəllimlərə və tələbələrə kömək etmək məqsədilə, məqalədə bloqlar və onların üstün və çatışmayan cəhətləri analiz edilir.

Açar sözlər: təhsil, xarici dil, ingilis dili

Саида АФАНДИЕВА

Западно-Каспийского Университет

E-mail: efsaida@yahoo.com

“ТЕХНОЛОГИЯ И БЛОГИ В ПРЕПОДАВАНИИАНГЛИЙСКОГО КАК ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА”

Резюме: Данная статья описывает как использовать технологию в препода- вании английского как иностранного языка. Здесь представлены такие со-циальные сети как твиттер, фейсбук, инстаграмм, скайп и др. Препода- ватели могут использовать их при условии, что они будут объяснять сту- дентам: как, когда и с какой целью они будут использовать их. В данной статье также рассматриваются положительные и отрицательные стороны технологии в образовании и мотивирующая роль учителя. Подробно описывается как использовать блоги при обучении пись- му, дается анализ их преимуществ и недостатков с тем, чтобы помочь учителям и студентам решить для какой цели их использовать.

Ключевые слова: преподавание, иностранный язык, английский.

Daxil olub: 14.10.2021

Saida Nizami MAMMADOVA
Western Caspian University

HOW TO TEACH ENGLISH

Abstract: In this article we are talking about Teaching English and about how to get good results from lesson. No matter, what your background level, you will constant new challenges. There are some tips for teaching beginners. Teachers should keep instructions clear and simple. The teachers should not forget that students are fluent in their own language. Beginners need lots of repetition and teachers should be patient. Managing the class is also very important. Now- days there are lots of modern teaching methods which teachers can use. Let's take turn to lesson plan. Some experienced teachers think a lesson plan is not important. Giving homework and giving effective feedback are also a big part of lesson. These pieces of advice about managing class will help you how to teach English effectively.

Keywords: teaching, language, to manage, experienced, to expect, knowledge

UOT: 811.1/.2

DOI: doi.org/10.54414/mzlv3216

Introduction

If you ask me what I think about Teaching I will answer you in a simple way. Teaching has deeply meaning. As a simple definition- it is sharing knowledge and experience. For getting good results from lesson we have to arrange our classes properly. In this article I am talking about Teaching English.

Teaching English as a second language for beginners is a challenging task for anyone. No matter what your background, or experience level, you will constant new challenges when teaching English as a second language. Like teaching other subjects, you'll find that every student learns differently.

At the same time, depending on the primary language of each student, you'll face new challenges unique to that language. However, with some work and knowledge, you'll be able to gain the skills

you need to teach English as a second language to beginners.

Children and teaching Language acquisition is easy for children. And if children move to another, new country and start going to school there, they can easily accept it.

Some of the most rewarding experiences for teachers can emerge when students think deeply about the problems they are trying to solve, work collaboratively with their classmates and most of all, are being creative, trying one new approach after another.

This part is about Typical student problems with English. The main problem with English is often students not having spent enough time on language, with teachers and or self-study.

Some tips for teaching beginners Keep instructions clear and simple

Use always polite language with students. After all, no one likes to be rude.

However, a student who has only a few words of English.

Instead, make instructions clear by using as few words as necessary. Let them listen first.

Drill, repeat, drill, repeat, drill...

Beginners need lots of repetition and drilling, especially as they get to grips with the sounds of their new language. It might seem boring to go over the same sentences again and again, but it is necessary.

Don't forget that your students are fluent in their own language(s)

As teachers, we not only have to be patient and proactive listeners. After all, even from the very first lessons, from the 'A' in the alphabet and the 'am' of 'to be', communication is the goal.

The classroom essentials for English teachers

English teachers, what items do you keep in your classroom? Whether you're just starting out or are a veteran teacher, there are many useful objects that are handy to have around the classroom. Some you may already have, but others you may not have thought of and could be used to shake up your lesson routine.

Back to basics

There are lots of modern teaching methods, but sometimes it's good to go back to basics. Every good classroom needs basic supplies, such as pens, pencils, notebooks, plain paper and erasers (because it's ok to make mistakes!). You can probably think of other items to add to this list, but the important thing is that this equipment is where the learning will start.

Another basic item that is useful in the classroom is a pack of flash cards. These are a fun way to break up learning activities, and there are plenty of ways you can use them. You could write words on them and

ask your students to memorize them, or they could be used in quizzes or group work.

Embracing technology

The basic items listed above are classroom essentials for English teachers, and they are good options for schools where technological options, such as Wi-Fi, might not be freely available. In areas where technology can be embraced, there are many ways to use devices to teach English.

Because they have so many uses, projectors, iPads and tablets are great devices to have in the classroom. They can be used to record your students' conversations, so they can listen back and learn. They could also be used as a way to create conversations between students about their favorite songs, TV programs or movies. The real beauty of these ideas is that your students can continue their learning outside the classroom using podcasts, songs and other English-speaking media. If you feel you have a good connection to your students, you could also set up a social media group, so you can keep in touch and lend learning support via tablets and laptops.

If tablets are not available, CD players are a good alternative, as you could pre-record parts of lessons on CDs and play them to your students. They can also take away CDs in order to continue their learning after they step outside the classroom. Not every student has a laptop or tablet, but the majority will hopefully be able to find a way to listen to a CD.

Managing the classroom

Teaching begins from managing the class. When we say managing, it includes the space of classroom, time. These also include whether students work on their own or work in collaboration.

Teaching beginners can be a daunting prospect, especially when it's a monolingual group and you know nothing of their language, or it's a multi-lingual group and the only common language is the English you've been tasked with teaching them. Nevertheless, not only is it possible to teach beginners only through English, but it can also be one of the most rewarding levels to teach. To help you succeed in setting your learners firmly on the path to increasing proficiency, here are seven tips for teaching English to beginners.

We teachers like all people have our own physical characteristics and habits and we take them into classrooms with us.

First of all teachers should consider how close they stand or sit to students. May be some students feel uncomfortable if the teacher stands close to them. That's why teachers should take student's behaviour into account and modify it.

Besides creating friendly atmosphere is necessary as well. We don't have to treat each student in the same way.

The teacher don't have to lose his or her personality. Be yourself. Let the students see you're a human being and not a teaching machine. Laugh at yourself if you make mistakes. Bring humor into the classroom.

Balance your lessons between different skills.

A teacher who teaches 90% grammar is not helping the students. Communication skills, reading, writing, and vocabulary building are all as important as grammar.

Keep an emergency resources box.

Include games, paper, colored pencils, extra worksheets, magazines etc. This will be invaluable if you need to add a new activity into the lesson or to extend something the students are working on.

Movements

Teacher's movements also take a big part in teaching. The teacher needs to control his or her walking for not making students bore or exhausted.

For managing a class successfully, the teacher has to be aware of what students doing and how they are feeling.

Of course, teachers' most important instrument is voice-volume of speaking. The volume of speaking depends on lesson and activity. Teachers don't have to shout for being audible.

TTT and STT

There is continuing discussion about time teachers should spend talking class. Even classes sometimes criticised because there is too much TTT (Teacher Talking Time) and not STT (Student Talking Time). But it's necessary that teachers shouldn't forget is that students need more practice, not teachers. The best lessons are where STT is maximised, rather than TTT. Experienced teachers use their common sense and experience to get the balance right.

Creating lesson stages

When we talk about creating lesson it is also includes starting a lesson. When we arrive in the classroom, we need to start the lesson in such a way that the students become engaged. There is no need to explain exactly what we are going to do.

The quality of lesson depends on interesting beginning it. If we are talking about an interesting beginning of lesson, then it must be effective. The first step of effective lesson means the teacher needs to get the students' attention. It can sometimes be difficult especially if it's speaking activity.

Planning lesson

Some experienced teachers think they have an ability to think on their feet and lesson plan is unnecessary. However, most teachers don't share this view, they prefer to

prepare their lessons. Prepare well, prepare a lot, keep them talking. You don't need to stick to a lesson plan.

Don't forget every student is different.

This may come as a shock, but things will happen in your classes that you don't expect! Students will finish some activities too soon and take longer on others. Some things will be easy for them, and others that you expect them to understand quickly will be tougher. It is more important to be flexible than stick rigidly to something that isn't working.

Give homework

This is controversial! You can't force students to do homework, but if you give them the choice then they will feel encouraged and they can take responsibility for their learning. It is really important to mark the homework if you do give it, and not leave it on your desk for weeks.

Giving effective feedback

Quality feedback has been shown to be one of the most efficient ways to improve learning outcomes. And, as you might imagine, the key to effective feedback is understanding why the student got it wrong – it might be that the student is making a systematic error in the way they've interpreted the material, or it could be that they've simply misunderstood what was required of them.

Sometimes when a test paper is returned to a student, they pay more attention to the overall grade than to the errors they made.

Of course, effective feedback can also just take the form of a conversation between

teacher and student. Informal feedback is fine, but experienced teachers report that it works best if it is specific, timely and challenging.

Finally, enjoy your lesson...

Although in many ways the hardest level to teach, it can also be one of the most satisfying. Seeing your learners go from knowing nothing to knowing a few words to knowing a few sentences and structures to being able to hold conversations can be incredibly rewarding, and if they enjoy their initial exposure to the language, and feel confident and inspired to continue, then you will have helped pave the way to their further success.

Have fun!

If you enjoy your lessons, then your students will too.

These are the pieces of advice that helped me learn how to teach English and I'm sure they will help you too!

REFERENCES:

1. Behavioural Insights for Education. A practical guide for parents, teachers and school leaders was written by Fionnuala O'Reilly, Dr Raj Chande, Bibi GROOT, Michael Sanders and Zhi Soon. <https://www.bi.team>
2. ELT Learning Journeys blog. www.pearsonELT.com/proffecionaldevelopment
3. How Teach English (Jeremy Harmer) Pearson. www.pearsonelt.com, Pearson Education Limited 2007

Səidə Nizami qızı Məmmədova

Qərbi Kaspi Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ

Biz bu məqalədə ingilis dilini necə düzgün tədris etmək və dərstdən necə yaxşı nəticə əldə etmək barədə danışırıq. Səviyyənizdən asılı olmayaraq, daimi olaraq yeni problemlər yaşayacaqsınız. Burada yeni başlayanlara necə düzgün dərs keçmək üçün bəzi tövsiyələr var. Müəllimlər təlimatları dəqiq və sadə şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Müəllimlər tələbələrin öz dillərini yaxşı bildiklərini unutmamalıdırlar. Yeni başlayanlar çox təkrar etməyə ehtiyac duyurlar və müəllimlər səbirli olmalıdırlar. Dərsi düzgün təşkil etmək də çox vacibdir. Hal-hazırda müəllimlərin istifadə edə biləcəyi çox müasir tədris metodları mövcuddur. Dərs planından isə bəhs etdikdə bəzi təcrübəli müəllimlər ondan istifadənin vacib olmadığını düşünürlər. Ev tapşırığını vermək və onu düzgün qiymətləndirmək dərsin böyük hissəsidir. Bu tövsiyələr sizə ingilis dilini necə effektiv şəkildə tədris etməyə kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: tədris, dil, idarə etmək, təcrübəli, gözləmək, bilik.

Daxil olub: 22.11.2021

Ə D Ə B İ Y Y A T

İlahə Qismət qızı İSRAFİLOVA

Ü. Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının doktorantı və elmi işçisi

E-mail: ilaha.qismat@mail.ru

ELM XADİMİ SEYFƏDDİN QƏNİYEVİN TƏDQIQATLARINDA ŞAMAXININ MUSIQİ TARİXİ VƏ MƏDƏNİ MƏNZƏRƏSİ

Xülasə: Məqalə Şamaxının tanınmış folklorşünası, alim, pedaqoq Seyfəddin Qəniyevin Şamaxı bölgəsində musiqi, muğam, aşiq sənəti istiqamətləri üzrə apar-dığı uzun müddətli tədqiqat işlərinə və bu araşdırmalardan ərsəyə gəlmiş çoxsaylı kitabların mahiyyətinə həsr olunmuşdur. Sözsüzki qeyd olunan əsərlərdə musiqi, muğam, aşiq sənətinə olan münasibət folklorşünası, filoloq nəzərindədir. Lakin bununla yanaşı S.Qəniyev fikirlərinə peşkar ustad nəzərlərini, xatirələrini də əlavə edərək yazıların elmi mahiyyətini daha da artırmış, araşdırmalarını tədqiqat zamanı qarşısına çıxan önəmli faktlarla zənginləşdirmişdir.

Açar sözlər: Mahmud Ağa, muğam məclisi, aşiq sənəti, Şamaxı folkloru, Seyfəddin Qəniyev, folklor, Şirvan musiqi mühiti.

UOT: 82

DOI: doi.org/10.54414/vcgf3887

Giriş

Şirvan bölgəsinin mədəni həyatını tədqiq edərəkən dəyərli elm xadimi, həyatını Şirvan mühitinin elmi tədqiqinə adanmış Seyfəddin Qəniyevin yaradıcılığı diqqət çəkir. Onun araşdırmalarında xüsusilə Şamaxı rayonunun tarixi mədəniyyəti təkcə onun ixtisası üzrə filoloji aspektdən deyil, müxtəlif istiqamətlərdən müəyyən qədər açılmışdır.

Maddi-mənəvi, yeraltı-yerüstü sərvətləri ilə hər zaman marağa səbəb olmuş Şamaxı bölgəsi Azərbaycanın dilbər güşələrindəndir. Çoxşaxəli istiqamətləri ilə bu torpaq vətənimizə görkəmli şəxsiyyətlər, alimlər, sənətkarlar bəxş etmişdir. Təsadüfi

deyil ki, dövrümüzün önəmli elm xadimlərindən biri olan Seyfəddin Qəniyev də məhz Şamaxıda dünyaya göz açmışdır.

S.Qəniyev qürurverici həyat yolunda bir neçə mərhələlərdən keçmişdir. Poladlı kənd 8 illik və Nərimankənd orta məktəbini tərifnamə ilə, ADPI-nin Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və həmin institutun aspiranturasında təhsil almışdır. Şamaxı rayonunun Göylər kənd məktəbində müəllim işləmiş və çalışdığı müddətdə "metodist müəllim", "SSRİ Maarif əlaçısı" adlarına layiq görülmüşdür. Azərbaycan müəllimlərinin dördüncü qurultayının nümayəndəsi olmuşdur.

Elm sahəsində S. Qəniyev "M.F.Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin

bədii metod və janr xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik, "Azərbaycan folklorunun regional özünəməxsusluğu - Şirvan folklor mühiti" mövzusunda isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Yazı dili olduqca sadə və anlaşılıqlı olan tədqiqatçının əsərlərində bədiilikdən yüksək məharətlə istifadə olunur.

Əsas mətn

Elm sahəsindən köklü nəslin davamçısı olan S. Qəniyev hələ gənc yaşlarından işində aktiv fəaliyyət göstərərək qohumu, məşhur yazıçı, filoloq, ədəbiyyatşünas, professor Əzizə Cəfərzadənin də əvəzsiz biliklərindən bəhrələnməyə, xanımın oğlu Əhməd Cəfərzadə ilə elm sahəsi üçün bir çox kitablar, həmçinin çoxsaylı məqalələr ərsəyə gətirmişlər. Onların birgə səmərəli fəaliyyəti "Şamaxı" elmi monoqrafik kitabı kimi ağırlığı olan əsər ilə nəticələnmişdir. Demək olar ki, bu kitab o dövr üçün (1994-cü il) Şamaxı haqqında yazılmış nadir əhatəli əsərlərdən biri idi. On üç fəsildən ibarət olan kitabda Şamaxı bölgəsi müxtəlif aspektlərdən: tarixi-etnoqrafik, mədəni-ədəbi mühiti, aşıq sənəti, dini mühiti, o zaman üçün bölgəyə müasir baxış və s. kimi mövzularla açıqlanmışdır.

"... professor Ə. Cəfərzadənin elmi redaktorluğu ilə yazdığı kitabının hər bir fəslindən sonra ulu Şirvanla bağlı görəcəyi işlər haqqında oxuculara ümumiməlumat vermişdir. İllər ötüb keçdikcə həmin fəsillərin hər biri ayrı-ayrı kitab-lara dönmüşdür. Elə bu cəhətə görə yaxınlaşsaq "Şamaxı" əsərinə sadəcə kitab demək haqsızlıq olardı. Mənim fikrimə görə, bu əsəri Şamaxı haqqında yazılmış ilk ensiklopediya, epopeya, salnamə adlandırmaq daha ədalətli olardı." [1. səh. 148]

Həmçinin kitab oxucu üçün bölgənin ümumi tarixi-mədəni mənzərəsini canlandırır: Şamaxıda mövcud mədəni sahə ustalarının, qəhrəman və xalqa qürurla

xidmət edən şəxsiyyətlərin qısaca fəaliyyətini işıqlandırır. Lakin Şamaxı olduqca zəngin və geniş mövzu olduğundan bir kitabla onun bütün sərvətinin elmi əsasını təfsir etmək, tamamlamaq mümkün deyil. Burada seçilmiş mövzuların ən əsas məqamlarına toxunulub. Bir neçə filoloqun toplanaraq ərsəyə gətirdiyi ensiklopedik xarakter daşıyan "Şamaxı" kitabında hər mövzu üzrə müəyyən məlumatlar verilmiş, kitab elmi əsaslı olması ilə yanaşı filoloji baxışı, həmçinin publisistik və ədəbi yazı dili ilə xüsusi marağa səbəb olmuşdur: "Şamaxım mənim! Tarixlər şahidim. Azərbaycanımın ağsaqqal diyarı.

Yaşını bilən, mənanı açan varmı? Tarixə Kamaxeya, Samaxeya, Mamaxeya, Yəzidiyyə və ya Əlyazidi kimi adlarla daxil olmusan. Adının mənasını "şam"- "əxi" (şamın qardaşı), gah "Şah"- "mah" i (şah şəhəri) gah şamlıq, gah da "şam"- "xi" (göy dağ) və s. kimi yozurlar. Düzdürmü? Bilən kimdir?! İllər keçəcək, əsrlər ötəcək, yəni də araşdıracaqlar dəqiq yaşını..." [3. səh.5]

Təbii ki, bu kitab Şamaxı irsinə bəxş olunan ilk nümunəvi əsərlərdəndir. Nəzərə alaraq ki, bu kitab ümumi təsvir xarakteri daşıyır və burada heç bir musiqinümunəsi yaxud bir sənətkarın yaradıcılıq irsi elmi dəyərlə dərinlən təhlil olunmur. Lakin burada tədqiqatçılar, etnomusiqişünaslar üçün önəmli olan tarixi faktlara, görkəmli şəxsiyyətlərin xatirələrinə və fikirlərinə rast gəlmək mümkündür. Həmçinin əlavə tədris vəsaiti kimi də lazımlı əsərdir. Burada fəsillərlə təqdim olunan hər bir mövzu ayrılıqda öz mütəxəssisi tərəfindən peşəkar nəzərlə dərinlən işlənməyi, araşdırılmağı gözləməkdədir. Onu da qeydedək ki, digər müəlliflər Rafiq Alışov və Sərvan Rəsulovun kitabın çapı və ərsəyə gəlməsində böyük rolu olmuşdur.

S. Qəniyev yaradıcılığında Şamaxı ədəbi mədəniyyətini açarkən poetik məzmunla yanaşı bu bölgənin aşıq sənətinin ustalarının yaradıcılığı və onların repertuarları ilə də yaxından maraqlanmış, maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu qəbildən olan məqalələrdən: *"Şirvanlı Aşıq Bilal"*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 15.06.1982, *"Səsin qəlbimizi oxşasın, Aşıq Mahmud"*, *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 04.06.1983., *"Ulu sənətin sorağında"*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 24.03.1984., *Şirvanın iki nəğməkarı*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 25.11.1989., *Mahmud Ağa xeyriyyəçilik rəmzi idi*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 22.02.1990., *Yuxuma Şamlı girir (Aşıq Xanmusa haqqında)*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, 30.10.1990., *Eldən səslər - Şamaxı aşıqları*. *"Ulduz"* jurnalı, N29-10, s. 42-45, 1992., *Şirvan saz havaları*. *"Yeni Şirvan"* qəzeti, Bakı, 1997., *Şirvan aşıqlarının havacat repertuarları*. *Az.EA Dilçilik İnst., Tədqiq 2, Bakı, 1998, s. 48-56., XVII-XVIII əsr Şirvan aşıqları*. *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2000, s. 15-20, Repressiya qurbanı Aşıq Mirzə Bilal*. *"Dədə Qorqud"* jurnalı, № 4, 2003., və s. çoxsaylı yazılarının tam olmayan siyahısını qeyd edə bilərik. Təbii ki, alim bununla kifayətlənməmiş Şirvanın zəngin repertuarlı, qədim tarixli, saysız ustadlı aşıq sənətinin parlaq nümayəndələri haqqında da kitablar ərsəyə gətirmişdi. Görkəmli xanəndə, xalq artisti, Şamaxı torpağının yetirməsi Alim Qasimov da bu haqqda yüksək fikirlərdilə gətirmişdir: *"...Məni bir sənətkar kimi ən çox sevindirən Seyfəddin müəllimin Şirvan aşıq sənəti ilə bağlı apardığı tədqiqatlar və nəşr etdiyi kitablardır. O, sorağı XVII əsrdən günümüzə qədər gələn 400 nəfərdən artıq Şirvan aşıqlarının həyatını min bir əzabla öyrənmiş, onlar haqqında xatirələr, əsərlərindən nümunələr toplamış, kitablar yazmışdır."* [1. Səh.23]

S. Qəniyev üçün Şirvan musiqi mühiti, folkloru tədqiqat obyektı olaraq hər zaman

maraqlı və aktual mövzu idi. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçı alim doktorluq dissertasiya mövzusu olaraq da məhz Şirvan folklor mühitini seçmiş və dissertasiya eyniadlı kitabla nəticələnmişdir.

"Professor Seyfəddin Qəniyev təkcə məşhur Şirvan aşıqlarının deyil, həmçinin uzun müddət elmi ictimaiyyətə məlum olmayan aşıqların həyat və yaradıcılığını araşdırıb, onların bugünə qalan nə irsləri varsa, bir yerə yığıb, toplu halında nəşr etdirib." [4. Səh.14] Aşıq sənətinin xanəndəliklə paralel inkişafda olduğu Şamaxının xanəndələrinin və aşıqlarının yaradıcılığı haqqında, onların ifa etdiyi muğamlarla və s. bağlı yazdığı kitablardan: *"Şirvanlı Aşıq Xanmusa"*, *"Şirvanlı Aşıq Soltan Ocağı"*, *"Şirvanlı Aşıq Şamil"*, *"Şirvanlı Aşıq Yanvar"*, *"Şirvanlı Aşıq Şakir"*, *"Şirvanlı Aşıq Ağalar"*, *"Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal"*, *"Aşıq Pənah"*, *"Şirvan Aşıqları"*, *"Şirvanlı Aşıq Məmmədağa –sənət və yaradıcılıq yolu"*, *"Şirvanlı Aşıq Hacı"*, *"Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal"*, *"Şirvanlı Aşıq Barat"*, *"XX əsr Şirvan aşıqları"*, *"Adım Aşıq Şakir, mahalım Şirvan"* və

s. monoqrafiyaların adlarını xüsusi qeyd edə bilərik. Ömrünü araşdırmalara həsr edən S. Qəniyevin kitabları sırasında folklor və aşıq yaradıcılığı ilə bağlı əsərlər çoxluq təşkil edir. Kitablarda aşığın musiqiçi simasından ziyadə yazdığı şeirlər, mətnlər böyük yer tutur. Haqqında yazdığı şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığını açarkən isə mövzuya peşəkar yanaşma dəstəyini dövrünün dəyərli musiqiçilərinin fikirləri, xatirələri ilə dəstəkləyir. Kitablarda çoxluq təşkil edən xatirələr oxucu üçün kiçik ekspedisiya əhvalı yaradır. Həmçinin S. Qəniyevin kitablarında verdiyi musiqili siyahılar, dövrün repertuar təsviri, alətlər haqqında məlumatlar biz tədqiqatçılar, musiqişünaslar üçün də dəyərli faktlardır.

Şamaxı bölgəsinin musiqi mühitinin tarixi araşdırılarkən əsasən nəzəri- miz tanınmış xeyriyyəçi Mahmud Ağanın ədəbi məclislərinə yönəlir. Bu isti- qamətə işıq tutan “Məşhur xeyriyyəçi Mahmud Ağa və naməlum muğam uni- versiteti” adlı kitab xüsusi diqqətə layiqdir. Kitab professor S. Qəniyev və əməkdar müəllim S. Veysovanın həmmüəllifliyində ərsəyə gəlmişdir. Dövrün kübar ziyalı mühitinin təsviri ilə yanaşı, musiqi ab-havasını da açıqlamaqla kitab sənətşünasların maraq dairəsinə daxil olur. “... *İnstitutda oxuduğum illərdə sevimli müəllimim, akademik Feyrulla Qasımzadə biza “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” fənnini tədris edərkən Şamaxıdakı iki - Mahmud Ağanın musiqi və Seyid Əzim Şirvaninin “Beytüs-Səfa” məclisi barədə verdiyi məlumatlar məni bir daha canı-dildən Şamaxı ədəbi-musiqi mühitinə bağladı. Odur ki, bu mühiti əvvəl sevdim, sonra öyrəndim, daha sonra dərinlənən araş- dırmağa səy göstərdim.*” [5. Səh. 7]

Kitab Azərbaycanın köklü mədəni sərvəti olan muğamlarımızın fəlsəfidünyasını, onun xalqımızın tarixində oynadığı əvəzsiz rolu araşdırmağı məqsəd götürür. Məhz I fəsil Şirvan muğam mühiti ilə açılır. Muğam sənətinin yaranma tarixini faktiki açıqlamaq mümkün olmasa da XIV əsrdə artıq Şamaxıda kamilmuğamın yayıldığını görkəmli şair Nəsiminin yaradıcılığına aid, muğamlarınşöbə və guşələrinin adı çəkilən “*Həsərət yaşdı, hər ləhzə qılır bənzimizi saz,*” başlıqlı qəzəli ilə bağlayır. Ardından qəzəlin məna dərinliyini və şairin muğamlar haqqında verdiyi məlumatlara müəllif elmi-nəzəri cəhətdən açıqlamağa çalışır. Təəssüf ki, hər zaman mənbələrdə Şamaxıda muğam məclisi deyiləndə yalnız Mahmud Ağanın fəaliyyəti dilə gəlir. Lakin burada Azərbaycanda və xüsusilə Şamaxıda muğam sənətinin inkişafında nəinki

Mahmud Ağa ilə yanaşonun musiqisevər atası Əhməd Sultanın əvəzsiz rolu qeyd olunur. “ƏhmədSultan və Mahmud Ağa XIX əsrdə Şamaxıda böyük bir muğam məktəbi yaratmağa, demək olar ki, Azərbaycanda ilk dəfə şəxsi varidatı hesabına muğam müsabiqələri keçirməyə müvəffəq olmuşlar.” [5. Səh. 59] Azərbaycanın hər bir bölgəsindən bu məclislərə, müsabiqələrə toplaşan sənətkarların bilgi mübadiləsi sənətin inkişafının sürətlənməsində mühüm amillərdən idi. Beləliklə onların təşkilatçılığında baş tutan məclislər Qafqazın Konservatori- yası əhəmiyyətinə çatırdı. Məhz ustad xanəndə Davud Səfiyarov da bu konser- vatoriyanın yetir- mələrindən biri olmuş, Mahmud Ağanın istiqamətləndirməsi və dəstəyi ilə o, Azərbaycan muğam sənəti tarixində iz qoymuşdur. Belə ki, Davud Səfiyarovun anası Mahmud Ağanın malikanəsində çalışdığı dövrdə Mahmud Ağaya oğlunun səsi olduğunu deyir və onu ilkin yoxlamadan keçirən xeyriyyəçi, istedadlı Davudu dövrünün görkəmli ustadı Mirzə Məhəmməd Hə- səninin yanında şagird qoyur. Qısa zamanda muğamları öyrənən Davud Səfiyarov məclislərdə dinləyicilərin rəğbətini qazanaraq tanınmağa başlayır. S. Qəniyevin Mahmud Ağa fəaliyyəti haqqındakı kitabı da məhz bu kimi maraqlı faktlarla bizi məlumatlandırır. [5. Səh.48]

S. Qəniyevin fəaliyyətinin musiqi tədqiqatına faydalı qisimlərdən biri də illərdir onun redaktorluğu altında mütə- madi dərc olunan “Beytüs-səfa” da- vamçıları jurnalıdır. Eyniadlı jurnalda Şamaxının qədim və müasir dövr mədəni mühiti haqqında rəngarəng elmi tədqiqat işləri, həmçinin publisistik yazılar və xəbərlər dərc olunur. “...855 nəfər Şirvan saz şairlərinin 35 nəfəri haqqında ilk monoqrafiyanı mən yazmışam; biri də

“Şirvanlı Aşıq Yanvar”dı...” başlıqlı ya-zısı diqqət çəkir. Burada o X-XI əsrdən bu günə kimi Şirvan nisbətli şairlərin (şair, el şairi, aşıq, yazıçı, dərvişlərin) 2555 nəfər olduğunu müəyyənləşdirdik- lərini və bu məlumatları “Şamaxı”, “Şirvan aşıqları”, “Şirvanın 350 şairi” və b. kitablarla oxuculara təqdim etdiyini qeyd edir. [2. Səh.8]

S. Qəniyev tədqiqatları ilə Şirvanın çoxsaylı incəsənət xadimlərinin yad- daşlardan silinməkdə olan adları, onların Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafın- da göstərdiyi xidmətləri gün işığına çıxarılmışdır. Şamaxının istedadlı musiqi- çiləri hər dövrdə mədəniyyətimizə əvəzsiz tövhələr vermişlər. “Rzaəddin Şir- vani haqqında bircə yarpaq. Ö. Çələbi “Səyahətnamə”sində yazır: “Şeşxanə- icad edən Rzaəddin Şirvanidir. Bu da telli sazdır. Ud kimi burğu yerləri ayrıdır. Qolu uddan uzuncadır, gövdəsinə balıq qursağı çəkilməmişdir. Amma pərdələri yoxdur. Altı teli olduğundan *şeşxanə* adlanır. Çətin bir saz isə də bütün muğam bəndə icra oluna bilir...” [3. Səh 93]. Belə kamil alətin ifası günümüzdə çatmasa da onun icadı mədəniyyət tariximiz üçün əvəzsiz tövhə- dir. Bu məlu- matları yenidən gündəmə gətirmək də tədqiqatçıların fəaliyyətinin müsbət tə- rəfidir. Məhz bu təsvir əsasında orqanoloqlar yenidən bu alətin bərpası haq- qında düşünə bilər.

Təbii ki, Şamaxıda musiqi, muğam mühitinin nə zaman yaranması sualı tədqiqat üçün önəmli mövzudur. Bu haqqda M. Məhəmməd həsən, F. Şirvaninin “Nalə” kitabında qeyd olunur: “Azərbaycanın ən qədim və zəngin tarixə malik elm, urfan, ticarət, mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Şamaxı şəhəri həm də poeziya və muğam beşiyi olmuşdur. Min ilə yaxın dövlətçilik ənənəsinə malik olmuş Şamaxıda muğam sənətinin nə vaxtdan təşəkkül və intişar

tapdığını dəqiqləşdirmək o qədər də asan deyildir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XII əsrdən üzü bəri Şirvanşahlar sarayında şairlərlə yanaşı, xanəndə, rəqqasələr də yaşayıb yaratmış və onların səsi-sorağı müxtəlif ölkələrə yayılmışdır.” [6. Səh.3]

• *Qeyd edək ki, belə önəmli kitabın ərəb qrafikasından dilimizə transli- terasiya edən, əlavələrlə çapa hazırlayanı, ön söz və son sözün müəllifi də S. Qəniyev olmuşdur.*

S. Qəniyev əsl vətənpərvər kimi doğulduğu bölgənin tarixinə, mədəniy- yətinə, incəsənətinə bağlı olub, kitablarında hər mövzuya deyirmişdir. İndi- yədək Seyfəddin müəllimin qələmindən işıq üzü görmüş 80-a yaxın elmi dəyəri yüksək olan kitabların hər biri bizi Şamaxının zəngin mənəviyyəti, məişəti, incəsənəti, ziyalıları, poeziyası, elmi və s. ilə yaxından tanış edir.

AMEA-nın Folklor İnstitutunun əmək- daşı, Aşıqlar Birliyinin İdarə heyəti- nin üzvü, “Şamaxı bölgəsi üzrə Yazıçılar Birliyi”nin sədri, pedaqoq, alim S. Qəniyev günümüzdə də fəaliyyətinin aktiv şəkildə davam etdirir. Onun iştirakı ilə vaxtaşırı Mahmud Ağadan Şamaxı xalqına yadigar qalmış ənənə olan mu- ğam məclisləri müasir dövrdə qismən də olsa keçirilir. Yazıçılar Birliyinin Şa- maxı şöbəsi keçirdiyi tədbirlərlə bu ənənəni qorumağa səy göstərir. S.Qəniye- vin təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Beytüs-səfa” davam- cıları adlı ədəbi-bədii və elmi-publisistik jurnalı hər ay ardıcılıqla dərc olunur.

Şamaxı poeziya yazarlarının, gənc tədqiqatçıların inkişafında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə Bakı Dövlət Universitetinin pedaqoqu kimi Seyfəddin müəllim yeni nəslin savadlı elm xadimlərini yetişdirir, gənc alimləri düzgün istiqamətləndirir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, S. Qəniyev bu gün Şamaxı mədəni

tarixinin tədqiqində mühüm işlər görür. Fasiləsiz fəaliyyəti ilə Şamaxı mədəniyyəti haqqındakı biliklərimizi artıraraq, ədəbiyyat siyahımızı genişləndirir. Bu istiqamətdə S.Qəniyev yaradıcılığı gənc nəsillər üçün olduqca qədər, aşıqşünas, musiqişünas və sənətşünaslar üçün də əvəzolunmazdır. Məqalə boyu qeyd etdiyimiz kitablar, yazılar hər biri Şamaxı musiqi məhərinin, muğam sənətinin açılmasına, müəyyən elmi təsvirlərin yaranmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Allahmanlı M., Qəni T., "Şirvan vurğunu, yollar yorğunu", Bakı. "Elm və

təhsil", 2018. 296 səh.

2. "Beytüs-səfa" davamçıları jurnalı N-4 (6) oktyabr-dekabr 2017. 63 səh

3. Cəfərzadə Ə., Qəniyev S., Alishov R., Rəsulov S. "Şamaxı", Bakı-1994.200 səh.

4. Qaliboğlu E. "Şirvan aşıq sənəti" məqalə. "Xalq cəbhəsi.-2009.-18 fevral.-S.14.

5. Qəniyev S., Veysova S., "Məşhur xeyriyyəçi Mahmud Ağa və naməlum muğam universiteti". Bakı, "Elm və təhsil"-2014, 292 səh.

6. Mirzə Məhəmmədhasən, Fələkzadə Şirvani "Nalə" (tərtibatçı S. Qəniyev) Bakı. "Ozan". 2000, 71 səh.

İlahə Gismet ISRAFILOVA

*PhD student of The Hajibeyov Baku Academy of Music
ilaha.qismat@mail.ru*

MUSICAL HISTORY AND CULTURAL LANDSCAPE OF SHAMAKHI IN THE RESEARCH OF THE SCIENTIST SEYFADDIN GANIEV

Xülasə: The article is dedicated to the long-term research work of the well-known folklorist of Shamakhi, scientist, pedagogue Seyfaddin Ganiyev in the field of music, mugam and ashug art in Shamakhi region. The article also draws attention to the essence of the many books that have emerged as a result of this research.

Of course, the attitude to music, mugam, ashug art in the mentioned works is the opinion of folklorist, philologist. However, at the same time, S. Ganiyev added the views and memories of a professional master to his thoughts and further increased the scientific nature of the writings.

He also enriched his research with important facts that he came across during his research.

Keywords: Mahmud Agha, mugam assembly, ashug art, Shamakhi folklore, Seyfaddin Ganiyev, folklore, Shirvan music environment

Илаха Гисмет кызы ИСРАФИЛОВА

*Докторант и научный сотрудник Бакинская Музыкальная Академия
имени У. Гаджибейли
E-mail: ilaha.qismat@mail.ru*

**МУЗЫКАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ ШАМАХИ В
ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНОГО СЕЙФАДДИНА ГАНИЕВА**

Резюме: Статья посвящена многолетней исследовательской работе известного Шамахинского фольклориста, ученого, педагога Сейфаддина Ганиева в области музыки, мугама и ашугского искусства в Шамахинском районе.

В статье также обращает внимание на сущность многих книг, которые возникли в результате этого исследования. Конечно, отношение к музыке, мугаму, ашугскому искусству в упомянутых произведениях - это мнение фольклориста, филолога. Но в то же время С. Ганиев добавил в свои мысли взгляды и воспоминания профессионального мастера и еще больше повысил научность произведений. Он обогатил свое исследование важными фактами, с которыми он столкнулся во время своего исследования.

Ключевые слова: Махмуд-ага, собрание мугама, искусство ашугов, шамахинский фольклор, Сейфаддин Ганиев, фольклор, ширванская музыкальная среда.

Daxil olub: 11.10.2021

S Ə N Ə T Ş Ü N A S L I Q

Евгения Алексеевна АШУРЛЫ

Западно-Каспийского Университет, кафедра дизайна, доцент

E-mail: ashurbeyli@gmail.com

ДИЗАЙН-ПРОЕКТИРОВАНИЕ СЕГОДНЯ

Резюме: Настоящая статья посвящена современным принципам дизайн-проектирования. В статье рассматривается комплексный подход к процессу дизайн-проектирования, основные этапы этого процесса и влияющие на него факторы. Говорится об отличии проектной деятельности как от инженерно-технической, так и от художественной деятельности в традиционном прикладном искусстве.

Ключевые слова: дизайн-проектирование, дизайн-концепция, предпроектный анализ, формообразование, системно-структурный подход.

УОТ: 72

DOI: doi.org/10.54414/oimz5783

Введение

Современные принципы дизайна – это сочетание всех социально значимых черт проектируемых объектов в единую структуру и гармоничную форму. Образ, функция, морфология, технологическая форма и эстетическая ценность – основные рабочие категории дизайн-проектирования. (2, с.144)

Дизайн-проектирование опирается на теорию, разрабатываемую технической эстетикой, а также на данные экономики, социологии, психологии, эргономики, семиотики, системотехники и др. наук. Метод дизайн-проектирования складывается из художественно-конструкторского анализа (исследование исходной ситуации и построение объекта проектирования, функционально-эргономический и конструктивно-технологический анализ, композиционный анализ) и художественно-конструкторского синтеза (в процессе которого ведётся

функционально-эргономический поиск, работа над композицией изделия). Для дизайн-проектирования характерно моделирование объекта на всех этапах его разработки (в соответствующем масштабе и нередко в натуральную величину), позволяющее проверять и отбирать оптимальные варианты композиционных, цветографических, эргономических и др. решений; при этом модель служит не иллюстрацией к проекту, а как бы инструментом проектирования и, постоянно модифицируясь в ходе работы, становится в конечном счёте эталоном опытного образца изделия. Специфическим для метода дизайн-проектирования является рассмотрение проектируемого изделия как элемента целого комплекса изделий, окружающих человека в конкретной предметной среде, которая должна максимально удовлетворять утилитарные и эстетические потребности и

способствовать повышению эффективности его деятельности. [6, с.9]

Основная часть

Процесс проектирования строится в последовательном движении от выявления проблемы и разработки концепции будущего проекта, предпроектного анализа – к эскизному проекту, техническому проекту и авторскому участию в реализации.

Проектирование – это сложный многоэтапный процесс, в котором существенное значение играют проблематизация, концепция, социокультурная и технологическая рефлексия. Именно такая многогранность проектирования предполагает создание яркого и совершенного объекта дизайна.

Началу разработки предшествует предпроектный анализ. Предпроектный анализ – это этап дизайнерского проектирования, связанный с поиском, сбором, обработкой и обобщением всесторонней информации, касающейся темы проектирования. Цель предпроектного анализа – формирование целостного представления об объекте проектирования. Задачи предпроектного анализа заключаются в обосновании темы проектирования, исследовании проблемной ситуации, определении цели проектирования, выявлении условий и факторов разработки, формулировке задания на проектирование.

Затем следует работа над созданием дизайн-концепции. Создание дизайн-концепции – наиболее творческий, сложный раздел проектной работы, не имеющих аналогов в других видах проектного искусства.

Через проблематизацию проектной ситуации (описание противоречий

проектного задания), а затем тематизацию (отбор «тем» – возможных вариантов ее решения), складывается целостная модель будущего объекта, реализуемая в актах собственно проектной работы – формообразования. А формообразование на концептуальной основе выводит дизайн-проектирование на уровень стилиобразования в рамках данной культуры, вырабатывая подходы к сознательному использованию признаков стиля. В проектной концепции свершается уникальный творческий синтез интуитивного видения и рационального моделирования.

Эта проектная деятельность существенно отличается от как от инженерно-технической, так и от художественной деятельности в традиционном прикладном искусстве. Главное отличие состоит в том, что дизайнер с самого начала должен быть ориентирован на единую морфологию материально-предметного мира, на создание в ней самых различных форм и структур, пользуясь всеми средствами, накопленными человечеством в этой области за всю его историю, равно как и существующими в природе, но еще не освоенными человеческой практикой. Таким образом, системно-структурный и в то же время чувственно-визуальный подход должен отличать его как профессионала.

Сегодня продукты дизайна, предметная среда человеческого существования оценивается с точки зрения того, как она облегчает или затрудняет условия человеческой жизни. В наши дни становится все труднее предугадать, какой результат понравится людям, а какой нет. Причин тому множество – от социально-технических, связанных с социальным развитием современного мира, с научно-

технической революцией, до культурно-психологических, вызываемых изменением структуры и содержания сегодняшней культуры, изменением психики современного человека.

Заклучение

Основным фактором, который определяет процесс проектирования, является цель проекта. От нее зависит содержание и направление работы дизайнера, применяемые в процессе работы методы и средства. В качестве цели проекта выступают свойства и функции изделий, необходимые потребителю. Дизайнеру необходимо спроектировать вещь такой, чтобы по полезности она превосходила свои аналоги. Это и требуется сегодня от дизайнера – инновации и функциональный подход в тесном взаимодействии друг с другом.

Список литературы:

1. Aşurlı Y.A. Konstruktivləşdirmənin

əsasları. Metodik vəsait. Bakı, Qərbuniversiteti – 2015. – 48 s.

2. Həsənov R.M., Abdullayeva N.C., Bəkirova T.Ş. Dizayn terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: "ADİLOĞLU" nəşriyyatı, 2005. – 252 s.

3. Грашин А.А. Методология дизайн-проектирования элементов предметной среды. Учеб. пос. М.: Архитектура - С, 2004. - 232 с.

4. Дитрих Я. Проектирование и конструирование: Системный подход. М.: Мир, 1981. — 456 с, ил.

5. Джонс Дж. К. Методы проектирования. Пер. с англ. — 2-е изд., доп. — М.: Мир, 1986. — 326 с., ил.

6. Ефимов А.В. Дизайн архитектурной среды: Учеб. для вузов. М.: Архитектура-С, 2006 - 504с.,ил.

7. Ильина О.В. Принципы проектирования в промышленном дизайне: учебно-методическое пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – /ВШТЭСПбГУПТД. – СПб., 2017. – 32 с.

Yevgeniya Alekseyevna AŞURLI

Qərbi Kaspi Universiteti Dizayn kafedrası, dosent
E-mail: ashurbeyli@gmail.com

GÜNÜMÜZDƏ DİZAYN LAYİHƏLƏNDİRMƏ

Xülasə: Bu məqalədə müasir dizayn prinsiplərinə diqqət yetirilir. Məqalədə dizayn layihələndirmə prosesinə inteqrasiya olunmuş bir yanaşma, bu prosesin əsas mərhələləri və ona təsir edən amillər müzakirə olunur. Layihə fəaliyyətlərinin həm mühəndislik-texniki, həm də ənənəvi tətbiqi sənəti sahəsinin bədii fəaliyyətlərdən fərqi haqqında danışılır.

Açar sözlər: dizayn layihələndirmə, dizayn konsepsiyası, layihə öncəanaliz, formalaşdırma, sistemli və struktur yanaşma.

Yevgeniya Alekseyevna ASHURLI

Western Caspian University, Department of Design, Associate Professor

E-mail:dosentashurbeyli@gmail.com

DESIGN-ENGINEERING TODAY

Abstract: This article focuses on modern design principles. The article discusses an integrated approach to the design engineering process, the main stages of this process and the factors influencing it. It is said about the difference between project activities both from engineering and technical activities and from artistic activities in traditional applied art.

Keywords: design engineering, design concept, pre-project analysis, shaping process, systemic and structural approach.

Daxil olub: 25.11.2021

Sevda Bünyatulla qızı MƏMMƏDOVA
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, dosent
E-mail: sevdamammedova2021@mail.ru

İLHAM NƏZƏROVUN (KONTRATENOR) İFASINDA VASİF ADIGÖZƏLOVUN “QƏRƏNFİL” ROMANSININ VOKAL İFAÇILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Aparılan araşdırmada görkəmli bəstəkar Vasif Adıgözəlovun “Qərənfil” romanının Respublikanın Əməkdar artisti İlham Nəzərovun təfsirində ifaçılıqxüsusiyyətlərinə nəzər yetirilmişdir. Qeyd edək ki, romans ilk dəfə olaraq kontratenor səs tembri ilə səsləndirilmişdir. Bu isə fərqli ifaçılıq prinsiplərini şərtləndirmişdir. Belə ki, İ.Nəzərov təfsirində kontratenor və Azərbaycan vokalifaçılıq məktəbinin xüsusiyyətlərini birləşdirmişdir.

Açar sözlər: Vasif Adıgözəlov, İlham Nəzərov, Qərənfil, romans, kontra-tenor səs tembri, vokal ifaçılıq xüsusiyyətləri.

UOT: 78.083

DOI: doi.org/10.54414/otri1640

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı, professor Vasif Adıgözəlov Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığı musiqi mədəniyyətimizdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Dahi Qara Qarayev məktəbinin zəngin ənənələrini və nova-torluq prinsiplərini ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirərək, V.Adıgözəlov öz yolunu müəyyənləşdirmiş, musiqidə öz dəstxəttini tapmışdır” [2]. Bəstəkar olduqca rəngarəng yaradıcılıq yoluna malikdir və o, müxtəlif janrlarda əsərlər də yazmışdır. Buraya “Ölülər” və “Natəvan” adlı operaları, “Qəm karvanı”, “Çanaqqala-1915”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Odlar yurdu” oratoriyası, 5 musiqili komediyası, 3 simfoniya, 5 instrumental konsert, muğam simfoniya, simfonik poema daxildir. Bu əsərlər Niyazi, A.Staseviç, B.Xaykin, P.Zonner, R.Abdullayev kimi məşhur dirijorlar tərəfindən ifa edilmişdir. Bu əsərlərdə “Azərbaycan incəsənətinin müasir tələblərinə fəallıqla yanaşan, aktual mövzuları öz musiqisində bacarıqla əks

etdirən bəstəkar”ı müəyyən edirik [1, s.182]. Həminəsərlər dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən, Türkiyə, Rusiya, Bolqarıstan, Macarıstan, Almaniya, Fransa, İran və digər ölkələrdə səslənmiş və böyük dinləyici marağına səbəb olmuşdur.

Əsas mətn

V.Adıgözəlovun yaradıcılığında mahnı və romans janrı da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Musiqiçi bu janrdə çoxlu sayda əsərlər bəstələmiş və özünəməxsus yanaşmasını göstərmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, məhz mahnı janrı bəstəkarın yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Bu əsərlərdə olan söz və melodiya harmonik vəhdəti ən incə insan hisslərini çatdırır. Bəstəkarın mahnılarında xalq musiqisinin intonasiyaları ilə bağlılığını aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Onun mahnılarının dinləyicilərin qəlbinə yol tapmasının sirri də məhz bu məqamdır: “V.Adıgözəlovun mahnılarında intonasiyaların ürayəyatımlığının əsas səbəblərindən biri xalq musiqisi ilə bəstəkarın üslubuna xas romantik coşğunluğun üzvi sintezi olmuşdur.

Bu mahnılarda insanın üzvi hissləri, şirin duyğuları təcəssüm etdirilmişdir" [1, s.187]. Əməkdar incəsənət xadimi, professor İmrüz Əfəndiyeva bəstəkarın mahnı və romans yaradıcılığını çox gözəl şəkildə ifadə etmişdir: "Vasif Adıgözəlovun romans və mahnı yaradıcılığı uzun illərdir ki, milli mədəniyyətimizin ən gözəl nailiyyətləri xəzinəsində mühüm yer tutur. Bəstəkarın mahnı və romans yaradıcılığı nəinki Azərbaycanda, hətta sərhədlərimizdən uzaqlarda da geniş şöhrət tapmışdır. Əlbəttə, bir çox romans və mahnı arın dillər əzbəri olması gözəl sənətkarlarımız Rəşid Behbudovun, Mirzə Babayevin, Şövkət Ələkbərovanın, Fidan və Xuraman Qasımovaların, "Qaya" vokal-instrumental ansamblının yüksək ifaçılıq məharəti, incə interpretasiyası ilə bağlıdır" [3]. Burada "Yeddi çinar", "Bakı", "Çiçəyim-sən", "Ay olmaq istəyirəm", "Məhəbbət mahnısı", "Gözləməsin neyləsin?", "Sahilə gəl", "Yenə o bağ olaydı" və çoxlu sayda digər mahnılarını sadalamaq mümkündür.

V. Adıgözəlovun vokal yaradıcılığında Natəvanın sözlərinə yazdığı "Qərənfil" romansı xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bəstəkarın vokal lirikasında ən məşhur əsərlərindən biridir. Qeyd edək ki, "Qərənfil" romansı bəstəkarın "Natəvan" operasında istifadə olunmuşdur. Həmin romansa Azərbaycan vokalifaçılıq məktəbinin bir sıra görkəmli nümayəndələri müraciət etmiş və özünəməxsus yanaşmasını göstərmişdirlər. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti, Beynəlxalq müsabiqələr laureatı, musiqi mədəniyyətimizin ilk kontratenor səs tembrinə malik müğənnisi İlham Nəzərovdur.

İ. Nəzərovun yaradıcılığı vokal sənəti tariximizdə yeni bir səhifəni təşkil edir. Belə ki, onun sənət yolunu unikallaşdıran səbəblərdən biri də səsinin xüsusiyyətləri, çoxcəhətli yaradıcılıq yoludur [5]. İ. Nəzərov Azərbaycan vokalifaçılıq sənəti tarixində ən çox obraz (49) yaradan opera müğənnisidir [6]; [10]. Müğənninin səsinin sərhədsiz

vokal ifaçılıq imkanları, eləcə də 5 oktava həc- mində olan səs diapazonu ona müxtəlif tessituraları əhatə edən əsərlərə müraciət etməyə imkan yaradır [7]. Belə ki, onun opera səhnə repertuarında bas, bariton, alt, kontralto, metso-soprano, soprano səsi üçün yazılan partiyalar yer almaqdadır. Qeyd edək ki, müğənninin opera səhnə repertuarını təşkil edən 49 partiyadan 34-ü kontratenor səs tembrilə ifa edilmişdir. Bu isə ifaçının yaradıcılığında kontratenor səs tembrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin bariz nümunəsidir.

Məlum olduğu kimi, kontratenor tembrilə ifa edən müğənnilərin repertuarı adətən barokko dövrünün operaları ilə məhdudlaşır. Kontratenor səs tembrinin xüsusiyyəti, vokal ifaçılıq texnikası məhz həmin əsərlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. İ. Nəzərov isə kontratenor səs tembrinin repertuarını daha da genişləndirmişdir. Burada Qərbi Avropa, rus və Azərbaycan bəstəkarlarının ariya, romans və mahnılarını qeyd etmək istərdik. İfaçının kontratenor səs tembrilə yaradıcılığının təsnifatını aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

- Barokko dövrünün operaları;
- XX əsr bəstəkarlarının kontratenor səs tembrilə üçün yazdığı operaları;
- Qərbi Avropa, rus və Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı və romansları. Qeyd edək ki, İ. Nəzərovun kontratenor səs tembrilə Azərbaycan xalq musiqisi nümunələrinə, eləcə də bəstəkar musiqisinə müraciət etməsi həmin əsərləri yeni təfsir ənənələri ilə zənginləşdirmişdir. Artıq musiqçinin səsinin xüsusiyyətləri elmi tədqiqat mövzusu təşkil edir [9] və onun xalq musiqisinin ifası ilə bağlı araşdırmalar vardır [4]. Müğənninin müxtəlif dövrləri əhatə edən əsərləri kontratenor səs tembrilə ifa etməsi onlara fərqli məzmun çaları bəxş etmişdir. Bu həm də kontratenor ifaçılıq

texnikasının yeni ənənələrlə zənginləşməsi deməkdir. Əlbəttə, həmin əsərlərin kontratenor ilə ifa edilməsi müğənni qarşısında müəyyən ifaçılıq tələbləri qoyur. Bu tələblər Qərbi Avropa, rus və Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən asılı olaraq dəyişir. Təbii olaraq rus və Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı və romanslarının müğənni qarşısında yaratdığı ifa çətinlikləri daha fərqli formada özünü göstərir. Burada dil amilini, musiqi cümlələrinin quruluşunu, intonasiya, səs çalarını göstərmək mümkündür. Verilmiş tədqiqatda İ.Nəzərovun kontratenor kimi ifasında görkəmli bəstəkarımız Vasif Adıgözəlovun "Qərənfil" romansının vokal ifaçılıq təhlili aparılmışdır. Nəzərinizə çatdırmaq istərdik ki, İ.Nəzərov "Qərənfil" romansını kontratenor səs tembri ilə dünyanın bir sıra ölkələrində keçirilən konsertlərdə səsləndirmişdir. Burada Finlandiyada təşkil olunan konsertdə ifa etməsini (dirijor Xalq artisti Y.Adıgözəlzadə), Türkiyədə keçirilən Aspendos Festivalında, Almaniyada və digər ölkələrdə təşkil edilən tədbirlərdə çıxışlarını göstərə bilərik. "Qərənfil" romansı ilk dəfə olaraq kontratenor səs tembri ilə İ.Nəzərovun ifasında səslənmişdir. Aparılan vokal ifaçılıq təhlilləri verilmiş ifa üzərindən aparılmışdır [8].

İ.Nəzərov V.Adıgözəlovun əsərlərinə yaradıcılığında böyük yer vermişdir. Burada bəstəkarın "Hacı Qara" musiqili komediyasından səsləndirdiyi "Hacı Qaranın şikayəti", "Hacı Qaranın mahnısı", "Heydərbəyin mahnısı", "Çanaqqala" oratoriyasından bas üçün yazılan ariya, eləcə də Rəsul Rzanın sözlərinə bəstələnən "Yeddi çinar", "Bakı haqqında mahnı" romanslarını göstərmək mümkündür. Qeyd edək ki, müğənni bu əsərləri bariton səs tembri ilə ifa etmişdir.

"Qərənfil" romansını bəstəkar ötən əsrin 60-cı illərində yazmışdır. Əməkdar incəsənət xadimi, professor İmruz Əfəndiyeva görkəmli bəstəkarın yaradıcılığına həsr etdiyi kitabında bu mahnını aşağıdakı ifadələrlə səciyyələndirir: "Vasif Adıgözəlovun Natəvanın sözlərinə yazdığı "Qərənfil" romansı Azərbaycan vokal lirikasında novator əsərdir. Bu bir tək Natəvanın irsinə müraciət deyil, həmçinin lirik-psixoloji romansın yeni növüdür. Burada gülə olan məhəbətədən nəql edilən məftunedici lirik poeziya bəstəkarın musiqisində sanki "sinxron" təcəssümünü tapır" [3]. Əsər Asdur tonallığında yazılmış və soprano səsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

"Qərənfil" romansı sadə iki hissəli formada yazılmışdır. Əsər kontratenor ifaçısı qarşısında müxtəlif ifaçılıq çətinliklərini yaradır. Belə ki, romans yuxarı tessiturada yazılmışdır. Bu isə müğənninin səsinin yüksək tessiturasının işlək olmasını tələb edir.

Qeyd etmək istərdik ki, V.Adıgözəlovun "Qərənfil" romansında klassik və Azərbaycan vokal ifaçılıq ənənələri qovuşmuşdur. Professor İ.Əfəndiyevanın "milli harmoniyanın müasir musiqimizin bəzi bədiitexniki üsulları ilə uzlaşması" fikri bu romansın bütün xüsusiyyətlərini özündə ifadə edir. Belə ki, bəstəkar əsərdə melizmlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Əsərin təfsirində digər başlıca ifa çətinliyi isə romansın məhz ornamental üslubda yazılmasıdır. Əsərdə bəstəkar trellərdən istifadə etmişdir. Burada verilən trellər Azərbaycan xalq musiqisindən irəli gələn məqam kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə ifaçıdan xırda vokal texnikaya daha çox üstünlük verməsini tələb edir.

İ.Nəzərovun ifasının əsas komponenti və ifadə vasitəsi rolunda xırda vokal ifaçılıq texnikası və melizmlərdən istifadə çıxış edir. İstifadə olunan ifadə vasitələri əsərin bənd,

nəqərat və koda hissəsindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, bənd hissəsində obraz incə, yumşaq şəkildə təqdim olunursa, nəqəratda bu emosional həddə çatdırılır. Koda hissəsi isə daha şəffaf şəkildə təqdim olunaraq sonlanır.

İ.Nəzərov əsəri *mf* və *f* dinamikası üzərində qurmuşdur. İfaçı burada bəndi *mf* nəqərat hissəsini isə *f* səsləndirir. Müğənninin təfsiri romantik və emosional olması ilə seçilir. İ.Nəzərov əsərin sonuna qədər mükəmməl formada leqatolu ifa etmişdir. Müğənni romansda əsasən trel və forşlaqlardan yararlanmışdır. Əsərin not mətnini ifağının təfsiri ilə müqayisə etdikdə bəzi fərqli məqamları müşahidə edə bilərik. Bu romansda istifadə olunan bəzəklərin yeri və cümlələrin sonunda verilən notların ölçüsü

Andante

-fil qə - rən - fil .

ilə bağlıdır. İfağının xırda bəzəkləri mükəmməl şəkildə yerinə yetirməsi onun

texniki imkanlarının yüksək olmasını göstərir. Eyni zamanda İ.Nəzərovun yaradıcılığının ilk illərindən muğam ifaçılığına göstərdiyi maraqla, ona xalq musiqisinə xas melizmləri və ifaçılıq xüsusiyyətlərini asanlıqla yerinə yetirməyə köməklik edir.

Burada görüldüyü kimi, müğənni əsərdə xanənin güclü hissələrinə dayaqlanır. Onun ifasında dörd dəfə ardıcıl olaraq səslənən "es²" səsi güc baxımından fərqlidir və musiqiçi əsas diqqəti sonuncu "es²" səsi, yəni "se-VƏN" sözünün üzərinə yönəldir. Müğənninin bəndin birinci cümləsinin ifası zamanı xırda dinamika və melizmlərdən istifadəsi ifaya yeni çalar bəxş etmiş olur. Xüsusilə, "sənə mən aşiqi şeyda qərənfil, qərənfil" cümləsində "aşiqi" sözündə və cümlənin sonuna doğru diminuendo etməsini

göstərə bilərik.

Şəkil 1.

Bəndin ikinci cümləsinin ifası zamanı səsinin gücünü bir qədər artırır. Burada da dinamika və bəzəklərin oynaqlığı müğənninin təfsirinin əsas komponenti rolunda çıxış edir. Nəqərat hissəsində isə fərqli təfsir prinsipi ilə qarşılaşırıq. Burada sərt səs

ötürülməsi, forte dinamikasında ifa müğənninin təfsirinin başlıca xüsusiyyəti-dir. İ.Nəzərovun təfsirində nəqəratın ilk sözlərinin ("belə pəjmürdə") vurğu ilə səslənməsi, "durubsan" ifadəsinin qısa şəkildə deyilişi və sonuncu notun uzunluğunun dəyişilməsi

kimi məqamları vurğulamaq olar. Nəqəratın ikinci cümləsində “*düşər güllər əra*” ifadəsində isə “*güllər*” sözündə forşlaqdan istifadə edilməsi müğənninin bəstəkar mətninə olan özünəməxsus yanaşmasını göstərir. İfaçı əsərin koda hissəsinə keçid zamanı kiçik ritenutodan yararlanır.

Əsərin koda hissəsinə, bənd hissəsində olduğu kimi *mf* dinamikasında ifa edilir. Bu hissədə melizmlərdən istifadə daha çox üstünlük təşkil edir. Xüsusilə, əsərin son xanəsində özünəməxsus şəkildə yanaşması əsərə yeni çalar verir.

Koda hissəsinin müğənninin ifasını və bəstəkar mətnini təqdim edirik şəkil 1.

Nəticə

Beləliklə, araşdırmada qısa da olsa İ.Nəzərovun kontratenor kimi təfsirində V.Adıgözəlovun “Qərənfil” romansının vokal ifaçılıq təhlili aparılmışdır. Burada ifaçının əsərə olan özünəməxsus yanaşmasını müəyyən etmək mümkündür. İ.Nəzərov kontratenor və Azərbaycan xalq musiqisinin vokal ifaçılıq xüsusiyyətlərini “Qərənfil” romansı nümunəsində birləşdirməyə nail olmuşdur. Onun bu səs tembrilə həmin romansı ifa etməsi əsərə olan yeni yanaşmanı özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Dərslük (II hissə) / Z.Abdullayeva. – Bakı: Adiloğlu, – 2009. – 216 s.

2. Əfəndiyeva İ. Vasif Adıgözəlov yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] / Musiqi dünyası, URL: http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=321

3. Əfəndiyeva İ. Vasif Adıgözəlovun vokal yaradıcılığının musiqi dilinin bəzi xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] / Musiqi

dünyası, URL: http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=516

4. Əskərova X. “Sarı gəlin” xalq mahnısı İlham Nəzərovun təfsirində // – Bakı: Mədəniyyət/Culture, – 2020. (Sentyabr-Oktyabr) (333), – s. 38-41.

5. Humbatov V. Scientific Work of İlham Nazarov, a Prominent Representative of the Modern Vocal Performance School of Azerbaijan //

– Kyiv: Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Musical Art Series, – 2020. 3, № 2, – p. 132-145

<https://doi.org/10.31866/2616-7581.3.2.2020.219158>

6. İlham Nəzərov: sərhədsiz səs.. / tərt. ed. G. A. Abdullazadə, elmi red. K. Nəsirova. – Bakı: Savad, – 2020. – 128 s.

7. Kuxmazova Y. Azərbaycan vokal ifaçılığının kontekstində İlham Nəzərov yaradıcılığının novatorluq xüsusiyyətlərinə dair // – Bakı: Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri, – 2020. № 1 (8), – s. 61-69.

8. Qərənfil /İlham Nəzərov: [Elektron resurs] / İlham Nazarov. 6 dekabr, 2020. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=Nem7WskA8f8>

9. Piriye R. Avropa akademik vokal ifaçılıq məktəbinin İlham Nəzərovun kontratenor kimi formalaşmasında rolu // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2020.2 (36), – s. 159-169.

10. Озель О.Н. Проявление элементов Азербайджанской музыки в технике исполнения Ильхама Назарова как контртенора // – Kyiv: Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Musical Art Series, – 2021. Vol. 4, № 1, – 152-166. <https://doi.org/10.31866/2616-7581.4.1.2021.233348>

Севда Бунятулла кызы МАМЕДОВА
Ü.Насібәyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, dosent
E-mail: sevdamammedova2021@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РОМАНСА ВАСИФА АДЫГЕЗАЛОВА «ГВОЗДИКА» В ИСПОЛНЕНИИ ИЛЬХАМА НАЗАРОВА (КОНТРТЕНОР)

Резюме: В исследовании были рассмотрены исполнительские особенности романса выдающегося композитора Васи́фа Адыгезалова «Гвоздика» в интерпретации заслуженного артиста Азербайджанской Республики Иль-хама Назарова. Отметим, что романс был впервые исполнен с контрте- норовым голосом. Это обусловило разные исполнительские принципы. Таким образом, И. Назаров соединил в себе особенности контртеноровой техники и азербайджанской вокальной школы.

Ключевые слова: Васи́ф Адыгезалов, Ильхам Назаров, Гвоздика, романс, контртеноровый тембр голоса, особенности вокального исполне-ния.

Sevda Bünyatulla qızı MƏMMƏDOVA
Associate Professor of The Hajibeyov Baku Academy of Music, dosent
E-mail:sevdamammedova2021@mail.ru

VOCAL FEATURES OF VASIF ADIGOZALOV'S NOVEL "CARNATION" BY ILHAM NAZAROV (COUNTERTENOR)

Abstarct: The study examined the performance features of the romance of the outstanding composer Vasif Adygezalov "Carnation" in the interpretation of the Honored Artist of the Republic of Azerbaijan Ilham Nazarov. It should be noted that the romance was first performed with a countertenor voice. This led to different performance principles. Thus, I.Nazarov combined the features of the countertenor voice technique and the Azerbaijani vocal school.

Keywords: Vasif Adigezalov, Ilham Nazarov, Carnation, romance, countertenor timbre of voice, features of vocal performance.

Daxil olub: 18.09.2021

Sevda Rafiq qızı SADIXBƏYOVA
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Azərbaycanın Əməkdar rəssamı

QARABAĞIN QADIN GEYİMLƏRİ: TARİXİ-BƏDİİ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİR DİZAYN: AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIQ MATERİALLARI ÜZRƏ

Xülasə: Araşdırmada Qarabağ bölgəsinin qadın geyim tipləri ilə müqayisə aspektində Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında milli qadın geyimləri tədqiq edilir. Müəllif Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında saxlanılan qadın geyim nümunələrini nəzərdən keçirərək onları Azərbaycan fırça ustalarının əsərlərində əks olunmuş bədii elementlərlə müqayisə edir. Belə ki, müəllif Bədurə Əfqanlı, Nəcəfqulu İsmayılov, Əşrəf Heybətov və başqa rəssamların yaradıcılığını təhlil edir ki, onlar öz əsərlərində Qarabağ geyimi nümunəsinə əsasən qadın geyimlərini əks etdirmişlər. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində, içərisində Qarabağ geyimi nümunələrinin də olduğu milli qadın kostyumları təcəssüm olunmuş, milli geyimin ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılmışdır. Hazırda bu tip dizaynerlər tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir və dünya miqyasında ölkənin milli mədəniyyətini təmsil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan milli geyimi, təsviri sənət, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi, Nəcəfqulu İsmayılov, Əşrəf Heybətov.

UOT: 76

DOI: doi.org/10.54414/uuvq7156

Giriş

Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında milli geyimin təcəssümü hər zaman öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən milli məişət səhnələrində əks olunan bu mövzu sonralar da təsviri sənətdə kifayət qədər geniş təmsil olunmuşdur. Müasir dövrdə milli geyim eskizlərinin müasir dizayn ilə ahəngdarlıq təşkil etməsi multikultural təfəkkürün, mədəniyyətlərarası dialoqun, millilik və müasirliyin vəhdəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində özünəməxsus milli geyim növlərimövcud olmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan milli geyiminin ümumiləşdirilmiş xarakterik obrazı da vardır. Rəssam və geyim üzrə dizaynerlərin yaradıcı əməyi sayəsində bu milli

obraz daha da inkişaf edərək müasir dövrdə milli mədəniyyətin əsas vizual atributlarından birinə çevrilmişdir. Təbii ki, rəssam və dizaynerlər öz şəxsi təxəyyülləri ilə yanaşı, real bədii ənənədən də istifadə etmişlər. Qarabağ, Gəncəbasar, Şəki, Şirvan, Naxçıvan və digər bölgələrdə təşəkkül tapmış milli geyim tipləri artıq XVIII-XIX əsrlərdə ümumiləşdirilmiş geyim formasının əsas qaynaqlarından olmuşdur [şəkil 1].

Şəkil 1. Milli qadın geyiminin ümumiləşdirilmiş bədii obrazı

Müxtəlif bölgələrin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin bədii ənənənin formalaşmasında öz payı vardır. Tarixən Şuşada mədəniyyətin digər sahələri ilə yanaşı, toxuculuq, bədii tikmə sənətləri də geniş yayılmışdı. "Qarabağda bəhs olunan dövrdə (XIX əsrdə - mü-əllif) yezdimə və kəlağayı dəzgahlarında hasilə gətirilən mov, darayı, qəsabə, qanovuz, çarqat, alloyşa və müxtəlif çeşidli ipək parçalar əhali arasında o dərəcədə geniş yayılmışdı ki, hətta onlara görkəmlərinə və nəcib xüsusiyyətlərinə görə adlar da verilmişdi: "alışdım, yandım", "hacı, mənə bax!", "dur, mənə gəzdir", "küçə mənə dar gəlir", "qonşu bağı çatladı", "gecə-gündüz", "ay-ul-duz", "sürüşdüm-düşdüm", "pinti mənə geyməz", "dəymə, gülüm tökülər" vəs." [4, s. 22-23]. Sonralar bu ənənə təsviri sənətdə əks olunmuş, tədricən tək-milləşmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrdə milli geyimlərin bədii cəhətdən inkişaf etdirilməsində rəssam və

dizayner əməyinin də əhəmiyyətli rolu vardır. Qloballaşan dünyada milli ənənənin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məhz rəssam və dizaynerlərin

əməyi sayəsində gerçəkləşdirilir [şəkil 2].

Ədəbiyyatın təhlili

Azərbaycan milli geyimləri bu gün cəmiyyətdə böyük populyarlığa malikdir. Ölkəmizdə və dünyada keçirilən müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, bədii sərgilər bu həqiqəti sübut edir [7]. Müxtəlif bölgələrə aid milli geyimlər, o cümlədən Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan geyimləri tədqiqatçılar

tərəfindən hələ ötən əsrin 60-80-ci illərində geniş şəkildə tədqiq edilib [5, s. 4- 8]. Maraqlıdır ki, müstəqillik dövründə milli geyim tarixinə maraq xeyli çoxalıb. Həmin proses bu gün də intensiv surətdə davam etdirilir. Bu baxımdan S.Dünyamaliyevanın [1], Z. Əliyevin [2], həmçinin K. Əliyevanın, A. Hüseyinovanın, K. Əzimovanın və başqalarının tədqiqat işləri əhəmiyyətlidir.

Məqalənin məqsədi

Azərbaycan geyim mədəniyyətini Qarabağ qadın geyimləri kontekstində təhlil etmək, rəssamların yaradıcılığında milli geyim nümunələrini öyrənməkdir. Həmçinin milli geyimin və müasir təcəssüm formalarının inkişaf etdirilməsində rəssam və dizaynerlərin rolunun vurğulanmasıdır.

Əsas mətn

Geyim Azərbaycan milli mədəniyyətinin əsas sahələrindən birini təşkil edir. Bu baxımdan Qarabağ bölgəsinin rolu böyükdür. Geyim mədəniyyəti Qarabağda əsrlər boyu inkişaf etmiş, müasir dövrdə özünün çiçəklənmə mərhələsinə gəlib çatmışdır. Təsadüfi deyil ki, muğam ifaçılığı, tar, kamança ilə yanaşı, Qarabağ həm də özünün milli folklor nümunələri, kübar xarakterli qadın və kişi geyimləri ilə məşhur olmuşdur. Qarabağda təşəkkül-tapıb inkişaf etmiş, şəkildən şəklə düşmüş meydan tamaşaları, kütləvi tədbirlər, şəbihlər hələ XIX əsrdə rus rəssamlarının, misal üçün V.V.Vreşşaginın diqqətini cəlb etmiş və o, həmin mövzuda bir neçə qrafik əsər işləmişdi. Bu əsərlərdə milli geyim xüsusiyyətləri özünü aydın büruzə verir.

Qarabağ xanlığının, burada əsrlərlə yaşamış nüfuzlu xan və bəy nəsilələrinin geniş imkanlara malik olması, dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət və mədəni əlaqələrin saxlanması Qarabağ geyimlərinin təkamülünə, onların bədii xüsusiyyətlərinin daha da zənginləşməsinə, estetik zövqün

Şəkil 2. Milli qadın geyim tiplərinin müasir dizayn həlli

inkişafına təkan vermişdi. Yüzlər boyu intensiv inkişaf edən bu proses nəticəsində Qarabağın milligeyimləri növmüxtəlifliyinə və incə zövqü ifadə edən yüksək bədii keyfiyyətlərinə görə Azərbaycanın ən zəngin geyimləri arasında özünə yer tuta bilmişdir. Bu xüsusiyyət milli qadın geyimlərində özünü daha bariz və aydın əks etdirir. Həm Qarabağda, həm də digər bölgələrimizdə müxtəlif tipli parçalardan qadın geyimləri, həmçinin rəqs geyimləri tikilməsi, onların zərgərlik məmulatları ilə bəzədilməsi dəb idi. Bunu mənbələrdən də aydın görmək olur: "XVIII yüzildə və sonralar Azərbaycanda "təsəkkəbağı" adlı parçadan tikilmiş baş geyimi də geniş yayılmışdı. Daha çox qadınların alnını bəzəyən bu baş geyimlərini həmindövrə dərzilər yox, zərgərlər hazırlayırdılar. Bu tip baş geyimləri əsas etibarilə Qarabağ, Gəncə, Qazax, Tovuz, Borçalı mahalında geniş yayılmışdı" [6].

Əlbəttə, milli geyimlər həm də milli məişətlə sıx əlaqədardır. Diqqət yetirsək, məişətdə, dekorativ-tətbiqi sənətdə olan bir çox bədii elementlərinin milli geyimlərdə təkrarlandığını görürük. Bu xüsusiyyət Qarabağ bölgəsinin geyimlərində özünü daha aydın göstərir. Zənnimizcə, bunun əsas səbəbləri Qarabağ geyimlərinin həm milli məişətdə, həm də ictimai həyatın müxtəlif sahələrində (misal üçün, təhsildə) dolğun təmsil olunması, milli özünəməxsusluğun məişət mədəniyyətində tutduğu mühüm mövqə ilə əlaqədardır.

Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində Qarabağın milli geyim təsvirlərinə çox rast gəlinir. Əlbəttə, Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın bir parçasıdır və onun geyimləri də Azərbaycan milli geyimlərinə xas olan ümumi prinsipləri özündə əks etdirir. Bununla belə, bir sıra spesifik cəhətlər Qarabağ geyimlərini fərqləndirir.

Bunlardan biri zərgərlik məmulatlarından və aksesuarlardan nisbətən çox istifadə olunmasıdır. Başqa bir cəhət növ və biçimlərin fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır ki, bu da hər bir bölgə üçün, o cümlədən Qarabağ bölgəsi üçün spesifik imkanlar formalaşdırır; burada yerli adət-ənənənin, iqlim amilinin, maddi imkanların, sosial təbəqələşmənin və s-nin rolu böyükdür. Təbii ki, rəngamiliyin də özünəməxsus rolu olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Qarabağ qadın geyimləri daha çox şux, isti rənglərə (misal üçün, qırmızıya, yaxud çəhrayıya) meyilli olması ilə seçilir ki, bu da rəssamların əsərlərində öz əksini tapır. Müasir dövrdə isə dizaynerlər bu cəhətdən geyimin milli xarakterinin qüvvətləndirilməsi üçün bədii vasitə kimi istifadə edirlər.

Milli geyimlər müxtəlif Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında geniş təcəssüm olunmuşdur. Bədurə Əfqanlı, Reyhan Topçubaşova, Nüsrət Fətullayev, Tahir Tahirov kimi rəssamlar öz yaradıcılıqlarında milli geyimə müraciət etmişlər. Onların Qarabağ qadın geyimləri əsasında hazırladıkları eskizlərdən həm milli rəqs ifaçılığı, həm də teatrda (o cümlədən Opera və Balet teatrında) qoyulmuş tamaşalar üçün dəfələrlə istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, Qarabağ geyim elementlərinə Əsgər Əsgərov, Əyyub Məmmədov, Nəcəfzadə İsmayilov, Hafiz Məmmədov, Əsrəf Heybətov və başqa rəssamların tematik tablolarında rast gəlirik.

Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində qadın geyim və aksesuarlarından tuman, köynək, arxalıq, tumanbağı və başqalarını göstərmək olar ki, bunlar da zərərə, xara, tafta, güləbətın, basmanaxış, tirmə, ipək, çit və başqa material və texnika əsasında hazırlanır. Əlbəttə, eskiz xarakterli rəsmlər-

də bütün bunlar şərti, hətta ümumiləşdirilmiş formada verilir. Lakin buna baxmayaraq Qarabağ bölgəsinə aid olan rəqs geyimlərini aydın görüb hiss etmək mümkündür. Bu geyimlərin mənşə etibarilə Qarabağ bölgəsi ilə bağlılığını əsərin adı, eskizin aid olduğu tamaşa və ya rəqs qrupu, kompozisiyanın bədii elementi kimi çıxış edən tanış Qarabağ rəmzləri (misal üçün, Şuşa qalası, Gövhər ağa məscidi, Cıdır düzü, xarı bülbül və s.) sübut edir.

B. Əfqanlının geyim eskizlərinin bir çoxunda Qarabağ geyimləri təsvir olunub. "Bu geyim dəstləri Azərbaycanın Bakı, Naxçıvan, Qarabağ və başqa regionlarını əhatə edirdi" [3, s. 81]. Rəssamın bir sıra eskizləri Qarabağ geyimləri, yaxud mənşə etibarilə bu bölgə ilə əlaqədar olan rəmzlərin adını daşıyır. Onun ötən əsrin 70-ci illərində çəkdiyi "Butalı" eskizi Qarabağ zonasının qadın geyim tipinin maraqlı nümunələrindəndir. Burada təsvir olunan geyim nümunəsi klassik Azərbaycan milli geyimi prinsiplərinə əsaslanır. Bununla belə, həm koftanın, həm də enli tumanın ətəyindəki qatlama məhz Qarabağ bölgəsinə xasdır. Adətən belə qatlamadan rəqqasə geyimlərində istifadə olunurdu. Sözü gedən eskizdə koftanın qısa qolları altından çıxan köynəyin enli qolu XIX əsr-XX əsrin birinci yarısında yayılmış dəbə uyğun idi ki, bu da Qarabağ geyimləri üçün daha xarakterik olmuşdur. Belə köynək tipinə nümunə olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan, əl işi olan 1963-cü ilə aid "Qa-novuz sərmə" (EF 5271) tipli qadın köynəyini göstərmək olar (təhvil verən Qaraşarova Diləfruz Abdulla qızı) [4, s. 149].

B.Əfqanlının yaratdığı eskizlər geyimin zərifliyi, milli xarakterin dolğuntəcəssümü ilə yadda qalır. Rəssam bu geyimlərin bir çoxunda çəhrayı və ağ rənglərdən istifadə

etmişdir. Sözü gedən eskizdə fərqli geyim xüsusiyyətləri ilə yanaşı, zəngin zərgərlik məmulatları da diqqəti cəlb edir. Bu isə təsadüfi deyil, çünki Qarabağ tarixən Azərbaycanın zəngin bölgələrindən olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan geyimlərində bəzəklərdən çox istifadə olunub və bu fikri digər müəlliflər də təsdiq edirlər. "Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, geyim bəzəklərinin tarixi də geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir və Azərbaycan qadını yüksək zövqlə geyinməklə yanaşı, yüksək zövqlə bəzənməyi də məişət tərzinin bir hissəsinə çevirmişdir. Bu isə öz növbəsində zərgərlik incəsənətinin inkişafına təkan vermiş, səriştəli xalq zərgərləri – el sənətkarları bəhs olunan dövr (XIX-XX əsrlər – müəllif) üçün qiymətli sənət nümunələri yaradaraq Azərbaycan qadınlarının bəzək əşyalarına olan tələbatlarını ödəməyə çalışmış və buna nail olmuşlar" [4, s. 93].

İstedadlı rəssam Əsgər Əsgərovun fırçasına məxsus təsvirlərdə milli geyimlərin maraqlı nümunələrini görmək olar. Rəssamın əsərlərində milli geyim milli xarakteri təəcəssüm etdirir. Onun 1970-ci illərdə yaratdığı bir kompozisiyada milli geyimli üç oğlan və üç qız təsvir edilmişdir. Hər üç qızın əynində al-qırmızı rəngli kofta və eyni rəngdə ətəyi büzməli uzun tuman vardır. Əgər Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponat fonduna diqqət yetirsək, Qarabağ zonasının milli qadın geyimlərinə xas olan bu tipli kofta və tumanların heç də az olmadığını görürük. Misal üçün, EF 1600 inventar nömrəli zərxara, çit, qara-göz baftadan tikilən, 1936-cı ilə aid əl işi olan tumanın (təhvil verən Əliyeva Səyalı) həm biçimi, həm də naxışları haqqında danışdığımız rəsm əsərindəki qadın geyimləri ilə kompozisiya və rəng oxşarlığına malikdir [4, s. 154]. Tumanla yanaşı, kofta da rəsm

əsərindəki geyimə yaxındır. Misal üçün, inventar nömrəsi EF 1601 olan zərxara, çit, plastik, metal materiallarından ərsəyə gətirilən kofta haqqında danışdığımız əsərdəki koftanı xatırladır. Fərq yalnız bun- dadır ki, rəssam Ə.Əsgərov qızların əynindəki koftaları büzməsiz təsvir edib, lakin muzeyin fondunda qorunub saxlanılan kofta isə qırçınıdır (koftanı da 1936-cı ildə Əliyeva Sayalı təhvil vermişdir) [4, s. 163]. Qeyd edək ki, EF 8256 inventar nömrəli qırmızı kofta da (zərxara, çit və zəncirədən hazırlanıb) Ə. Əsgərovun tablosunda təsvir edilmiş kofta tipinə yaxındır [4, s. 172].

Azərbaycan milli geyimlərinin yadda qalan nümunələrini görkəmli rəssam Nəcəfqulu İsmayılov yaratmışdır. Bu əsərlərin maraqlı cəhəti milli geyim nümunələrinin daha çox Qarabağ geyimləri müstəvisində təqdim edilməsindədir. Rəssamın ötən əsrin 70-ci illərində yaratdığı "Novruz bayramı" eskizində milligeyimli qız səfalı Azərbaycan təbiəti qoynunda təsvir edilmişdir. Qızın əynində xarakterik biçimli sarı köynək, onun üstündən geydiyi qırmızı kofta və ətəyi qırçını ağ tuman vardır. Rəssam həm qızı, həm də arxa plandakı səfalı təbiət lövhəsini böyük ilhamla təsvir etmişdir. Maraqlıdır ki, qızın geyimində Qarabağ qrupu geyimləri ilə müştərək cəhətlər az deyil. Sarı köynək və onun üstündən geyilən qırmızı kofta o qədər də təəccüb doğurmur. Azərbaycanın bir çox bölgələrində, xüsusən Qarabağda qız-gəlinin sarı-qırmızı geyimdə olması geniş yayılmışdı. B. Əfqanlının "Butalı", Ə.Əsgərovun bəzi əsərlərində geyimlər qırmızı rəngdədir. Lakin ətəyin (tumanın) ağ rəngdə olması Azərbaycan geyimləri üçün o qədər də xarakterik deyil. Ağ tuman (libas) adətən gəlin paltarını kimi səciyyələndirilir, halbuki N.İsmayılovun sulu boya ilə yaratdığı rəsmdə gəlin köçən yox, məhz rəqs edən qız

təsvir olunub. Lakin apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, milli Azərbaycan qadın geyimləri içərisində ağ (və ya açıq) rəngli ətəklərə də təsadüf olunub. Belə ətəklər XX əsrin birinci yarısında geniş yayılmış, sonralar həyat tərzinin dəyişməsi ilə əlaqədar tədricən aradan çıxmışdır. Lakin rəssamların yaradıcılığında ara-sıra ağ (açıq) rəngli tuman da təsadüf olunur. Maraqlı burasıdır ki, ağ tuman əsasən Qarabağ zonası üçün səciyyəvi olmuşdur. Misal üçün, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində inventar nömrələri 1788 və 1789 olan iki ağ rəngli tuman saxlanılır. Bunlardan biri xara və çitdən, digəri isə atlas və çitdən tikilmişdir (hər ikisini təhvil verən Rüstəmbəyova; daxil olma tarixi - 1936) [4, s. 154]. Əgər bu tumanları N.İsmayılovun əsərindəki geyim nümunəsi ilə müqayisə etsək, müəyyən oxşarlığın olduğunu görə bilərik. Rəssamlarımız əksər hallarda milli geyimləri ümumiləşdirilmiş formada əks etdirmiş, lakin bir çox xarakterik detalları Qarabağ geyimlərində olduğukimi göstərmişlər. Misal üçün, B. Əfqanlının işlədiyi bir sıra eskizlərdə Qarabağ geyimlərinə xas olan detal və aksesuarlar aydın əks olunub. Almaniyada yaşayıb-yaradan rəssam Əşrəf Heybətovun "Qarabağda qələbə bayramı" (2020) adlı triptixində Qarabağ geyiminin sadə, lakin maraqlı nümunəsi öz təcəssümünü tapmışdır. Bunu milli geyimin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi qəbul etmək olar. Triptixin sol hissəsində milli geyimli oğlan və qızın iri planda təsvirləri yer alır. Qızın əynində qırmızı kofta, bəyaz kəlağayı və tuman vardır. O, əllərində Odlar Yurduunun rəmzi olan buta elementi tutmuşdur. Qızın ənənəvi görünüşlü geyimi Qarabağ zonasına aid olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan milli geyiminin bir növ ümumi, xarakterik obrazını əks etdirir. Bununla da Ə. Heybətov milli

geyiminin Qarabağ kontekstində ümumiləşdirilmiş bədii təcəssümünü, onun, belə demək mümkünsə, simvolunu yaratmışdır.

Nəticə

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında milli geyim geniş əks olunub. Onların arasında Qarabağ bölgəsinin bədii xüsusiyyətini əks etdirən əsərlər yetərincədir. Qədim mədəniyyət diyarı olan Qarabağ öz zəngin geyim və rəqs ənənələri ilə rəssamları yaradıcılığa həvəsləndirmişdir. Qeyd olunan əsərlərdəki təsvirlərin mövcud tarixi-bədii materiallarla müqayisəsi bir tərəfdən onların Qarabağ bölgəsinə aid olmasını, digər tərəfdənsə Azərbaycan fırça ustalarının zəngin vizual qavrayış və əhatəli bədii təcəssüm, ümumiləşdirmə imkanlarını ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dünyamaliyeva S. S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi: bədii-etnoqrafik tədqiqat. Bakı, 2003.
2. Əliyev Z. A. Azərbaycan rəqs geyimi. Bakı, Oskar, 2010.
3. Reyhan Topçubaşova, İzzət Seyidova, Bədurə Əfqanlı. Sərvət (mətnin müəllifi X.Əsədova). Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
4. Vəliyev F., Abdulova G. Qarabağ geyimləri (kataloq). Bakı, 2016.
5. Азербайджанская национальная одежда (под. общей редакцией П.Азизбековой. Москва, «Искусство», 1972.
6. <https://azerbaijan.az/related-information/51> (Azərbaycan milli geyimləri)
7. https://525.az/?name=xeber&news_id=153142 (Milli Kitabxanada Qarabağ geyimləri sərgisi)

Sevda Rafiq SADIKHBAYOVA

Doctor of Philosophy, Associate Professor Honored Artist

WOMEN'S COSTUMES OF KARABAKH: HISTORICAL AND ARTISTIC TRADITION AND MODERN DESIGN: BASED ON MATERIALS FROM AZERBAIJANI ARTISTS

Abstract: The study highlights the peculiarities of national dress in the work of domestic artists in the aspect of their comparison with the historical types of women's costumes in the Karabakh region of Azerbaijan. The author examines samples of women's costumes of Karabakh, stored in the funds of the National Museum of the History of Azerbaijan, comparing them with the artistic elements captured in the works of Azerbaijani masters of the brush. In particular, the author highlights the work of Badura Afganli, Najafkuli Ismailov, Ashraf Geybatov and other artists who reflected women's costumes in their works based on the pattern of Karabakh clothing. The author notes that the characteristic features of women's national costumes are embodied in the works of Azerbaijani artists, a generalized image of national clothing was created. Nowadays, this type is successfully developed by designers, representing the traditional culture of the country on a global scale.

Keywords: Azerbaijani costume, fine arts of Azerbaijan, Karabakh region of Azerbaijan, Najafkuli Ismayilov, Ashraf Geybatov.

Севда Рафиг кызы САДИХБАЕВА

*доктор философских наук в области искусствоведения, доцент
Заслуженный художник Азербайджана*

**ЖЕНСКИЕ КОСТЮМЫ КАРАБАХА: ИСТОРИКО- ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ДИЗАЙН: ПО МАТЕРИАЛАМ ТВОРЧЕСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ХУДОЖНИКОВ**

Резюме: В исследовании освещаются особенности национальной одежды в творчестве отечественных художников в аспекте их сравнения с историческими типами женских костюмов Карабахского региона Азербайджана. Автор рассматривает образцы женских костюмов Карабаха, хранящиеся в фондах Национального музея истории Азербайджана, сопоставляя их с художественными элементами, запечатленными в работах азербайджанских мастеров кисти. В частности, автор освещает творчество Бадурсы Афганлы, Наджафкули Исмаилова, Ашрафа Гейбатова и других художников, отражавших в своих произведениях женские костюмы по образцу Карабахской одежды. Автор отмечает, что в произведениях азербайджанских художников воплощены характерные особенности женских национальных костюмов, был создан обобщенный образ национальной одежды. В наше время этот тип успешно развивается дизайнерами, представляя традиционную культуру страны в мировом масштабе.

Ключевые слова: Азербайджанский костюм, изобразительное искусство Азербайджана, Карабахский регион Азербайджана, Наджафкули Исмаилов, Ашраф Гейбатов.

Daxil olub: 21.10.2021

Günəl Məmmədrasul qızı BƏKİROVA
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, doktorant
E-mail:bakirova_gunel@mail.ru

ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİ QOVŞAĞINDA AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏTİNİN ORNAMENTAL TƏBİƏTİ HAQQINDA

Xülasə: Təqdim edilən məqalədə Şərq və Qərb mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan incəsənətinin ornamental təbiəti araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət ilk olaraq Şərqdə yaranmış və daha sonra Qərbdə özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir. Dünya mədəniyyəti tarixinə diqqət yetirsək, qədim zamanlardan başlayaraq Şərq-Qərb diktomiyasının mövcudluğunu, onların bir-birinə təsirini qeyd edə bilərik. Bu özünü ornament sənətində də göstərmişdir. Ornamenallıq da öncə Şərqdə yaranmış, daha sonra Qərbdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan incəsənətində ornamenallıqdan danışarkən, ilk növbədə burada yaradıcılığın ornamental təbiətli olmasını qeyd etmək istərdik. Bu xalqımızın düşüncə təbiəti, dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları ilə sıx bağlıdır. Burada ornamenallığın xüsusiyyətlərini formalaşdıran səbəblərdən Azərbaycanın coğrafi baxımdan Şərqlə Qərb arasında yerləşməsi, islam dininin olması, Şərq mədəniyyətinin bir hissəsi olmasını göstərmək olar.

Açar sözlər: ornamenallıq, incəsənət, musiqi, Azərbaycan, ornament və muğam sənəti, orientalizm.

UOT: 71/79

DOI: doi.org/10.54414/emab2899

Giriş

Mədəniyyətin beşiyi Şərkdir. Dünyada ilk dəfə sivilizasiya, elm, musiqi, incəsənət, din, mədəniyyət və s. Şərqdə təşəkkül tapmış və daha sonralar Qərbdə özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir. Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin bir qütb kimi mövcudluğu, diktomiyası hər iki mədəniyyətin bir-birinə təsiri, daim qarşı-qarşıya qoyulması və s. kimi məsələlər alimlərin araşdırdıqları tükənməz problemlərdən biridir: “Qərb-Şərq problemi elm və mədəniyyətin bir çox sahələrində tədqiqatçıların üz tutduğu mövzudur. İstər tarixi və ya bədii, istərsə də iqtisadi və ya siyasi aspektlərdə hər iki region arasında müqayisəli təhlillər aparılmış, gah bənzər inkişaf xətləri

yaranmış, gah da onlar kəskin şəkildə qarşıqarşıya qoyulmuşdur” [5, s.10]. Fərqli mədəniyyətlərdə bədii yaradıcılığın xüsusiyyətlərini araşdırmaq isə bizə bəzi qənaətlərin əldə olunmasına və fərqli məqamların müəyyən edilməsinə imkan verir. Fəlsəfə elmləri doktoru İnnə Paziçeva “Azərbaycan musiqisində variantlılıq” adlı monoqrafiyasında bu haqda belə qeyd etmişdir: “Mədəniyyətin müxtəlif sferalarında fərqli analogiyaların müəyyən edilməsi tarixi musiqişünaslığın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Əldə edilən analogiyalar təsadüfən əsasdan fərqləndirməyə, izahına və aşkar etməyə imkan verir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi

dövrün estetik və bədii tendensiyalarında ümumi mənbəni, ideyanı və dünya-görüşünü müəyyənləşdirməyə yardımçı olur” [13, s.58].

Şərqi Qərbə, eləcə də Qərbi Şərqi təsiri təkcə mədəniyyətlər arasında deyil, həm də insanların düşüncə tərzində olan müxtəliflikdə əks olunmuşdur. Belə ki, fərqli mədəniyyətlərin təsiri altında formalaşan Şərqi və Qərb tipli insanı aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar: “Qərb insanı ekstravert, dinamik, öz əhatəsinə daim təsir göstərən aktiv subyektdir və tarixi ənənələr ilə özünü daimi və sıx bağlamır. Mənəvi həyatın ekstravertliyi təbiəti və cəmiyyəti elm ilə dərk etməyə imkan yaradır və buna görə də Qərb fəlsəfəsində formal məntiqin yeri çox böyükdür. Şərqi fəlsəfəsi isə təbiət ilə həmahəngliyi tarixi ənənələr ilə olan sıx bağlılıqda tapır” [12, s.134-135]. Belə desək, Qərb insanı rəşional, Şərqi isə irrəşional olaraq qəbul edir. Belə ki, kulturoloq T.Qriqoryeva Şərqi və Qərb mədəniyyətini insan beyninin (sol yarımkürə məntiqi abstrak düşüncə bazası, konkret obrazlı baza) işləməsi prinsipi ilə oxşarlığını qeyd edir və bu funksional asimmetriya tamlığını şərtləndirir [12, s.138]. Yəni, fərqli funksiyalara malik hər iki yarımkürə bütöv beynin işləməsinə təmin edir. Bunubiz Şərqi və Qərb anlayışına da tətbiq edə bilərik. Beləliklə, “ən qədim dövr- lərdən başlayaraq iki qədim mədəni ənənə - Şərqi və Qərb ənənələri qarşılıqlı zənginləşməyə xidmət etmiş və bu gün də etməkdədir” [4, s.22].

Eyni paralelizmi musiqidə ornament sahəsində də aparmaq mümkündür. Belə ki, Şərqi və Qərb mədəniyyətlərini fərqləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, ornamentallıq Qərbə Şərqi təfəkküründən gəlmişdir. Lakin burada iki istiqamətimüəyyən etmək olar: ornamentallığın Qərb musiqisində özünü külləşərək əks olunması (klassik

Qərb musiqisi) və Şərqi musiqisinə xas xüsusiyyətlərin – orientalizmin Qərb musiqisində öz əksini tapmasıdır. Şərqi ölkələrinə xas orientalizm özünü aşağıdakı məqamlarda göstərir:

- mövzu;
- musiqi intonasiyaları;
- istifadə edilən alətlərdə;
- bəzəklərdə
- harmoniyada;
- ladlarda.

“Qərbi Avropa musiqisində mövcud olan müxtəlif orientall üslublar arasında “türk”, “ərəb”, “ispan” və digərlərini qeyd etmək mümkündür. Orientalizmə müraciət barokko dövründən başlayaraq Qərb musiqisində öz əksini tapmışdır. Qərb musiqiçilərinin orientalizmə müraciətinin səbəbi isə Şərqi və Qərb arasında sərhədi müəyyən etməklə bərabər, Şərqi mədəniyyətinin yekcins olma-dığını dərk etməyə səy göstərməsidir” [14, s. 309].

Qərb musiqisində ilk olaraq türk orientalizmi geniş yayılmağa başlamışdır. Türk orientalizminə müraciət Osmanlı imperiyasının bu dövrdə Avropada hökmranlığı ilə əlaqəli idi [2]. Bu əsərlərin 2/4 ölçüdə marş janrında verilməsi, bas səsinin təkrarlanması (tremolo), melodiya bəzəklərdən istifadə edilməsi (əsasən dissonans), tonika üçsəslisindən yararlanma (hərdən IV pillənin zilləşməsi), ikili oktavadan istifadə edilməsidir. V.A.Motsartın “Seraldan qaçırılma” operasında (1782) yeniçərlərin xoru buna ən gözəl nümunədir [14, s. 310].

Azərbaycan və Qərbi Avropa incəsənətindən danışarkən, burada bir-birindən fərqli düşüncə tərzinə malik qütbləri vurğulamaq istərdik. Düşüncə tərzində olan fərqlilik incəsənət sahəsinə, eləcə də ornament sənətində də özünü aydın şəkildə göstərir. Hər iki mədəniyyətlər arasında fərqliliyi və müxtəlifliyi yaradan bir çox səbəblər vardır:

- Azərbaycanın Şərq mədəniyyətinin bir hissəsi olması;
- İslam dininin fərqli mədəniyyət, fəlsəfə və ideologiyanın yaranmasına səbəb olması;
- Azərbaycanın coğrafi mövqeyi.

Məhz bu əsas üç xüsusiyyət Azərbaycan mədəniyyətini Qərbdən fərqləndirir. Bu səbəbdən onları ətraflı şəkildə tədqiq etmək istərdik. Qeyd etmək lazımdır ki, ornamentallıq minilliklərlə yaşı olan qədim Azərbaycan incəsənətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir və qarşılıqlı olaraq da burada yaradıcılıq ornamentallıq təbiətli olması ilə seçilir. Ornamentallıq Azərbaycan xalqının düşüncə tərzini, özünü ifadə formasıdır. Bu məqam onu Qərb tərəküründən fərqləndirən ilk böyük əsas xüsusiyyətdir. Belə ki, Qərb mədəniyyətində də ornamentallıq özünü kifayət qədər zəngin formada göstərsə də, burada bəzək sənəti ifadə vasitələrindən biridir. Azərbaycan incəsənəti isə tamamilə bu düşüncə formasının üzərində qurulmuşdur. İslam mədəniyyətinin bir forması kimi Azərbaycanda poeziya, arxitektura, musiqi, kalliqrafiya, dekorativ tətbiqi sənətkarlıq, miniatür başlıca rol oynayırdı. Sadalanan sənət növləri isə birbaşa olaraq ornament sənətinə bağlı idi. Bu zaman Azərbaycan incəsənətinin ornamentallığının xarakterik xüsusiyyətlərinin kökləri haqqında bəzi suallar yaranır. Azərbaycan naxış sənətinin xarakterik xüsusiyyətini formalaşdıran və onu Qərbi mədəniyyətdən fərqləndirən iki faktor vardır. Bu Şərq amilinin və İslam dininin ənənələrinin olmasıdır. Eyni zamanda Azərbaycan incəsənətini Şərqlə fərqləndirən əsas cəhət burada onun Şərqlə Qərb arasında yerləşərək Şərq qovşağında Qərb ənənələrini əks etdirməsidir. Bu üç xüsusiyyət tədqiqatda ətraflı şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Xüsusilə, qeyd etmək istərdik ki, Qərb ənənələrinin Azərbaycan

mədəniyyətində əksi XIX əsrə təsadüf edir. Bu ənənələr memarlıqda, ədəbiyyatda, rəssamlıqda, eləcə də musiqidə öz əksini tapmışdır.

İlk olaraq onu vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan mədəniyyəti Şərq incəsənətinin bir parçasıdır. Eyni zamanda ölkəmizin coğrafi baxımdan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsi unikal mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olmuş və bu da öz növbəsində bəzək sənətinin, xüsusilə, burada Şərq cizgilərinin özünəməxsusluqla təcəssümünə gətirib çıxartmışdır. R.Sarabski "Azərbaycan incəsənətində yaradıcılığın ornamentli təbiəti" adlı məqaləsində Azərbaycan incəsənətini Şərq və Qərbin qarşılıqlı əlaqəsi prizmasında qiymətləndirərkən belə qeyd edir: "Azərbaycan incəsənəti Şərq sənətinin bütöv bir hissəsini təşkil edir və onun ən parlaq cizgilərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də Azərbaycan incəsənətində "şərq" xüsusiyyətləri məsələsi dövrün aktual problemini meydana çıxarır. Bu problemin heç olmasa bir məsələsini açarkən, elə ilk andaca tarix, fəlsəfə, etnoqrafiya və s. elmlər sahəsinə daxil olan bir çox başqa şeylərlə qarşılaşırıq" [11, s.83]. Azərbaycan incəsənətinin Şərq mədəniyyətinin bir parçası olmasının mühüm göstəricilərindən biri də burada improvizasiyalılığın olmasıdır. R.Sarabski bu haqda belə qeyd etmişdir: "Xüsusən Azərbaycan ornamentallığının Şərq əhəmiyyətinin qəbulu ilk növbədə iki əsas momentin olmasını tələb edir: mənalılığın və improvizasiyalılığın bərabər bölgüsünü. Bu keyfiyyətlər ornamentallığın əsas mahiyyəti ilə uyğun gəlir" [11, s.83]. Bu baxımdan Azərbaycan incəsənətinin bütün sahələrində ornamentallıq bir-biri ilə üzvləşmiş və vahid kompleks halında özünü göstərir.

Azərbaycan incəsənətində ornamentalliğin özünəməxsus xüsusiyyətini formalaşdıran məqamlardan biri də burada islam faktorunun olmasıdır. İslam mədəniyyəti insana, dünyaya Avropadan fərqli olaraq başqa münasibət, fəlsəfə və dünyagörüşünü özündə ehtiva etmişdir. İslam mədəniyyətində də bəzəmək sənətinə qarşı özünəməxsus münasibəti müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, burada bəzəmək də ilahi qüvvə ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunurdu. Belə ki, orta əsrlər Azərbaycan incəsənətində istifadə edilən “nəqqaş” və “müsəvvir” ifadələri yalnız rəssam və xəttatlara aid deyildi. Allah özü Nəqqaş və Müsəvvir adlarını daşıyırdı [3, s. 13].

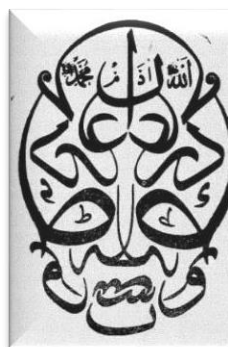
İslam mədəniyyətindən irəli gələrək Qərbi Avropa və Azərbaycan incəsənətində olan müxtəlifliyə diqqət yetirmək istərdik. Qeyd edək ki, islam ideologiyasında yaratmaq anlayışı yalnız Allaha məxsus idi və Quranın ayələrində bu Allaha şəkk gətirmək kimi əlaqələndirilirdi. R.Sarabski Qərbi Avropa və Azərbaycan rəssamlığında fərqlilikdən danışarkən belə qeyd edir: “Demək olar ki, Qərbi Avropa rəssamlıq sənətində Madonnanı, İsanı əks edən çox gözəl, ifadəli fiqurlar, memarlıq detalları və s. elə qurulub ki, bunlardakı fikrin açılması üçün ornamentə ehtiyac yoxdur. Ornament bu təsirli fiqurları bəzəyir. Məlumdur ki, Şərq, xüsusən Azərbaycan incəsənətində canlı varlığın təsviri deyil, ornament çox şeyi ifa etməliydi” [11, s.83]. Orta əsr Şərq mədəniyyətində, miniatür sənətində insan təsvirində üz ifadəsi, fərdi cizgiləri əks edilmirdi. Burada “bisurət” və “bişan” insan simalarının təqdimatında səciyyəvi cəhətlərdən biri idi. Onların fikrinə görə emosiyadan məhrum olmuş rəsmlər islam qanunlarına, ideologiyasına zidd deyildir. Qeyd edək ki, insan təsviri islam mədəniyyətində yalnız miniatür sənətində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatçı Elçin Aslanov “Miniatür rəssamlığında insan” adlı məqaləsində maraqlı bir məqama toxunur. Müəllif Qərb və Şərq rəssamlığını fərqləndirərək Şərq rəssamlığında klassik ədəbiyyat nümunələrində əks olunan qəhrəmanların emosional cəhətdən əksini tapmamasını vurğulayarkən bu məqamı Şərq sənətinin əsas ölçü meyarı olan “ölçütü” ilə əlaqələndirir. Belə ki, “ölçütü” deyərək təbiət nəzərdə tutulur. “Onun şah əsəri sayılan İnsan isə öz-özülüyündə bu sənət üçün ayrıca mövzu olmamış, həmin

mövzuya maraq ancaq XVII yüzildən sonra artmışdır. Başqa sözlə desək, klassik miniatür lövhələrində, bir qayda olaraq təbiət fonunda yerləşdirilən insan fiqurları təbiətin və kainatın birzərrəsi tək qavranılmışdır” [3, s. 12]. Bu səbəbdən Şərqin nəqqaşı insan fiqruna, heyvan və ya mənzərə təsvirində olduğu kimi eyni yanaşılmış və insan fiqrunun daha qabarıq formada təsvirinə üstünlük verilməmişdir.

Şəkil № 1

Şəkil № 2

Şəkil № 3

Ərəb hərflərindən ibarət insan çöhrəsi və xəttatlıqda müqəddəs adlardan tərtib

edilmiş "kamil insan" fiquru verilmişdir [3, s. 12].

Təqdim olunmuş digər nümunədə isə İntibah dövrünün görkəmli rəssamıRafaelin "Madonna" əsəri verilmişdir.

Qərbi Avropa və Azərbaycan incəsənətində olan fərqləndirməni memarlıq sahəsin-

də də aparmaq mümkündür. Belə müqayisənin sayı kifayət qədər çoxdur.

Azərbaycan memarlığında Şərqlə Qərbin qovuşması

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan ornament sənəti islam prinsiplərinə əsaslanır. İslam ornament sənətinin isə iki əsas növü vardır: həndəsi; bitki.

Həndəsi ornamentlərə "giriş" də deyilir və o, mürəkkəb həndəsi fiqurlar vasitəsilə qurulur. Bunlardan dairə, oval, kvadrat, üçbucaq, altı bucaq ulduz vəs. istifadə olunur. Bitki ornamentində, yəni islimi də naxışların həndəsiliyi ikinci plana keçir. Burada materialı həndəsi riyazi fiqurlar deyil, təbiətdən götürülmüş bitki elementləri oynayır. Həndəsi ornament yaradıcılığı sənətdə yığcamlıq, lakonizm axtarışında idi. Azərbaycanlı tədqiqatçılar həm də Şərq ornamentlərinin kristalların

quruluşu ilə oxşarlıq təşkil etdiyini də vurğulayırlar. Görkəmli tədqiqatçı X.Məmmədov 1970-ci ildə "Qobustan" jurnalında dərc olunan "Simmetriya və sənət" adlı məqaləsində kristalların quruluşunun ornamentə bənzədiyini qeyd etmişdir [10].

Şərqi Qərbə olan inteqrasiyasından danışarkən burada xalçaçılıq mədəniyyətini mütləq qeyd etmək lazımdır. Avropa rəssamlarının tablolarında kifayət qədər Azərbaycan xalçaları, milli ornamentləri təsvir edilmişdir. Əlbəttə, Avropa sənətşünasları bu xalçaları ümumi olaraq Şərq adı altında qeyd etmişdirlər. Lakin Azərbaycan sənətşünas tədqiqatçılarna həmin rəsmlərdə istifadə edilən xalçaların növlərini təyin etmək mümkün olmuşdur. Burada H.Memlinq "Məryəm öz körpəsi ilə", H.Holbeynin "Səfirlər" əsərlərindəki xalçalar Şirvana, K.Krivellonun "Müjdə" əsərindəki xalçanı isə Gəncə-Qazax zonasına aid edilir [7, s. 31]. Azərbaycan xalçası digər italyan rəssamı Antonello de Messinanın (XV əsr) "Müqəddəs Sebastyan" tablosunda Domeniko de Barolonun Siyena şəhərində Santa-Mariya kilsəsindəki ("Findlinqin toyu") freskasında, Domeniko Moronenin "Müqəddəs Fomanın doğulması" rəsminə, Fransadakı "Gərgədanla xanım" (XV ə.) şpalerasında (tapisserie), Avropa və rus rəssamlarının bir çox digər əsərlərində də təsadüf edilir. Azərbaycan xalçaları dünyanın bir çox muzeylərində, o cümlədən Sankt-Peterburqda Ermitaj, Londonda Viktoriya və Albert, Vaşinqtonda Tekstil, Parisdə Luvr, İstanbulda Topqapı kimi dünyanın nüfuzlu muzeylərində qorunub saxlanılır. Azərbaycanın böyük sənətşünas alimi Rasim Əfəndiyev Azərbaycan Böyük Britaniya Muzeyində Azərbaycan sənətkarlıq nümunələrinin saxlandığı yerlərin siyahısını vermişdir. Müəllif

Şəkil № 4

burada 15-dən çox şəxsi kolleksiya və muzey adlarını qeyd edir [6]. Bu işə Azərbaycan sənətkarlıq nümunələrinə, bəzək sənətinə dünyadaolan marağın göstəricisidir.

Qərbi Avropa musiqisi və incəsənətin digər sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan musiqisi və incəsənətində də ornamental paralelizmlər mövcuddur. Aşağıda muğam sənəti və xəttatlıq, muğam və xalçaçılıq arasında bağlılıq və bu iki incəsənət sahəsi arasında bəzi əlaqələr araşdırılmışdır. Bu sənət sahələri arasında əlaqə onların fəlsəfi konsepsiyaları və ümumi kontekstləri ilə bağlıdır. Belə ki, muğam sənətinin emosional təsiri vizual sənət növləri ilə əlaqələndir

məyə imkan yaradır. “Bizə məlumdur ki, incəsənətin ən müxtəlif növlərinin struktur əsasında təkrarlıq, variantlılıq, simmetriya kimi eyni prinsiplər durur. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi incəsənətinin müxtəlif növlərini xüsusi bir bütövlük, qarşılıqlı əlaqə fərqləndirir” [9, s.24]. Sənətsünaslıq doktoru, görkəmli tədqiqatçı Fəttah Xalıqzadə muğam və xəttatlıq kimi dərin köklərə malik sənətsahələrini əlaqələndirərkən belə qeyd edir: “Ritmik proseslərin gərginləşib-boşalması böyük emosional təsir bağışlamaqla bərabər, sıxlaşıb-seyrəlmə mənasında vizual sənət növlərinin bədii məkanı ilə assosiasiyalar oyadır” [8, s. 206]. Hər iki sənət sahəsində oxşarlığın olmasına səbəb eyni fəlsəfi nöqtədən çıxış etmələridir. Belə ki, sonsuzluq ideyaları, təmkinlilik, eyni məkan təsəvvürləri, dərin məzmunlu fikir və hissləri ifadə etmək onların oxşar prinsiplərini müəyyən edir [8]. Eyni yanaşma prinsipini xalça sənətinə də aid etmək olar. Burada da səslə və xalça ornamentləri arasında təsvir strukturunda oxşarlıq müəyyən etmək olar [9, s.218]. Xalça sənətində “Səlcuk birləşmələri” adlanan həndəsi ornament muğamın qurulma prinsipi ilə

bənzərlik təşkil edir. “Burada çox mühüm estetik qanunauyğunluq mövcuddur: hər bir çıxış nöqtəsi özündən əvvəlki buruma toxunduğu nöqtədən başlanır. Muğamda da bu hal bir intonasional hissənin bir-birini əvəz etməsi ilə həyata keçilir” [11, s.83]. Əgər yuxarıda qeyd edilənlər muğamın digər incəsənət sahələri ilə vizual və fəlsəfi konsepsiyasında oxşarlığını göstərsə, muğam həm də miniatürlərdə öz əksini tapmışdır. F.Əlinin tərtib etdiyi “Azərbaycan muğamı miniatürlərdə” adlı kitabında fəlsəfi konsepsiyası əlaqəli şəkildə deyil, birbaşa olaraq miniatürlərdə öz əksini tapmışdır. Aşağıda “Şur” muğamının Bərdəşt hissəsinin miniatür rəsmi və izahı verilmişdir. “Bərdəşt”ın intonasionaları, melodik quruluşun inkişaf xətti çağırış nidaları altında qurulub. Kənarda dayanan bir qrup insanlar uzağa baxaraq baş verən hadisəni təlatüm içində izləyirlər. Yuxarı tərəfdə isə gənc oğlan xəbər vermək üçün tələsik hara isə qaçır. Baş verən hadisələr bu tabloda çox gözəl şəkildə təsvir edilib”.

Beləliklə, Azərbaycan incəsənətində naxışlar düşüncə forması və vasitəsi kimi mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Azərbaycan

ornamentallığın özünəməxsus xüsusiyyətlərini formalaşdıran əsas səbəblər islam dininin olması, şərqi mədəniyyətinin bir hissəsini təşkil etməsi və coğrafi mövqeyidir. Dünya mədəniyyəti tarixində Qərbin Şərqi, eləcə də Şərqi Qərbə təsirini daim müşahidə etmək mümkündür. Bu ornamentika sahəsində də özünü göstərmişdir.

Şəkil № 5

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov A.X. İslam memarlığı və inşaat / A.X. Abbasov, E.A. Abbasov, E.N. Hüseynova, – Bakı: Qərb Universiteti Nəşriyyat və Poliqrafiya mərkəzi, – 2010. – 84 s.
2. Ağca D.A. Türk mövzularının obraz təcəssümünün XVII-XIX əsrlərdə Qərbi Avropa bəstəkarlarının operalarında. Dərs vəsaiti / D.A. Ağca. – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 206 s.
3. Aslanov E. Miniatur rəssamlığında insan / – Bakı: Qobustan: incəsənət toplusu, – 1970. № 1 (5), – s. 24-27.
4. Aslanova R.N. İslam və mədəniyyət / R.N. Aslanova. Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2002. – 406 s.
5. Bünyazadə K.Y. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk / elmi red. Z. Quluzadə. Bakı: Nurlan, – 2006. – 244 s.
6. Əfəndiyev R.S. Böyük Britaniya mizəylərində Azərbaycan sənətkarlığı nümunələri / Bakı: Qobustan: incəsənət toplusu, 1980. № 4 (48), s. 35-39.
7. Əliyeva K. Azərbaycan xalçaları Avropa rəssamlarının əsərlərində / – Bakı: Qobustan: incəsənət toplusu, – 1972. № 1 (13), – s. 30-36.
8. Xalıqzadə, F.X. Muğam və xəttatlığın bəzi əlaqələrinə dair // “Muğam aləmi” beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları, – Bakı: 18-20 mart – 2009, – s. 203-207.
9. Kazımova L. Muğam poeziya və dekorativ-tətbiqi sənət (xalça) ilə qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi xüsusiyyətləri // “Muğam aləmi” beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları, – Bakı: 18-20 mart – 2009, – s. 214-219.
10. Məmmədov X.S. Simmetriya və sənət / – Bakı: Qobustan: incəsənət toplusu, – 1975. № 2 (75), – s. 83-84.
11. Sarabski R. Azərbaycan incəsənətində yaradıcılığın ornamental təbiət / – Bakı: Qobustan: incəsənət toplusu, – 1975. № 2 (75), – s. 83-84.
12. Каган М. С. Проблема Запад-Восток в культурологии: Взаимодействие художественных культур / М.С. Каган, Е.Г. Хилтухина. – Москва: Наука, – 1994. – 205 с.
13. Пазычева И.В. Вариантность в Азербайджанской музыке / И.В. Пазычева. – Баку: ЭЛМ и тахсил, – 2015. – 375 с.
14. Scott D.B. Orientalism and Musical Style // – London: Music Quarterly, – 1998. Vol. 82, № 2, – pp. 309-335.

Гюнель Мамедрасул кызы БАКИРОВА

Докторант Бакинская Музыкальная Академия имени У. Гаджибейли

E-mail: bakirova_gunel@mail.ru

О ДЕКОРАТИВНОЙ ПРИРОДЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИСКУССТВА НА СЛИЯНИИ ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ КУЛЬТУР

Резюме: В данной статье исследована орнаментальная природа азербайджанского искусства в контексте культуры Востока и Запада. Как известно, культура возникла сначала на Востоке, а затем своеобразно развивалась на Западе. Если обратить внимание на историю мировой культуры, то можно отметить существование дихотомии Восток-Запад, начиная с античных времен, их влияние друг на друга. Это проявилось и в искусстве

орнамента. Орнаментальность возникла сначала на Востоке, а затем нашла свое отражение на Западе.

Говоря об орнаментальности в азербайджанском искусстве, в первую очередь хотелось бы отметить орнаментальный характер творчества. Это тесно связано с природой мышления, мировоззрением, философскими взглядами нашего народа. Среди причин, формирующих особенности орнаментальности, можно указать географическое расположение Азербайджана между Востоком и Западом, наличие исламской религии, часть восточной культуры.

Ключевые слова: орнаментальность, искусство, музыка, Азербайджан, искусство орнамента и мугама, востоковедение.

Gunel Mammadrasul BAKIROVA

PhD student of The Hajibeyov Baku Academy of Music

E-mail: bakirova_gunel@mail.ru

ABOUT THE DECORATIVE NATURE OF AZERBAIJANI ART AT THE CONFLUENCE OF EASTERN AND WESTERN CULTURES

Abstract: This article examines the ornamental nature of Azerbaijani art in the context of the culture of the East and West. As you know, culture originated first in the East, and then developed in a peculiar way in the West. If we pay attention to the history of world culture, we can note the existence of the East- West dichotomy, since ancient times, their influence on each other. This was also manifested in the art of ornament. Ornamentation originated first in the East, and then found its reflection in the West.

Talking about the ornamentation in Azerbaijani art, first of all I would like to note the ornamental nature of creativity. This is closely related to the nature of thinking, worldview, philosophical views of our people. Among the reasons that form the peculiarities of ornamentation, one can indicate the geographical location of Azerbaijan between East and West, the presence of the Islamic religion, part of the Eastern culture.

Keywords: ornamentation, art, music, Azerbaijan, the art of ornament and mugham, orientalism.

Daxil olub: 22.11.2021

Leyla Əlihüseyn qızı HÜSEYNOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
Dizayner, Müəllim, Tədqiqatçı

İNSANI ƏHATƏ EDƏN MÜHİTDƏ RƏNGİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə: Rəngin istifadəsi məsələləri insanın əşya ətrafının təşkilediciliyi prosesin- də hər zaman mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Bu gün əşya-fəza mühitinin obyektlərinin tipologiyası, o cümlədən də yeni obyektlərin meydana gəlməsi, mövcud olanların isə funksional cəhətdən mürəkkəbləşdirilməsi və modernləş-dirilməsi proseslərin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi baş verdiyi bir şə-raitdə onlar daha da kəskin və aktual görünür. Bu zaman insanı əhatə edən mü-hitinin kəmiyyət və keyfiyyətə mürəkkəbləşməsi fasiləsiz sürətdə artmaqda davam edir.

Açar sözlər: rəng, psixologiyası, rəngşünaslıq, koloristika, mühit, inter- yer, dizayn, qrafik dizayn, rəngkarlıq, estetika, mədəniyyət, məişət, əşya.

UOT: 72

DOI: doi.org/10.54414/ybvo4242

Problemin formalaşdırılması

Rənglərin hüdudsuz müxtəlifliyi bizə dünya mənzərəsini tam gözəlliyi ilə dərk etməyə imkan yaradır, bizim əhval-ruhiyyəimizi müəyyənləşdirir, emosiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur və müxtəlif duyğuları canlandırmağa imkan verir. Adətən, hətta bunu duymadan, sırf intuitiv səviyyədə insan təmiz, parlaq rənglərə can atır, onu əhatə edən mühitin açıq və işıqlı boyalarına - günəş işığına, gənc yaşılığa, təmiz səmaya sevinir.

Rəngin insana təsir etməsi və müxtəlif insanlar tərəfindən rəngin mənim-sənilməsi mövzusu, habelə fərqli-fərqli insanların eyni rənglərə eyni reaksiya vermələri məsələsi bir çox sahələrdə fəaliyyət göstərən alimləri yüzilliklər ərzində narahat edirdi. Onların elmi əsərləri rəng psixologiyası, rəngşünaslıq, koloristika kimi elmlərin əsasını təşkil etmişdir.

Artıq xeyli müddətdir təsdiq edilmişdir ki, rəng insanın psixi, emosional vəziyyətinə təsir göstərmək iqtidarındadır, bu

təsir həm müsbət - insanın əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırmaqla, əhval-ruhiyyəsinə yüksəltməklə, iş qabiliyyətini artırmaq-la, düzgün qərarların qəbul edilməsinə yönəltməklə və s., həm də mənfi cəhətdən - ümitsizlik yaratmaqla, insanda əhval-ruhiyyəni korlamaqla və özünə inamı zəiflətməklə bürüzə verir. Rəngin bu amilini nəzərə alaraq, müəyyən təəs- sürətlərin formalaşdırılması və istənilən reaksiyanın əldə olunması üçün şüurlu və məqsədyönlü surətdə rənglərin birləşdirilməsi və uzlaşdırılmasından istifadə etmək, həyat situasiyalarına təsir etməklə onların öz xeyrinə dəyişmək, öz şəxsi psixoloji və emosional vəziyyətini tənzimləmək mümkündür.

Rəng bizi anadan olduğumuz gündən etibarən müşayiət edir, məhz bu səbəbə görə biz çox vaxt onun tərəfimizdən bu və ya digər əşyaların və hadisələrin mənim-sənilməsinə necə təsir göstərdiyi haqqında heç düşünmürük də. Bununla bərabər, rənglər psixikamıza, ətraf mühiti necə mənimsədiyimizə inandırılmaz qədər böyük

dərəcədə təsir göstərir. Rəng hər hansı müəyyən obyekt, əşya yaxud element haqqında bizim təəssüratlarımızı tam şəkildə dəyişmək, ağırlıq yaxud yüngüllük hissini gücləndirmək, məkan və əşyaların nisbətləri və ölçülərini vizual baxımdan dəyişmək, soyuq və istini hiss etmək qabiliyyətimizi- zə təsir göstərmək, eləcə də müəyyən dad təsəvvürlərimizin əmələ gəlməsinə səbəb olmaq iqtidarındadır.

Bütün həyatı boyu gördüklərimizin hamısını biz bu və ya digər rənglərlə assosiasiya edirik. Yəni, rəngin mənimsənilməsi öz-özündən yaranmayıb, bu, tədricən formalaşan fenomendir və bunun əsasını insanın təbiətlə, yaşadığı mü- hit, məkanla və bu kimi digər amillərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranan həyat təcrübəsi təşkil edir. Bunun səbəbidir ki, ümumi təbii rəng assosiasiyaları, de- mək olar ki, bir-birindən fərqlənmir və onlar ən müxtəlif millətlərin nümayən- dələri olan insanlarda bir çox cəhətdən oxşardır. Rəng assosiasiyaların mənimsənilməsinə həmçinin bizim şəxsi duyğularımız, həyəcanımız və təəssüratlarımız da təsirsiz ötürülmür.

Ədəbiyyatın təhlili

Həmçinin, insanın yaşayış yerinin tarixi məkanından, onun əhatəsindən, təbii landşaftdan, adət və ənənələrdən, estetik norma və dini əqidələrdən asılı olaraq rəngin “mədəni” adı ilə tanınan subyektiv mənimsənilməsi də yaranmağa başlayır. Çoxəsirli zaman kəsiyinin keçməsi nəticəsində bütün xalqların mədəniyyətində sevimli rənglərin müəyyən bir qamması formalaşmışdır. Belə ki, məsələn, günəşli, cənub bölgələrdə yaşayan xalqların geyimlərində daha çox parlaq, dolğun, intensiv tonlara üstünlük verilir. Eyni tendensiyanı həm də şəhərlərin memarlığında da müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, cənub ölkələrdə binaların dekoru və

üzlənməsində məhz parlaq rəng- lərdən çox istifadə olunur, şimal coğrafiyasında yaşayan xalqlarda isə iqlim şəraiti səbəbindən rəng palitrası son dərəcə kasaddır, məhz buna görə həmin xalqlar, bir qayda olaraq, daha çox sakit tonlara üstünlük verir. Müəyyən rənglərin insanın duyğuları və mənimsənilməsi ilə əlaqəni bizim bütün gündəlik həyatımızda izlənilə bilər. Belə ki, məsələn, fəal qırmızı rəng mühitdə çox vaxt təhlükənin olduğunu xəbərdar edən bir rəng qismində istifadə olunur, onun bu təyinatı qırmızı rəngin od, həyəcanla assosiasiyasındanirəli gəlir. Yaşıl rəng isə əksinə, təhlükəsizlik, təhlükəsiz şərait və xilas nişanı kimi qəbul olunur. Sarı rəng mümkün təhlükəli situasiyadan xəbərdar edir. Rənginsanda intuitiv surətdə lazımi fizioloji hisslərin əmələ gəlməsini şərtləndirir. [1]

Məqalənin məqsədi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, rənglərin uzlaşması qanunlarına və prinsiplərinə bələd olma, rəngin insana emosional və psixi təsirinə təsir vasitəsi kimi məharətlə tətbiqi insan fəaliyyətinin bütün sferalarında: interyerlərin dizaynında, qrafik dizaynda, sənayedə, yaradıcılıqda, dəbdə, memarlıqda, istehsalatda və sair sferalarda aktiv istifadə olunur. Rəngin insana “işləməsinə” təmin etmək çox da mürəkkəb məsələ deyil. Rənglərin müxtəlif uzlaşmalarını düzgün istifadə etməklə öz yaşayış sahəsini olduqca yaraşlıq etmək, ictimai interyerdə əlverişli və lazımi atmosferi yaratmaq, istehsalatda, inzibati və tədris sahələrində iş qabiliyyətini yüksəltmək olar. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, təsadüfən seçilmiş, düşünülməmiş rənglər harmoniyanı, bütövlüyü, gözəlliyi pozur. Rəngin təsadüfi dəsti əlvan, kəskin yaxud boz qammanı yara- dacaq ki, bu da qəm və ümitsizlik duyğusu əmələ gətirir. Belə ki,

məsələn, düzgün seçilmiş rənglərin köməyi ilə qaranlıq otaq xeyli dərəcədə daha işıqlı ola bilər. Rəngi əks etdirmək qabiliyyətinə malik parlaq, cilalı səthlərin isti- fadəsi də həmçinin interyer məkanında işıqlanma effektivinə təsir göstərə bilər. Rəng hər zaman insanların həyatı və məişəti üçün uyğun mühitin yaradılması istiqamətində olduqca mühüm amillərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Rəng məkan, fəza hissəsinə təsir etmək gücündədir. Rənglərin və rəng kombinasiyalarının düzgün və düşünülmüş istifadəsi hər üç ölçüdə məkanı vizual baxımdan effektiv dəyişməyə imkan verir. Eyni qaydada sahənin hündürlüyü haqqında təəssüratı da dəyişmək, məkanın genişliyi yaxud qapalılığı hissini, müvazinət duyğusunu yaratmaq mümkündür.

Rəngin köməyi ilə həmçinin insanın emosional vəziyyətini də korrekt etmək, əhval-ruhiyyə yaratmaq, iş nizamına köklənmək, əhvalın vəziyyətinə və

s. təsir etmək olar. Bütün insanlar eyni rəngə baxaraq onu müxtəlif çalarlarda görə bilər, bu səbəbdən eyni rəngə müxtəlif qiymətlər vermə və xüsusi məna ilə zənginləşdirə bilər. Yuxarıda artıq deyildiyi kimi, bütün həyat müddətində insanlar gördükləri bütün əşyaları yaxud hadisələri bu və ya digər rənglərlə

assosiasiya edir. Ancaq, bununla yanaşı, bir çox nəsillərin təcrübəsi, adət və ənənələrinə əsasən formalaşmış rənglərin istifadəsi barədə müəyyən təəvvürlər də mövcuddur. Məsələn, belə qəbul olunub ki, teatr qatı qırmızı və qızılı tonlarla dekor edilməlidir ki, bu da onun ictimai, bayram əhval-ruhiyyəli səciyyəsinə daha çox uyğun gələcək; yataq otağı üçün isə açıq və sakit tonlara üstünlük verilməlidir, çünki həmin tonlar insanı rahatlaşdırıcı və sakit atmosferə kökləyir və s. [2]

Bu kimi üsullar çox vaxt yaşayış və ictimai interyerlərin dizaynında tətbiq edilir. Bu və ya digər otaq üçün rəng həlli seçilərkən təkcə onun təyinatı deyil, həmçinin səciyyəsi, döşəməsi, eləcə də həmin otaqda yaşayan insanların zövqləri də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Belə ki, rəng qammasını seçərkən, insan istər-istəməz onu ya təbiətdə rast gəldiyi, gördüyü müəyyən tərkib hissə ilə, yaxud da hər birimizin şüurunda əmələ gəlmiş və möhkəmlənmiş rəng assosiasiyaları ilə əlaqələndirir.

Rənglərin birləşdirilməsi ən müxtəlif ola bilər. Lakin onların uzlaşmasında çox şey həmin rənglərin tətbiq edildiyi yerdən, məkandan asılıdır. İnkər edilməz faktıdır ki, təbiətdə adi və harmonik hesab edə biləcəyimiz bu və ya digər hadisə heç də hər zaman eyni yaraşılıqlığı ilə evin yaxud geyimin bəzədilməsində görünməyəcək. Belə ki, məsələn, yaşıl tarlanın və təmiz göy səmanın rəng harmoniyası interyer yaxud geyimə köçürüldüyü təqdirdə yaraşsız və səliqəsiz görünə bilər. Odur ki, rənglərin seçilməsi prosesinə kifayət qədər diqqətlə və düşünülmüş şəkildə yanaşmaq, seçilməli olan bu və ya digər rəngin tətbiq edildiyi yeri, məkanı mütləq şəkildə nəzərə almaq lazımdır. [3]

Geyim üçün rəng qammasının seçilməsində də həmçinin rənglərin uzlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki geyimdə insan təkcə özünü üstünlükdə deyil, həm də, misal üçün, keçiriləcək və ziyarət edilməli olan tədbirin xarakterinə də əsaslanmalıdır. Rəngin köməyi ilə sadəcə olaraq ətrafdakı insanların gözündə özümüz haqqında müəyyən təəssürat yaratmaqla yanaşı həm də özümüzün əhval-ruhiyyəmizə, halımıza da təsir göstərmək imkanı əldə edirik.

Əlbəttə, bütün insanlar üçün və hər bir mühit üçün rənglərin mənimsə-nilməsi yaxud rənglərin duyulması istiqamətində bu və ya digər konkret qaydaların mövcudluğunu iddia etmək düzgün deyil. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, rənglərlə iş prosesində qüvvədə olan və hamı tərəfindən qəbul edilmiş üsul və prinsipləri rəhbər tutaraq öz məişətinin gözəlliyinin yaradılmasında böyük uğurlara nail olmaq mümkündür.

Müasir texnologiyaların inkişafı və cəmiyyətin modernləşdirilməsi, rəng, koloristika sahəsində geniş və hərtərəfli biliklər hal-hazırkı dövrdə əşya yaxud obyektin tamamilə yeni rəng estetikasının yaradılmasına səbəb olur. Rənglərin mənalarını dəyişir və yeni ənənələr ərsəyə gətirilir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, rəng qamması interyerin təkcə daxili məkanında, vizual kommunikasiyalarda, geyimdə, qablaşdırma məhsulunda və s. böyük əhəmiyyət kəsb etmir, bugünkü gündə şəhər mühitinin rəng qamması da təkamül səciyyəvi dəyişikliklərə də məruz qalmışdır. Müasir tamamlanma və tikinti texnologiyalar sayəsində bina fasadlarını rəngli etmək xeyli dərəcədə daha asan olmuşdur. Artıq evlər, ictimai binalar parlaq, cəsarətli rənglərə get-gedə daha çox boyanır ki, bu da şəhərin memarlıq simasını daha dəbdəbəli, yaraşqlı, sevincli edir. Beləliklə, vizual mənimsəmə üçün kifayət qədər maraqlı bir mənzərə yaranır və bu mənzərə informativ və estetik yüklənməni daşmalıdır. [4]

Əsas materialın təqdimatı

Ancaq unutmayaq ki, rəng obyektin rəng həllinin təkcə estetik, seyrçi əhəmiyyətinə malik deyil, və onun psixofizioloji təsirinin imkanları insan mühitində düzgün istifadə edilməlidir. Qrafik və rəqəmsal simvollarla bərabər, rəng həmçinin vizual kommunikat rolunu yüksək səviyyədə icra etmək

iqtidarındadır və bu zaman rəng insanın məkanda səssiz oriyentir olmaqla yanaşı insanın bu mühitini komfortlu, əlçatan və rahat edir. Rəngin funksional, ciddi surətdə istiqamətləndirilmiş tətbiqi sözügedən bu məsələnin həlli istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Belə ki, rəngli xətlər, rəsmlər şəklində naviqasiyanın işarələməsinin müxtəlif üsulları tam rahatlıqla, asanlıqla insanı lazımi səmtdə istiqamətləndirmək, təkcə xarici deyil, həm də daxili mühitdə bu və ya digər obyektə göstərmək iqtidarındadır, düzgün seçilmiş assosiativ rəng isə həmin məsələni ancaq asanlaşdıracaq. Həcmli formaların rəng-qrafiki həllərinin dəyişdirilməsi və yenilənməsi yolu ilə insanın yaşadığı mühiti daha harmonik və rahat şəkildə formalaşdırılmasının bir metodu kimi özündə məlumatlandırma və superqrafika üsulunu birləşdirməklə, rəng daxili və xarici mühiti təkcə unikal və yaddaqalan etməyə imkan vermir, həmçinin emosional və psixoloji nöqtəyi-nəzərdən vizual mühitin keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına insanın duyğularına və mənimsəmə qabiliyyətinə emosional və psixoloji cəhətdən komfortlu bir şəkildə təsir göstərmək üçün şərait yaradır. Belə üsuldan ictimai binalarda geniş istifadə olunur. Məsələn, sənayedə və nəqliyyatda kontrast rənglərə boyanma üsulundan geniş istifadə olunur, məsələn, şlaqbaumlarda, piyada keçidləri, çərçüləmələr üçün zolaqlar ("zebralar") və sair.

Hal-hazırda qrafik dizayn və reklamda rəngin oynadığı rolu şişirtmək son dərəcə çətin və mümkünsüz görünür. Rəng həllinin düzgün seçimi istifadəçi tərəfindən məhsulun istehlak effektivliyinə müsbət cəhətdən təsir göstərə bilər. [5]

İnsanların böyük əksəriyyəti üçün səciyyəvi xarakter daşıyan rəng duyumu və rəng mənimsənilməsi istiqamətində

hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərə əsaslanaraq, dizaynerlər ustalıqla bu metoddan öz fəaliyyətində tətbiq edirlər. Belə ki, məsələn, qəhvəyi və yaşıl rənglər çox vaxt insanlar tərəfindən təbii rənglər kimi, torpaq, ağac gövdələri, yaşıl yarpaqlar rəngi kimi qəbul olunur. Nəcib qəhvəyi rəng konservativlik, həmrəylik, yumaqlıq və rahatlıq hissini yaradır. Yaşıl rəng təbiətin, təbii həyatın nəbzini tutmağa imkan verir. Məhz bunun sayəsində qəhvəyi və yaşıl rənglərdən qablaşdırma məhsulundan geniş istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz həmin rəng tonlarında hazırlanmış qablaşdırıcı kağız paketlər potensial alıcıya təbiətin təmizliyi, təhlükəsizlik haqqında məlumat çatdırmalı və belə formada qablaşdırılmış məhsulların ekoloji cəhətdən təmiz olmasına onu inandırmalıdır.

Nəticə

Beləliklə, rəngləri düzgün, bacarıqla və düşünülmüş şəkildə seçməklə, təkə öz

məişətimizi deyil, həmçinin ümumiyyətlə insanın yaşadığı mühiti də komfortlu və effektiv etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Agoston J. Color theory and its application in art and design. Translated from English-M.: Mir, 1982.-184, p., II.
2. Bakeeva D.A. Symbolism of color in various cultures of the world: Mythological Publishing House "Gramota" No. 6 (20) 2012, part 2, p. 30).
3. Bryzgov N.V. Functions of color in various types of art. Arts and Education. Moscow, 2009; No. 4. References p.18-23.
4. Goethe I.V. Towards the doctrine of color (chromatics). In: The psychology of color. Sat. Per. from English - M.: "Reflbuk", K.: "Vakler"1996.
5. Goethe I.V. About art. Moscow: Art, 2015.624 s.

Leyla Alihuseyn HUSEYNOVA

*Western Caspian University Designer, Instructor, Researcher
Azerbaijan, Baku*

THE IMPORTANCE OF COLOR IN THE HUMAN ENVIRONMENT

Abstract: The use of color has always been an important part of the process of organizing the human environment. Today they seem even more acute and relevant in the context of the typology of objects of the space environment, including the emergence of new objects and the significant expansion of the processes of functional complexity and modernization of existing ones. At the same time, the quantitative and qualitative complexity of the human environment continues to grow.

Keywords: color, psychology, color science, environment, interior, design, graphic design, painting, aesthetics, culture, home, object.

Лейла Алигусейн кызы ГУСЕЙНОВА

Западно-Каспийский университет

Дизайнер, преподаватель, исследователь Азербайджан, Баку

ЗНАЧЕНИЕ ЦВЕТА В ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ ЧЕЛОВЕКА

Резюме: Использование цвета всегда было важной частью процесса организации человеческого окружения. Сегодня они представляются еще более острыми и актуальными в контексте типологии объектов космической среды, в том числе появления новых объектов и значительного расширения процессов функционального усложнения и модернизации существующих. В то же время количественная и качественная сложность окружающей человека среды продолжает расти.

Ключевые слова: цвет, психология, цветоведение, цветоведение, среда, интерьер, дизайн, графический дизайн, живопись, эстетика, культура, жилище, объект.

Daxil olub: 19.11.2021

Dilarə Eyvaz qızı BAYRAMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: dilarabayramova99@gmail.com

CINAYƏTKARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTİ

Xülasə: Məqalədə ən vacib öyrənilən mözulardan biri cinayətkarın şəxsiyyətidir. Belə ki, cinayət işinin araşdırılması zamanı təkcə hüquqi tərəflər deyil, həm də cinayətkarın şəxsiyyəti psixoloji baxımdan öyrənilməlidir. Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji baxımdan öyrənilməsi bizə cinayət prosesini haqqında daha dəqiq qərarlar verməyə kömək edir. Məqalədə əsas məqsəd – cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini, cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqi istiqamətlərini, onun şəxsiyyətinin strukturunu ümumi şəkildə müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqi istiqamətləri, cinayətkarın şəxsiyyətinin strukturu

UOT: 159.9

DOI: doi.org/10.54414/oyve6728

Giriş

Cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqi, onu səciyyələndirən psixoloji xüsusiyyətlərinin və tipologiyasının öyrənilməsi müasir penitensiar psixologiyada öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir. Son illərdə cinayət hadisələrinin açılması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, cinayətlə bağlı araşdırmalar apararkən onun şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməsinə bir o qədər də əhəmiyyət verilmir. Lakin praktika göstərir ki, bir çox hallarda cinayətkarın psixoloji və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan cinayətkar haqqında və yaxud cinayət hadisəsi ilə bağlı hər hansı birmənalı qərar vermək və həmçinin onlara təsir etmək konfliktli situasiyalar doğurur, qeyri-formal qrupların təşəkkülünə səbəb olur və təcridlik faktorunun yetirdiyi psixi travmanı gücləndirir.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixologiyasının öyrənilməsinin praktiki və elmi əhə-

miyyəti vardır. cinayətkarın şəxsi keyfiyyətlərinin təhlili cinayət davranışının mənşəyini izah edir və sabit kriminogen şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşmasının səbəblərini aşkar edir, həmçinin cinayətkarın cinayətkarlığının motivlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Həmçinin cinayət psixologiyasını bilmək şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə qanuni təsirin taktika və üsullarını optimal şəkildə seçməyə kömək edir.

Əsas mətn

Cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında fikirlər irəli sürməzdən əvvəl cinayət və cinayətkarlıq anlayışına nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14.1- ci maddəsində cinayət anlayışı aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

Cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır [1].

Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan yəni şəxsiyyətə cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir. Cinayətkarlıq – tarix boyu dəyişilən cinayət hüquqi mahiyyətli müəyyən dövr ərzində müvafiq dövrlərdə törədilən cinayətlərin məcmusundan ibarət olan, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilən neqativ sosial hadisədir. Cinayətkarın şəxsiyyəti təkcə psixoloqlar tərəfindən deyil, həm də cinayət hüququ və proseduru, kriminologiya və məhkəmə elmi ilə əlaqəli məsələlərin inkişafı ilə məşğul olan hüquqşünaslar tərəfindən öyrəniləndiyi üçün çox şaxəli bir anlayışdır. Hüquq psixologiyasında bu problem mərkəzi problemlərdən biridir. Cinayətkarın şəxsiyyəti anlayışı dedikdə, cinayət təqibi təhlükəsi altında qanunla qadağa edilmiş ictimai təhlükəli bir əməl törətməkdə günahkar olan şəxsin şəxsiyyəti, onun sosial mahiyyəti, onu xarakterizə edən kompleks xüsusiyyətlər, əlaqələr sistemi nəzərdə tutulur [7].

Müasir elmi ədəbiyyatda cinayətkarın şəxsiyyəti dedikdə, malik olduğu özünə məxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətlər, sosial yönəliş hesabına öz tələbatlarını ödəmək üçün bu və ya digər cinayət əməlini törətmiş və məhkəmənin tərəfindən azadlıqdan məhrum olunmuş şəxs nəzərdə tutulur. Cinayətkarın şəxsiyyəti bir-birilə bağlı olan sosial- demografik, sosial psixoloji, cinayət hüquqi və digər əlamətlər kompleksini daxil edir. Cinayətkarın şəxsiyyəti şərti və formal xarakter daşıyır. Çünki, müəyyən əməllərin kriminal əməllər

sırasına daxil edilməsi qanunvericidən asılıdır [7].

Cinayət psixologiyasında bir cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi onun cinayət davranışı mövzusu olaraq biliyinə yönəldilmişdir. Belə bir araşdırmanın məqsədi bunlardır: cinayət davranışının şəxsi şərtlərini ifadə edən psixoloji xüsusiyyətlər toplusunu açıqlamaq, cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji tiplərini əsaslandırmaq, bir insanın kriminogen keyfiyyətlərinin formalaşmasının amillərini və nümunələrini anlamaq, psixoloji tədqiqatlar aparmaq və s. Bu bilik cinayətin motivini, məqsədini, subyektin psixi vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir [8].

Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji araşdırılmasının növbəti aspekti ona cinayətdən sonrakı davranış subyekti olaraq yanaşma ilə bağlıdır. Bu aspekt əməliyyat-istintaq psixologiyasının və cinayət araşdırma psixologiyasının mövzudur [4].

Müəlliflərdən N.A. Ribnikov N.V.Petovski və s. təcrid şəraitində cinayətkarların şəxsiyyətinin öyrənilməsi metodikasını və texnikasına üstünlük vermişdir. Hələ ötən əsrin 20-30 – cu illərində cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqi məqsədi ilə anket metodundan istifadə edilirdi. Müəyinə anketi 3 hissədən ibarət idi: sosial kriminoloji, psixiatrik və antropoloji. Buna görə də cinayət törətmiş şəxs antropoloq, kriminalist-sosioloq, həkim-psixiatr tərəfindən tədqiq edilir [13].

Bir şəxsin və ya şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri dedikdə, cavabın tipik formalarını və davranışın adaptiv mexanizmlərini, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və sosial qarşılıqlı əlaqənin təbiətini xarakterizə edən nisbətən sabit fərdi keyfiyyətlər toplusu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə fərdin cəmiyyətdə aktiv fəaliyyətini təmin edən nisbətən sabit və

bənzərsiz bir quruluş olan şəxsiyyətin daxili komponentidir. Son illərdə əldə edilmiş qanuna tabe olan vətəndaşlarla müqayisədə, cinayətkarların şəxsiyyətinin empirik araşdırmasının nəticələri psixoloji xüsusiyyətlərdə daxil olmaqla bəzi fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu inandırıcı şəkildə göstərir: birincilərdə üstəlik bu xüsusiyyətlərin məzmunu şəxsiyyət quruluşundakı rolu və cinayət davranış mexanizmi ilə bağlıdır. Əldə olunan məlumatların sonrakı nəzəri anlayışı böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlcə A.R. Ratinov və onun iş yoldaşlarının 25 cüt əks mühakimə ehtiva etdikləri "həyatın mənası" testinin köməyi ilə apardıqları araşdırmanı qeyd edək. Araşdırma cinayətkarlarla qanuna tabe olan vətəndaşlar arasında əhəmiyyətli fərqləri ortaya qoydu. Vulqar təhlil əsasında məlum oldu ki, qanuna tabe olan subyekt qrupları bütün əsas dəyərlərə ictimai müsbət münasibət, ümumi özünüdərk və həyatın mənasını qiymətləndirmə baxımından cinayətkarlardan qat-qat üstündür. Cinayətkarlar və qanuna tabe olan qruplar arasındakı fərqlər ən çox ictimai fəaliyyətlər, estetik zövqlər, evlilik, sevgi, uşaqlar, ailə kimi dəyərlərə münasibətdə özünü göstərir. Cinayətkarlar daha melanxolikdirlər, həyatlarını, gündəlik işlərini, mənfi qiymətləndirirlər və həmçinin gələcək planlarında qayğısız bir varlığa üstünlük verirlər. Əsas nəticələrini qeyd etdiyimiz araşdırma əsasən cinayətkarın şəxsiyyətinin dəyər-normativ sistemini əxlaqi cəhətlərini xarakterizə edir. Cinayətkarın şəxsiyyət xüsusiyyətlərini öyrənmək ilk növbədə bir neçə başlıca sualla bağlıdır: əvvəla təqsirləndirilən şəxsi hansı psixoloji xüsusiyyətləri onu cinayət əməlinə təhrik edib?

- İkincisi baş vermiş cinayət əməli təqsirləndirilənin yalnız şəxsi keyfiyyətləri

ilə şərtlənir, yoxsa buna digər amillərdə ciddi surətdə təsir etmişdir?

- Üçüncüsü təqsirləndirilən hüquq pozuntusuna, yaxud cinayət əməlinə bilərəkdənmi əl atıb yoxsa təsadüfi haldır?
- Dördüncüsü təqsirkar şəxs baş vermiş cinayət əməlinə necə münasibət bəsləyir?

Bu suallara ətraflı cavab tapmaq üçün təqsirləndirilənin şəxsiyyətini, onun psixi keyfiyyətlərini, xüsusəndə şüur səviyyəsini, təfəkkür tərzini, temperamentini, xarakterini, emosional xüsusiyyətlərini, ümumən onun şəxsiyyətinin öyrənilməsi zəruridir. Çünki bu təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini dərin və hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir. Adətən hüquq psixologiyası üzrə mütəxəssislər həmin məsələlərə aşağıdakı cəhətləri aid edirlər:

1. Baş vermiş cinayəti düzgün müəyyənənləşdirmək. Yəni cinayətin baş erməsi zamanı təqsirləndirilənin psixi haləti necə olub, cinayət əməlinin həqiqi motivini müəyyənənləşdirmək, əgər cinayət qrup halında baş veribsə, onda qrupda onun rolunu aydınlaşdırmaq.

2. Təhqiqat fəaliyyətinin müvafəqiyyətli aparılması üçün vacib taktiki üsullar seçilməsi tətbiq edilməsi.

3. Hüquq pozuntusuna yol verən və ya müəyyən cinayət törətmiş təqsirləndirilənin şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsir göstərməklə, onun yenidən sosiallaşmasına kömək etmək [3].

Cinayət hüququnda cinayətkar hərəkət törətmiş şəxsiyyət müxtəlif terminlərlə təyin edilmişdir: "cinayət törətmiş şəxs", "müqəssirin şəxsiyyəti", "təqsirləndirilən şəxs", "müttəhim" və s. Cinayətkar şəxsiyyət adı altında qadağan edilmiş ictimai – təhlükəli hərəkət edən, hüquqi cəzalandırılmış və cinayət yaşına çatmış anlaqlı insan başa düşülür. Yalnız

məhkəmə insanı cinayətkar kimi qəbul edə bilər. Cinayətkarın şəxsiyyəti – onun tərəfindən törədilmiş cinayətkar hərəkəti şərtləndirən fərdin tipoloji keyfiyyətlərinin cəmidir [11].

Hesab edirik ki cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji aspektlərinin tədqiqi zamanı onun sturukturu üzərindədə dayanmaq çox əhəmiyyətlidir. Cinayətkarın şəxsiyyətinin sturukturunda 2 sturuktur alt sistemi fərqləndirirlər:

- Sosial-demoqrafik əlamətlər alt sisteminə cinayətkarın cins, yaş, ailə vəziyyəti, təhsil, maddi vəziyyəti, professional məşğuliyyət növü haqda məlumat aid edilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, cinayətkarlar arasında qadınlara nisbətən, kişilər üstünlük təşkil edir. 25 – 29 yaşlı şəxslər daha çox kriminogen fəallığa malik olur. Oğurluq, soyğunçuluq, qətl, dələduzluq 30 yaşına qədər şəxslər tərəfindən törədilir.

- Sosial psixoloji əlamətlərə 4 səviyyə aid edilir:

1. Ən aşağı səviyyə sosial amillərdən asılı olmayan bioloji və konstitusional keyfiyyətlər aid edilir: cinayətkarların cins və yaş xüsusiyyətləri, temperament xüsusiyyətləri, sinir proseslərinin cərəyan sürəti .

2. İnkişaf və özünə nəzarət səviyyəsi – bu səviyyə cinayətkarların ayrı-ayrı psixi proseslərinin fərdi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir və idrak prosesləri, həmçinin emosional vəziyyətdə təzahür edir: hafizə, diqqət, qavrayış, duyğu, nitq, iradə, hisslər, təxəyyül, təfəkkür, emosiya. Bu səviyyə cinayətkarların özünütənzimini, özünüdərkini təmin edir.

- İntellektual əlamətlərə cinayətkarların əqli inkişaf səviyyəsi, həyat təcrübəsi, maraqların rəngarəngliyi, biliklərin həcmi və s.

- Emosional əlamətlərə - cinayətkarların emosional oyanıqlıq səviyyəsi, sinir proseslərinin gücü, hərəkətliliyi, müvazinəti, müxtəlif qıcıqlayıcıların tempi və s.

- İradi əlamətlərə - cinayətkarların öz fəaliyyətini şüurlu olaraq tənzimləmək qabiliyyəti, dözümlülük, qərar qəbul etmək və bu qərarı həyata keçirmək qabiliyyəti, inadkarlıq və s.

3. Cinayətkarların sosial təcrübə səviyyəsi – bura bilik, vərdiş, adətlər və s. keyfiyyətlər daxildir.

4. Ən yüksək səviyyə - istiqamətlər – bu vəziyyə cinayətkarların tələbatlarını, motivlərini, məqsədlərini, sərəvət dəyərlərini, maraqlarını, əqidələrini özündə birləşdirir [9].

Həmçinin cinayətkarların funksional əlamətlərini də fərqləndirirlər:

- Funksional əlamətlərə (sosial rollar) – sosial rollar dedikdə, cinayətkarın müəyyən sosial qrupa mənsub olması və ictimai münasibətlər sistemindəki mövqeyi ilə şərtləndirilən real sosial funksiyalar başa düşülür [12].

Sosial münasibətlərdən asılı olaraq sosial və şəxsiyyətlərəarası sosial rollar fərqləndirilir: 1) Sosial rollar sosial status peşə və ya fəaliyyət növü ilə əlaqələndirilir. Bu rollar kimin oynadığından asılı olmayaraq hüquq və vəzifələrə əsaslanan standart şəxsiyyət rollarıdır. 2) Şəxsiyyətlərəarası rollar emosional səviyyədə tənzimlənən şəxsiyyətlərəarası münasibətlərlə əlaqələndirilir. Şəxsiyyətin sturukturunda istiqamətlər də fərqləndirilir. Şəxsiyyətin istiqaməti – buraya onun dünyagörüşü, ictimai mövqeyi, maraq və meylləri, əqidə və idealları və s. daxildir. Dominantlıq təşkil edən istiqamət şəxsiyyətin bütün psixi fəaliyyətini müəy-

yənləşdirir. İstiqamət cinayətkarın fəaliyyətinin dominant məqsəd və motivlərində, maraq, ideal, əqidə, münasibətlər sistemində, təlabatlar əsasında formalaşan həyat planları və perspektivlərində ifadə olunur. İstiqamətlərin bir – biri ilə ierarxik şəkildə bağlı olan bir neçə formasını fərqləndirirlər: meyl, arzu, cəhd, maraq, inam, dünyagörüş, ideal. Bunların hər biri cinayətkarın fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edir. Tələbatlar insanın ehtiyacları ilə yanaşı, həm də onun öz ehtiyaclarına münasibətini əks etdirir. Tələbatlar insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edən və onun bu şəraitdə aktivliyini şərtləndirən özünə-məxsus psixi halətdir [2].

Cinayətkarın şəxsiyyətinin ontogenezində təlabatlar daxili yenidən qurmaya məruz qalır. Ayrı – ayrı təlabatlar arasında münasibətlərin pozulması 2 növ təlabatlar sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarır: a) disharmonik; b) deformasiya olunmuş; Birinci halda təlabatlar arasındakı münasibətlər pozulur. Məsələn: maddi təlabatlar, mənəvi təlabatlar üzərində dominantlıq edir. İkinci halda bir neçə təlabat hipertrofiyaya uğrayır. Maddi təlabatlar simicliyə, sosial ünsiyyətdə olan təlabat paxıllıq, aqressivliyə və s. gətirib çıxarır. Deformasiya olunmuş təlabatlar kriminal əməlləri şərtləndirən amillərdəndir. Çünki, bu təlabatları təmin etmək cəhdi ətrafdakı insanlarla münaqişəyə və qanunla ziddiyyətə səbəb olur [14].

Cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə etmək fərdin tipoloji cinayət əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müəyyən etmək deməkdir. Cinayətkarın şəxsiyyəti törəttdiyi müəyyən bir cinayət əməlini təyin edən bir fərdin tipoloji keyfiyyətlərinin məcmusudur. Cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətini qiymətləndirərkən davranışın ümumi sxemini və həyat strategiyasını

təşkil edən həyatın dominant motivlərini və ümumiləşdirilmiş yollarını müəyyən etmək lazımdır. Cinayətkarların davranışlarının dəyər formalaşmasında ümumi bir qüsür var ki, bu da cinayət əməlinin şəxsi faydalılığını qeyri – adekvat qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Az və ya çox sosial olmayan cinayətkarlar, adətən özünü doğrultma motivini irəli sürür və cinayət məqsədlərinə çatmağa mane olan sosial dəyərləri zərərsizləşdirirlər. Etdiyi hərəkətlərə özünü əsaslandırmaq əsasında məsuliyyətdən imtina etmək əksər cinayətkarlar üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Cinayətkar şəxsiyyətinin əqli özünümüdafiə sistemi formalaşır. Sosial dəyərlərdən uzaqlaşma ilə əlaqədar olaraq cinayətkar zehni dekompensasiyaya, daxili narahatlıq yaradan yalançı əvəzetmə sistemə müraciət edir. Cinayətkar cinayətkar davranışının səbəblərini mənfi keyfiyyətlərdə deyil, xarici şəraitdə digər insanların davranışlarında görür. Cinayət üçün motivasiya cinayətkarın şəxsi mənfi keyfiyyətləri – şəxsi mənfəət qisas, qısqançlıq, boşluq, yalan inanclar sistemi ilə formalaşır. Cinayətkarların əksəriyyəti həyata keçirmək üçün aşağı imkanları olan yüksək iddialarla xarakterizə olunur. Bu hal bir çox cinayətkarın şəxsiyyətlərarası münaqişəsinin əsasını təşkil edir. Bir sıra hallarda cinayətkarın şəxsiyyəti alçaldılır ki, buda onun dəyər – normativ sisteminin dağılması, şəxsiyyətin parçalanması və reallığın təhrif olunmuş əks olunması ilə əlaqədardır [12].

Cinayətkarın kimliyi probleminin kriminologiya elmində əsas problemlərdən biri olduğu qəbul edilir. Böyük diqqətə baxmayaraq, insan elmlərinin inkişafı ilə cinayətkarın şəxsiyyəti problemi tədqiqatçıları getdikcə daha çox sual qarşısında qoyur. Bunun səbəbi, cinayət davranışını

təyin edən obyektiv və subyektiv amillərin qarşılıqlı əlaqədə kəşifdiyi əsas düyün olan bir cinayət əməli törədən şəxsin şəxsiyyətidir. Cinayətkar şəxsiyyətin kriminoloji araşdırmasının metodoloji əsası, şəxsiyyətin fəlsəfi doktrinasıdır – fərdin sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri sistemi kimi, vahid bir forma olaraq, yəni bütün qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan xüsusiyyətlərin vəhdəti. Beləliklə, cinayətkar şəxsiyyətinin sistemli bir forma kimi öyrənilməsi onun bütün elementlərinin təhlilini müəyyən edir [10].

Cinayətkar şəxsiyyətinin öyrənilməsində əsas məqam bir insanın bir element olaraq fəaliyyət göstərdiyi, digər qarşılıqlı sosial sistemlərin mərkəzində yerləşən bir biososial sistem olduğunu başa düşməsidir. Bu baxımdan, cinayətin kriminoloji araşdırılmasında mərkəzi yeri biososial mahiyyəti olan şəxs tutur. Biososial baxımdan insanın ikili təbiəti və mahiyyəti vardır. Sosial varlıq olaraq cəmiyyətin bir alt təbəqəsi və funksional elementi kimi çıxış edir, yəni cəmiyyətin sosial elementi və ya ictimai münasibətlərə girən bir subyektdir. Amma eyni zamanda sosial mahiyyətinin və sosial varlığının bioloji əsası kimi xidmət edən bioloji orqanizmdir. Cinayətkarın şəxsiyyəti anlayışı, ümumiyyətlə cinayət törətmiş bir insanın ən xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur ki, bu da onu ictimai varlıq kimi təyin edir. Cinayətkarın şəxsiyyəti hər hansı bir fenomenin bir – biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra elementlərdən ibarət öz quruluşuna malik olduğu sistemsturuktur təhlili baxımından düşünülməlidir. Bu metodoloji müddəalara əsaslanaraq, cinayətkarın şəxsiyyəti obyektiv və subyektiv amillər prizması ilə əks olunan fərd şəxsiyyətinin bir – biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan bioloji, psixofizioloji,

psixoloji, sosial və mənəvi komponentlər sistemi olaraq təyin edilə bilər. Cinayətkarın şəxsiyyətinin quruluşunun əsas komponentləri müvafiq elementləri özündə birləşdirən bloklar kimi fərqləndirilə bilər:

- 1) Sosial – demografik blok (sosial status, rollar və əlaqələr və s. daxil olmaqla)
- 2) Cinayət – hüququ bloku (cinayi davranışın şəxsi və ya qrup xarakteri)
- 3) Mənəvi – psixoloji blok (zehni xüsusiyyətlər, psixoloji və əxlaqi dəyər xüsusiyyətləri və s.)

Sosial – demografik blok: Sosial demografik xüsusiyyətlər cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi üçün obyektiv əsaslı təməl təşkil edir və buna görə də ilk növbədə araşdırılmalıdır. Yaş, cins, peşə, təhsil səviyyəsi, ailə vəziyyəti və sosial vəziyyət və s. Bu xüsusiyyətlər ən əsas göstəricilərdir, ən açıqdır və buna görə də fərdin formal olaraq obyektiv xüsusiyyəti olaraq adlandırılır. Sosial - demografik xüsusiyyətlərin təhlili bizə cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında inteqrasiya olunmuş bir təsəvvür verməklə yanaşı, törədilmiş cinayətlə funksional əlaqəsini ortaya qoyur. Cinayətkarın yaşı təkcə cinayətkarın somatik və psixi sağlamlığı ilə əlaqəli deyil, həm də müəyyən mənada həyat məqsədləri, insan ehtiyacları, maraq dairəsi, həyat təzi və s. əlaqəlidir. Bir fərdin yaşının artması ilə təkcə bədənində deyil, həm də şəxsiyyətində dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da motivasiyanın formalaşmasına təsir göstərir. Kriminoloji baxımdan bir insanın cinayət törətdiyi yaş da böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki əvvəlki cinayət təcrübəsi gələcəkdə təkrarlanma ehtimalını artırır. Təhsildə həmçinin insanın sosial vəziyyətini təyin edən maraqların mühitin və münasibətlərin formalaşmasına təsir edən bir amildir. Bir fərdin sosial vəziyyəti təhsil

səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Cinayətkarların əhəmiyyətli bir hissəsi ictimai faydalı iş və ya təlimlə məşğul olmur və ya əsasən aşağı ixtisaslı və ya ixtisassız əməyə cəlb olunur. Bəzi cinayət növləri əksinə, cinayətkarın əmək fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir (iqtisadi cinayət, hərbi qulluqçuların cinayətkarlığı və s.) [5].

Cinayətkarın şəxsiyyətinin cinayət hüquqi xüsusiyyətlərinə cinayətin növü bir sıra cinayətlərin olması, təkrar cinayətin səviyyəsi və xarakteri və s. aiddir. Bu xüsusiyyətlər müəyyən əxlaqi və psixoloji keyfiyyətlərini xarakterizə edərkən vacib meyardır. Cinayətkarın şəxsiyyətini araşdırarkən ən çox etibarlılıq ilə xarakterizə olunan sosial – demoqrafik və cinayət-hüquqi şəxsiyyət xüsusiyyətləri haqqında məlumatlardır. Mənəvi və psixoloji blok: cinayət törətmiş şəxslərin subyektiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsinin sonrakı idrak və izahlı məntiqi üçün daxili zəmin yaratmağa imkan verir. Cinayətkarın daxili dünyası haqqında təsəvvür əldə etmək onun psixi xüsusiyyətlərinin, şəxsiyyətin psixoloji və əxlaqi – dəyər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur [6].

Nəticə

Aparılan araşdırmalar məqalə haqqında aşağıdakı istiqamətdə nəticəyə gəlmək imkanı vermişdir.

Cinayətkarın şəxsiyyəti adətən inteqral keyfiyyət kimi nəzərdən keçirilir və özünə fərdin bilavasitə və ya dolayı yolla hüquqazidd davranışını şərtləndirən, onun ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən, həmçinin törətdiyi əməlin səbəbini izah edən sosial-demoqrafik, cinayət hüquqi, pentensiar, sosial-psixoloji və digər əlamətlər kompleksini daxil edir. Cinayətkarın şəx-

siyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətin psixoloji strukturunu və onun tədqiqi istiqamətlərinin öyrənilməsi, cinayət törədərkən şəxsin anlaqlı və anlaqsız vəziyyətdə olduğunu müəyyən etməyə, həmçinin cinayət işi haqqında daha dolğun məlumatlar əldə etmək üçün məhkəmə və istinaq orqanlarına kömək edir.

Psixoloqların gündəlik fəaliyyətində ayırı-ayrı kateqoriyadan olan cinayətkarların uyğunlaşma mexanizmlərini və mühitdə sosial qarşılıqlı təsirinin xarakterini əks etdirən fərqi xüsusiyyətləri haqqında informasiyanın nəzərə alınması çox əhəmiyyətlidir. Bu informasiyanın nəzərə alınması həm cinayətkarların davranış variantlarını proqnozlaşdırmaq, onlara nəzərət etməklə yanaşı, həmçinin onların qarşısını almaq üçün islahedici təsir vasitələrini seçməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 672s.
2. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar – çap, 2002, 620 s.
3. Bayramov Ə. S., Əliyev B. H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
4. Əliyev B. H., Səməndərova A. F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları. Bakı: Təhsil, 2008, 156 s.
5. Аминов И. И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415с.
6. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е., Психология и расследования преступлений. – М: 1996, 172 с.
7. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология. – М: Харьков, 2002, 520 с.
8. Правосознание и правовое воспитание осужденных. Сборник научных трудов. Москва, 1982, 107с.

9. Пастушечья А. Н., Криминальная психология. Минск, 2007, 176 с.
10. Вилюнас В. К., Психологические механизмы мотивации человека. М: Класс, 1990, 196 с.
11. Васильев В. Л. Юридическая психология. Москва, 1997.
12. Еникеев М. И. Юридическая психология. Учебник. СПб, 2004.
13. Рагимов И. М. Теоретические и практические проблемы исправительно-трудового воздействия. Баку, 1981, 118с.
14. Савельева Т.Н. Психодинамика аддиктивного поведения осужденных в местах лишения свободы: дис.канд. психол. наук. – Рязань: Академия Фсин Росси, 2009.

Дилара Эйваз кызы БАЙРАМОВА

Западно-Каспийский университет

E-mail: dilarabayramova99@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА РЕЗЮМЕ

Одна из важнейших тем, рассмотренных в статье, личность преступника. Таким образом, при расследовании уголовного дела не только стороны, но и личность преступника должны быть изучены с психологической точки зрения. Психологическое исследование личности преступника помогает нам принимать более точные решения о уголовный процесс. Основная цель статьи – определение психологических особенностей личности правонарушителя, направления исследования личности правонарушителя, строения его личности в целом.

Ключевые слова: личность, направления исследования личности правонарушителя, структура личности правонарушителя.

Dilara Eyvaz BAYRAMOVA

Western Caspian University

E-mail: dilarabayramova99@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURE OF THE OFFENDER'S PERSONALITY ABSTRACT

One of the most important topics studied in the article is the identity of the criminal. Thus, during the investigation of a criminal case, not only the legal parties, but also the identity of the offender must be studied from a psychological point of view. Psychological study of the identity of the offender helps us to make more accurate decisions about the criminal process. The main purpose of the article is to determine the psychological characteristics of the offender's personality, the direction of the study of the offender s personality, the structure of his personality in general.

Keywords: identity, directions of research of the offender s personality, structure of the offender s personality.

Daxil olub: 19.11.2021

PSIXOLOGİYA

Afərin Əli qızı ABBASOVA

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qərbi Kaspi Universiteti

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ETİMADIN STRUKTURU VƏFUNKSİYALARI

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, psixologiyada etimad həm şəxsiyyətlərarası, həm də ümumiyyətlə bütün sosial münasibətləri müəyyən edən amillərdən biri kimisəciyyətlərdir. Bu amil bilavasitə cəmiyyətin inteqrasiyasını və sabitliyini təmin edən mexanizmin ayrılmaz hissəsidir. Etimadın insanın həyatında mühüm rolmalik olduğunu qeyd edən müəllif belə nəticəyə gəlir ki, etimadın əsas funksiyası şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarətdir. Məqalədə şəxsiyyətlərarası etimadın elementləri və strukturu geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Həmçinin müəllif tərəfindən etimad anlayışının insanın mənəvi aləminin strukturunda yer tutan ən önəmli komponentlərdən biri olduğu göstərilir.

Açar sözlər: Şəxsiyyətlərarası etimad, etimad anlayışı, özünə etimad, özünüdərkətmə, ünsiyyət, struktur komponent, funksiya, koqnitiv komponent, emosional komponent, davranış komponenti, psixoloji təhlil, müqayisəli təhlil

UOT: 159.9

DOI: doi.org/10.54414/tiyn8883

Giriş

Müasir dövrdə etimad fenomeni özünə-məxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Psixologiyada etimad həm şəxsiyyətlərarası, həm də ümumiyyətlə bütün sosial münasibətləri müəyyən edən amillərdən biri kimi səciyyətlərdir. Bu amil bilavasitə cəmiyyətin inteqrasiyasını və sabitliyini təmin edən mexanizmin ayrılmaz hissəsidir.

Etimadda insanın insana, cəmiyyətə, mövcud siyasi sistemə münasibəti ifadə olunur. Bir sözlə, etimad insanları bir-birinə və cəmiyyətə bağlayan tələldir. Bu tələlməsuliyyət hissi, cavabdehlik, yüksək əxlaqi şüur, rəftar və davranışda özünü biruzə

verir, onların vasitəsilə cəmiyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər tənzimlənilir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, qurulan münasibətlər nə qədər möhkəm olarsa, sosial - siyasi həyat da bir o qədər möhkəm dayaqlara malik olar.

Etimad probleminə toxunan tədqiqatçılar müasir dünyada etimadın daha bir vacib funksiyasını qeyd edirlər. Bu da sosial və mədəni müxtəlifliklərin nisbətən salma və tarazlaşdırılması funksiyasıdır. Müasir cəmiyyətlərin plüralizmi öz təzahürünü həyat tərzini və mədəniyyətlərin bölünməsində, köhnəlmiş sosial identiklik formalarının dağılmasında və yeni formaların aktuallaşmasında tapır. Müxtəlifliyə yönələn bu meyillər müasir dünyada baş verən

təbii qloballaşma prosesinin təzahürü olan mədəniyyətin və həyat tərzinin unifikasiyası (ümumi bir qaydaya salma) proseslərinə bir cavabdır. Məhz bu meyllər baxımından etnik mənsubiyyət, dini etiqad, həyat təzi, estetik baxışların və gerçəkliyin qiymətləndirilməsi birliyi kimi meyarlar əsasında qrup həmrəyliyi və qarşılıqlı etimadın praktiki olaraq hər yerdə artmasını izah etmək olar. Müasir inkişafın bu xüsusiyyəti bir çox məşhur nəzəriyyəçilər tərəfindən təsdiqlənir. Onlar bunu ümumi və tək arasında olan mübahisə kimi müəyyən edirlər. N.Smelzerin fikrincə, həmrəylik və özünəməxsusluq sahəsində olan inqilab, C.Nesbitin fikrincə isə – “fərdiyyətin yeni qələbəsi” bu cür formada özünü göstərir.

Əsas mətn

Bu gün dünyada müasir cəmiyyətlərin sosio-mədəni məkanı daha rəngarəng forma alıb. Problem ondadır ki, ayrı-ayrı fərdlər və qruplar hər gün mədəni müxtəlifliklə qarşılaşaraq özlərini “yad” kimi hiss edə bilirlər. Bu səbəbdən digər qruplara qarşı inamsızlıq, etimadsızlıq arta bilər. Buna görə də, “yad elementlərə etimadın” inkişafı müxtəlifliklərin və qruplar arasında münasibətlərin tarazlaşmasını təmin edən amil kimi çıxış edir. Belə halda, etimad tolerantlıq münasibətlərinin zəruri komponenti kimi çıxış edir. Tolerantlıq – yalnız fərqləri qəbul etmək və onlara qarşı neytral münasibət bildirməklə kifayətlənmək deyil, həm də həmin “yad elementlərə” hörmət bəsləmək deməkdir. Digərlərin özünəməxsusluğunu, onların adət-ənənələrində, həyat tərzlərində, dəyər və meyllərində özünəməxsusluğun təzahür azadlıqlarına olan haqlarını qəbul edərkən, eyni zamanda, digərlər tərəfindən də bizə qarşı olan analoji haqların qəbul olunmasına ümid bəsləyirik.

Əksər tədqiqatçılar [1,2,3] əxlaqi şüurun xüsusi vəziyyəti olaraq, etimad əxlaqi hiss və fikirlərdən ibarətdir. Məhz buna görə etimad şəxsiyyətlərərası münasibətlərin əxlaqi tənzimləyicisidir. Beləliklə, müəllif etimad anlayışını əks etdirən spesifik obyekt ayırd edir. Onun fikrincə, bu obyektə əxlaqi münasibətlərin xüsusi tərəfi fiksə edilir. Həmin münasibətlərin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, onlar əxlaqi-ənənəvi borcla könnüllü qarşılıqlı öhdəçiliklərə əsaslanır və bunlar cəmiyyətin şəxsiyyətə tələbləri nəticəsində yaranır və onun sayəsində etimadın sosial mahiyyətinin vurğulanması üçün əsas kimi çıxış edirlər.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, etimad anlayışında etik nöqtəyi-nəzərdən insanların həm şəxsi, həm ictimai həyatında könnüllü qarşılıqlı öhdəçiliklərlə bağlı olan əxlaq normaları ənənəvi olaraq əks olunur. Etimadlı münasibətlər dedikdə, qarşılıqlı könnüllü öhdəçiliklə, mənəvi borca əsaslanan münasibətlər nəzərdə tutulur. Bu öhdəçiliklər nəticə etibarilə bəşəriyyətin uzunmüddətli inkişafı ərzində əldə olunub və cəmiyyət tərəfindən şəxsiyyətə təqdim olunur. Lakin, bu kateqoriyanı işləyən bütün müəlliflər qeyd edir ki, etimad mənəvi şüurun keyfiyyətə xüsusi bir halıdır ki, insanın davranışının motiv və stimulları olan mənəvi hiss və fikirləri özündə birləşdirir. Bu kontekstdə etimad mənəvi münasibətlərin tənzimləyicisi qismində çıxış edir və filosoflar məhz bunda onun əsas funksiyasını görürlər. Beləliklə, belə bir qənatə gələ bilər ki, etimadın insanın digər insanlarla xarici əlaqələrin subyektiv sferasına daxil olur və bu münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Praktik olaraq bütün müəlliflər, tədqiq olunan fenomenin sosial mahiyyətini qeyd edir və onun ifadə xüsusiyyətlərinin mədəni normalarla şərtləndiyini qeyd edirlər və bu

zaman etimadın əsas funksiyası şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi kimi səciyyələndirilir.

Psixoloji ədəbiyyatların təhlili etimad fenomeninə bir neçə istiqamətdə yanaşmaya imkan verir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Cəmiyyətdə sosial nizam-intizamın ilkin şərti kimi;
2. Sosial hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi;
3. Sosial mübadilənin elementi kimi;
4. Sosial kapitalın quruluş komponenti kimi ;
5. Sosial münasibətlərin qurulması prinsipi kimi.

Etimad prosesində əsas diqqət mərkəzinə gətirilən anlayış gözləmə anlayışdır. Gözləmə etimad obyektlərinin könüllü olaraq öhdəsinə götürdüyü öhdəlik və vədlərin yerinə yetirilməsiylə bağlı pozitiv ümidlərdir. Qeyd etməliyik ki, pozitiv ümidlər qeyri-müəyyənliklə bağlı hallarda da mövcuddur(bu halda vədlərin yerinə yetirilməsi şübhə doğura bilər). Qeyri-müəyyənlik situasinya formal və qeyri-formal sanksiyalar tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü ilə və başqa insanların davranışının səhv proqnozlaşdırılması təhlükəsi ilə bağlıdır. Məhz qeyd olunan cəhətdən çıxış edərək deyə bilərik ki, etimadın mahiyyəti qeyri-müəyyənlik situasinya pozitiv ümidlərin olması ilə bağlıdır. Təbii ki, pozitiv ümidlər etimadın formalaşmasının nəticəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yəni ümidlər həyata keçdikdə etimad möhkəmlənir, əksinə olduqda etimadlar azalır. Bununla belə etimad probleminə həsr olunmuş tədqiqatları təhlil etmədən etimad probleminin sosial-psixoloji cəhətlərinə aydınlıq gətirmək olmaz.

Etimadın insanın həyatında mühüm rola malik olduğunu qeyd edən T.Skrupkinada

belə nəticəyə gəlir ki, etimadın əsas funksiyası şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarətdir. Bu baxımdan müəllif etimadın aşağıdakı fundamental funksiyalarını qruplaşdırır:

- insanın ətraf aləmlə qurduğu vahid qarşılıqlı əlaqələrin şərti kimi çıxış edir;
- insanı, ətraf aləmlə vahid sistemdə birləşdirir;
- keçmiş, indiki zamanı və gələcəyi vahid həyat fəaliyyəti altında birləşdirməyə xidmət edir;
- insan varlığının vahidliyi, bütövlüyü effektini yaradır;
- bütöv, hərtərəfli şəxsiyyət effektinin yaradılmasına xidmət edir;
- insan davranışının qəbul edilmiş qərarların qoyulmuş məqsədlərin özü və ətraf aləmlə əlaqələndirilməsinin dərəcəsini tənzimləyir.

Digərlərə etimad göstərmə məsələsinə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, sosial-psixoloji nöqteyi-nəzərdən özünə etimadın bütün tərifləri "digərlərə etimad" kimi qiymətləndirilə bilər.

Digərlərə etimad, şübhəsiz ki, yalnız şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesin də yaranır. Bu da, öz növbəsində, həmsöhbət şəxslərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı qavrayışı zamanı informasiya, fikir və ideya mübadiləsinə nəzərdə tutur ki, onlar da, hər halda, digər şəxsə münasibətin formalaşmasını tələb edir. Müsbət münasibət formalaşarsa, etimad yaranar və ya əksinə. Buna görə də bizim fikrimizcə, A.B.Kupreyçenko [4] tərəfindən verilən tərif sosial-psixoloji baxımdan daha dəqiqdir.

Bir sözlə, digərlərə etimad-birinci növbədə, həmsöhbət şəxsə qarşı ideya, emosiya və hərəkətlərin ifadəsində özünə heç bir xələl yaratmadan açıq və azad olmağa imkan yaradan psixoloji münasibətdir.

A.B.Kupreyçenko etimada psixoloji münasibət baxımından yanaşmanın quruluşunda üç əsas komponenti ayırır:

- koqnitiv komponent- bura şəxsin özü, etimad münasibətlərinin ikinci iştirakçısı və qarşılıqlı təsir şəraiti haqqında təsəvvürlər, habelə həmsöhbət şəxsin davranışı ilə bağlı gözləmələr daxildir;

- emosional komponent- qarşılıqlı təsirdə olan tərəflərin emosional qiymətləndirilməsi və qarşılıqlı təsir prosesinin özü ilə səciyyələnir;

- davranış komponenti- ikinci iştirakçıya, şəxsin özünə münasibətlərdə və yaranmış şəraitə uyğun olaraq müəyyən hərəkətlərə qabaqcadan hazır olmasını özündə ehtiva edir (məsələn, həmsöhbət şəxslə qarşılıqlı təsir zamanı mənəvi normaların gözlənilməsinə, yaxud müəyyən etimad səviyyəsinin saxlanılması naminə şəxsi mənafeələrini qurban verilməsinə hazır olma).

Digərlərə etimadın struktur modelinin sadalanan komponentləri real həyatda obyektə və ya həmsöhbət şəxsə maraq və hörmətin bəslənməsində, tələbatlar haqqında təsəvvürlərdə (koqnitiv komponent), emosiyalar və müsbət emosional qiymətləndirmədə (emosional komponent), sərbəstlikdə və həmsöhbət şəxslə uğurlu qarşılıqlı təsir qurmağa hazır olmada (davranış komponenti) özünü göstərir.

Beləliklə, göstərilən strukturun bütün komponentləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Digərlərə etimad şəxsin həmsöhbət şəxsə olan subyektiv münasibətində özünü göstərir və həmin prosesin effektivliyinin əsas şərtlərindən biridir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ətraf aləmə etimad – ətrafdakı gerçəkliyə subyektiv münasibət deməkdir və həyat fəaliyyətinin səmərəliliyinə zəmin yaradır.

Bundan başqa A.B.Kupreyçenko onu da qeyd edir ki, şəxsiyyətin özünə daha çox etimad göstərdiyi halda digər insanlara və bütövlükdə ətrafa qarşı etimadedici davranış nümayiş etdirəcəyini ehtimal edir. Bu şəxsiyyətin inkişafı və özünügerçəkləşdirməsi üçün zəmin yaradır.

Psixologiyada etimad problemini sistemli şəkildə öyrənərkən şəxsiyyətlərə etimadın elementləri və strukturu ön plana çıxır. Etimad anlayışının tərifinə olan yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, həmin sosial fenomenlə bağlı əsas xüsusiyyətlər əksər hallarda oxşardır. Bu mənada Q.Cons və C.Corc şəxsiyyətlərə etimadın aşağıdakı mühüm cəhətlərini qeyd edirlər:

- fərdlərin bir-birinə qarşı müsbət, xoşməramlı niyyətləri;
- birgə müsbət qarşılıqlı təsir təcrübəsi;
- digərin dəyərlərinə və onun etibarlığına qarşı inam hissi (etimad təzahürünün ən mühüm cəhəti).

Şəxsiyyətlərə etimadın strukturunu araşdırarkən S.Kastaldo etimadındörd ən geniş yayılmış şərhini ayırmışdır :

- gözlənilməyə (ümidə) yönəlmiş etimad;
- hazır olmağa yönəlmiş etimad;
- inam və əqidə yönümlü etimad;
- sosial yönümlü etimad .

“Gözlənilməyə yönəlmiş etimad” bu anlayışın psixoloji tədqiqat ənənələrində bağlı ən geniş yayılmış elmi təriflərindən biridir. Bu tərifin mahiyyəti vədlərin icrası ilə bağlı gözlənilmələri, qarşılıqlı təsir zamanı partnyorun müəyyən səriştəlik səviyyəsi, dürüstlük və xoşməramlılığı ilə bağlı gözlənilmələri özündə cəmləşdirir. F.Fukuyamanın fikrincə, “etimad–cəmiyyət üzvlərində digər üzvlərin qabaqcadan məlum, dürüst və ətrafdakıların ehtiyaclarına müəyyən olunmuş ümumi normalara uyğun diqqətli davranışları ilə bağlı

gözlənil- mələrin yaranması deməkdir” [7, s.52].

L.Xosmer hesab edirdi ki, “etimad–etik baxımından qəbul oluna bilən davranış, yəni etik prinsiplərə əsaslanan əxlaq baxımından nəzakətli qərar və hərəkətlərin gözlənilməsi deməkdir” [7, s.52].

L.Xosmer fərdin bir neçə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş və belə qərara gəlmişdir ki, onların mövcudluğu “etimad kreditinin” alınmasına yar- dımçı olur. Onlara dürüs- tlük, səriştəlik, açıqlıq, sədaqətlik və ardıcıl- lıq daxildir. Bundan başqa, etimadın göstəriciləri qismində fərdin təhsil səviy- yəsi, status mövqeyi və digər gözəçarpan keyfiyyətlərdə qeyd olunur.

Sosial-psixoloji planda etimad proble- minə ən fundamental yanaşma B. Porşnev tərəfindən təklif olunmuşdur. Müəllifin problemə bu cür yanaşması etimad feno- menin tək mahiyyətini deyil, həm də funksiyalarını anlamağa kö- mək edir. B.Porşnev yazır: “Burada məzmun yükünü daşıyan etimadsızlıq bü- tünlüklə neqativ anlayışdır. Verilən informasiya əgər filtr tərəfindən saxlanıl- mayıbsa, onu qəbul edilmiş hesab etmək olar. İnstruksiya alarkən, hərəkətə tə- kan verildikdə, biz ilk olaraq, könüllü və ya qeyri-könüllü öz reaksiyamızı bizi hərəkətə təhrik edən şəxslə yoxlayırıq. Əgər nitq mənbəyi gərginlik yaradarsa, biz ondan gələn meyli kənarlaşdırırıq və ya bu meyli gərginlik nə qədər güclü olarsa, bir o qədər tənqidi yoxlamaya məruz qoyuruq” [5,s.49].

Beləliklə, müəllif göstərir ki, etimad və etimadsızlıq dialektik birlikdə mövcuddur və əgər etimad komanda funksiyasını yerinə yetirirsə, etimadsızlıq psixikanın qoruyucu mexanizmdir.

Etimadın sosial-psixoloji cəhətlərini qeyd edən B.Vinçevdə Porşnevin ideyala-

rını davam etdirərək etimad və etimad- sızlığı ünsiyyət prosesində insan- ların sosial-psixoloji təmasınının fərqli xüsusi- yətləri kimi götürür. Etimad onunfikrincə - insanların mənəvi tələbat formasından biridir. Bu zaman etimad öz əksi olan etimadsızlıqla birgə arasıkəsilmədən inkişaf etmişdir [7, s.51].

V.Vinçev hesab edir ki, uzunmüddətli təmasda, vahid maraq və meyllər əsasında elə bir sosial-psixoloji birlik yaranır ki, ünsiyyətdə olanlar arasında əlaqə davamlı mənəvi birliklə, anlayışlıqla, birlik və etimadla səciyyələnir. Onun nöqtəyi nəzərinə görə birlik, bir tərəfdən effektiv ünsiyyətin şərti, digər tərəfdən isə onun nəticəsidir.

Beləliklə, B.Porşnev və B.Vinçev insan şüurunda ətrafdakıların “biz” və “onlara” bölünməsi mövcudluğu faktını qeyd edir- lər. Bu zaman hər xoş, intellektual və estetik zövqlər “biz”lə bağlı olur və əksinə xoşagəlməzliklər, narahatçılıq yaradan – “onlar” la bağlıdır. B.Porşnev yazır ki, “biz” və “onlar”ın sosial-psixoloji müxtəlifliyi insanın fərdi psixikasının dərinliyinə daxil olur və onu mahiyyətə çevirir [8, s.51]. B.Vinçevə əsasən “biz” birliyinin yaranma və mövcudluğunun əsas mexanizmi insanın bir-birini anlamasında əsaslanan identifikasiyasıdır: “digərinin hərəkət və nitqini yaxşı anlamaq üçün, onun “qəlbinə daxil olmaq”, planlarını, fikirlərini öyrən-mək lazımdır”-deyə o yazır [8, s.51].

Beləliklə, insanlar arasında birliyin yaradılması üçün müəyyən ölçüdə etimad zəruridir ki, bu da insanların ünsiyyət prosesində yaranır və qarşılıqlı anlaşma, eləcə də başqaları haqqında formalaşmış təsəvvürlərə əsaslanır. İnsa- nın həyat və fəaliyyətində etimadın uğurlu alınması üçün qarşılıqlı inam, məsu- liyyət, öhdəçilik və pozitiv enerji vacib şərtidir. Bütün

bunların olması etimadın pozitiv istiqamətə yönəlməsinin təkanverici qüvvəsi kimi çıxış edir, eləcə də etimadın qurulmasında bir-birilə təmasda olan iştirakçıların şəxsi keyfiyyətləri- də əsas rol oynayır. Bu sadalananlar olmadığı təqdirdə etimadın qurulması de- yil, dağılması prosesi baş verir.

Deməli, etimad birliyin yaranması və mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Bu halda etimad insanlar arasında davamlı mənəvi əlaqəyə bir tələbatdır. Birliyin yaranma mənbəyində pozitiv qəbul etmə, qarşılıqlı anlaşma və etimad edən insanların bir-birini tanıması durur.

Sonda etimad həm şəxsiyyətarası, həm də ümumiyyətlə bütün sosial münasibətlərin xarakterini müəyyən edən amillərdən biri kimi hər zaman tədqiqatola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasova A. Siyasi etimad psixoloji problem kimi //Psixologiya jurnalı, Bakı,

2008 №1, səh.17-24

2. Алексеева А. Уверенность, социальное доверие и межличностное доверие: критерии различия // Человек. Сообщество. Управление. 2007. №4. С.4-21.

3. Зинченко В.П. Психология доверия. Самара: 2001, 104 с.

4. Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия. М.: РАН во Институт, 2008, 564 с.

5. Мальцева А.П. Философия доверия. -Человек. 2012, № 3, с. 19-27.

6. Рутковский Б.А. Понятие доверия в марксистской этике. Дис. канд. филос. наук. Киев: 1987, 187 с.

7. Селигмен А. Проблема доверия: Пер. с англ. М.: Идея-Пресс, 2002, 254 с.

8. Скрипкина Т.П. Психология доверия. М.: Академия, 2002, 264 с.

9. Эфендиев А. Г. Социальные взаимодействия: формы, типы и принципы регуляции / Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. А. Г. Эфендиева. - М.: ИНФРА-М, 2000.

Aferin Ali ABBASOVA

PhD of Psychology

Western Caspian University

THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF INTERPERSONAL TRUST

Abstract: In the article, it is shown that in psychology, trust characterizes as one of the factors determined both interpersonal and all social relationships generally. This factor is directly an integral part of the mechanism that ensured the integration and stability of society. The author emphasized the important role of trust having in human life and concludes that the main function of trust is the adjusting of interpersonal relationships. In the article, it is analyzed detailed elements and structure of the interpersonal trust. By the author also is shown that the concept of trust is one of the most important components in the structure of the spiritual world of person existing.

Keywords: Interpersonal confidence, the concept of confidence, self-confidence, self-awareness, communication, structural component, function, cognitive component, emotional component, behavioral component, psychological analysis, comparative analysis

Аферин Али кызы АББАСОВА
Кандидат психологических наук
Западно-Каспийского Университет

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ МЕЖЛИЧНОСТНОГО ДОВЕРИЯ

В статье показано, что в психологии доверие характеризуется как один из факторов, определяющих как межличностные, так и все социальные отношения в целом. Этот фактор является неотъемлемой частью механизма, который напрямую обеспечивает интеграцию и стабильность общества. Отмечая, что доверие играет важную роль в жизни человека, автор приходит к выводу, что основной функцией доверия является регулирование межличностных отношений. В статье подробно анализируются элементы и структура межличностного доверия. Автор также показывает, что понятие доверия является одним из важнейших компонентов в структуре духовного мира человека.

Ключевая слова: Межличностное доверие, понятие доверия, уверенность в себе, самосознание, коммуникация, структурный компонент, функция, когнитивный компонент, эмоциональный компонент, поведенческий компонент, психологический анализ, сравнительный анализ.

Daxil olub: 26.10.2021

Fidan İlham qızı QULIYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti Klinik psixologiya

E-mail: klinikpsixoloqfidan@mail.ru

DEPRESSİYADA KOQNİTİV POZUNTULARIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Klinik depressiyada koqnitiv pozuntulara - diqqət, idrak, yaddaş və icra edici fəaliyyət sahələrində rast gəlinmişdir. Məhz buna görə də bu xəstəliyin başlanğıcına, davam etməsinə və rekurrensiyasına cəlb edilmiş koqnitiv və neyrobioloji faktorları araşdırmaq çox vacibdir. Bu səbəbdən dolayı, məqalədə depressiya zamanı beyində baş verən neyrokimyəvi, morfoloji dəyişikliklərdən bəhs edilmişdir. Həmçinin depressiyadan əziyyət çəkən şəxslərin düşüncə strukturlarındakı fərqliliklərə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: depressiya, koqnitiv pozuntular, simptomlar, düşüncənin strukturu

UOT: 159.9

DOI: doi.org/10.54414/jwvu2016

Giriş

Depressiyada koqnitiv pozuntuların inkişafı, psixoloji və bioloji (neyro-kimyəvi, morfoloji, patofizyoloji) ilkin şərtlərə əsaslanır. Diqqətin düzgün paylanmasında, emosional vəziyyətin mənfi təsiri (diqqətin seçmə qabiliyyətinin pozulması) əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin motivasiyanın azalması, zərərli idrak funksiyalarında mühüm rol oynayır, bu da idrak fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur, həmçinin idrak tapşırıqlarının həllinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Depressiya serebral nörotransmitterlərin (monoamin depressiya nəzəriyyəsi) sintezi və fəaliyyətinin azalması ilə xarakterizə olunur. Beyində serotonin, dopamin, norepinefrin sintezindəki və aktivliyindəki bir azalma təsvir olunur ki, bu da emosional və koqnitiv disfunksiyaya səbəb ola bilər [2, s. 143]. Məlumdur ki, beynin dopaminergik sistemləri, diqqətin paylanmasında və dəyişdirilməsində, həmçinin idrak nəzarətinin həyata keçirilməsində iştirak edən

beynin icra edici funksiyalarını yerinə yetirir. Noradrenergik sistem sensor informasiyasının effektiv yadda saxlanılmasına mühüm təsir göstərir. Beyin serotoninergik sistemi idrak fəaliyyəti üçün motivasiyanın formalaşmasında rol oynayır. Beləliklə, yuxarıda göstərilən nörotransmitterlərin səviyyəsinin azalması depressiyada koqnitiv pozuntuların neyrokimyəvi substratını təşkil edir.

Həmçinin, depressiya zamanı hipotalamus-hipofiz-adrenal sistemin aktivləşməsi baş verir və bu, steroid hormonlarının artmasına səbəb olur, bu da beynin neyrogenezi və neyroplastikliyi proseslərinin pozulmasına səbəb olur, həmçinin yaşla əlaqəli beynin degenerativ dəyişikliklərinin aktivləşməsinə təkan verir [3, s. 434].

Morfometrik metodların tətbiqi depressiyanın tez-tez hipokampus və ortatemporal bölgədə degenerativ dəyişikliklərlə korrelyasiya olunduğunu aşkar etməyə imkan vermişdir ki, bu da yeni informasiyanın yadda saxlanmasının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Depressiya ilə xarakterizə olunan başqa bir pozuntu yuxu pozulmasıdır [1, s. 20]. Orta insomniya koqnitiv disfunksiyanın formalaşmasında rol oynayabilir, çünki yuxuda gün ərzində əldə edilmiş informasiyanın emalı və konsolidasiyası prosesi başa çatır.

Depressiyanın koqnitiv simptomları iki əsas kateqoriyaya bölünür - "soyuq" və "isti".

"Soyuq" simptomlar — emosional indifferent məlumatlarla işləyərkən yaranan koqnitiv pozuntulardır. Bu halda idrak fəaliyyətinin və sürətinin azalması müəyyən edilir: bütün koqnitiv proseslər (qavrama, analiz, transformasiya, informasiyanın ötürülməsi) yavaşdılmış tempdə aparılır. Hər hansı bir intellektual, motor və ya mnestik fəaliyyət norma ilə müqayisədə daha çox vaxt tələb edir. Xüsusilə intellektual işdə yorğunluq daha sürətli inkişaf edir. Bundan əlavə, depressiya xəstələri lazımi müddət ərzində lazımi diqqət səviyyəsinin konsentrasiyasında və ya saxlanması çətinlik çəkirlər.

Depressiyanın tipik "soyuq" koqnitiv simptomu beynin frontal loblarının idarəedici funksiyalarının çatışmazlığıdır. İdarəetmə funksiyalarına, idrak fəaliyyətinin və davranışının planlaşdırılması və idarəedilməsi qabiliyyəti daxildir. Depressiyada "soyuq" idrak simptomlarına yaddaşın pozulması da aiddir. Artan unutkanlıq haqqında şikayət xarakterikdir. Neyropsixoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, bu fenomenin əsasında informasiyanın saxlanması zamanı reproduksiyanın kifayət etməməsi durur.

Depressiya zamanı koqnitiv pozuntular həm obyektiv, həm də subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv koqnitiv pozuntular-neyropsixoloji testlərin normalardan kənar nəticələri ilə təsdiqlənən pozuntulardır.

Subyektiv koqnitiv zəifləmə- xəstənin idrak funksiyalarından (konsentrə ola bilməməsi, yüksək yorğunluq, unutkanlıq) şikayət etdiyi, lakin neyropsixoloji testlərin nəticələri müəyyən bir yaş və təhsil səviyyəsi üçün normal həddə olduğu vəziyyətdir.

Depressiyanın "isti" koqnitiv simptomları-pasiyentin diqqətinin daha çox mənfi emosionalara fokuslanmasında təzahür edir. Depressiyadan əziyyət çəkən şəxslərə, müxtəlif emosional üz ifadələri olan şəkillər təqdim edilmişdir. Məhz bu şəxslərin, əyləncəli və ya neytral olanlara nisbətən kədərli üz ifadəsini daha tez müəyyən etməyə meyilli olduqları məlum olmuşdur.

Sxem konsepsiyası, idrak modelinin başqa bir vacib hissəsidir və depressiyalı bir xəstənin həyatında açıq-aşkar müsbət amillər olmasına baxmayaraq mənfi, dağıdıcı, ağırlı fikirlərə qapılmasının səbəbini izah etməyə imkan verir. Hər hansı bir vəziyyətin mərkəzində bir çox fərqli stimül var. Öz növbəsində, fərd müəyyən stimullara seçici şəkildə reaksiya verir, onları bir nümunəyə birləşdirir və beləliklə vəziyyəti konseptləşdirir. Hadisə ilə toqquşma zamanı verbal və ya obrazlı təsəvvür olan bu və ya digər sxem aktivləşir. Aktivləşdirilmiş sxemə uyğun olaraq, şəxs məlumatları ayırır, fərqləndirir və kodlaşdırır. O, mövcud olan sxem matrisindən istifadə edərək baş verənləri kateqoriyalara bölür və qiymətləndirir. Hadisələrin və vəziyyətlərin subyektiv strukturu fərdin tətbiq etdiyi sxemlərdən asılıdır. Sxem, fərdin reaksiyasını müəyyənləşdirir. Yüngül depressiya formaları ilə xəstə mənfi düşüncələrini obyektiv qiymətləndirmə qabiliyyətini itirmir, lakin depressiya dərəcəsinin artması ilə, mənfi fikirlər, etibarlılığının təsdiqlənməsinə baxmayaraq təsirlərini artırır.

Pasiyentin mənfi ideyalarının doğruluğuna əminliyi aşağıdakı sistematikdüşüncə səhvləri sayəsində qorunub saxlanılır:

1. Təsadüfi nəticə: xəstə bu qənaətləri təsdiqləyən bir dəlil olmadığı təqdirdə və ya əks faktların mövcudluğuna baxmayaraq nəticə çıxarır.

2. Selektiv abstraksiya: xəstə, vəziyyətin bir aspektinə fokuslanaraq, onundaha əhəmiyyətli aspektlərinə məhəl qoymadan öz rəylərini qurur.

3. Ümumiləşdirmə: xəstə ümumi bir qayda çıxarır, bir və ya bir neçə hadisəyə əsaslanaraq qlobal nəticələr çıxarır və əldə etdiyi nəticələrə əsaslanaraq əlaqəli və əlaqəsiz bütün digər vəziyyətləri qiymətləndirir.

4. Qiymətləndirilmə: hadisənin əhəmiyyətini qiymətləndirərkən yol verilən səhvlər o qədər böyükdür ki, bu da faktların təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

5. Fərdiləşdirmə: xəstə xarici hadisələri

özü ilə əlaqələndirməyə meyli olur, belə bir korrelyasiya üçün heç bir səbəb olmasa belə.

6. Mütləqiyyət, düşüncə dixotomizmi: xəstə, məsələn, hadisələri, insanları, iki əks kateqoriyalara bölməyə meyl edir; "mükəmməl-qüsurlu", "yaxşı-pis və s. Özü haqqında danışarkən xəstə ümumiyyətlə mənfi kateqoriyaya fokuslanır.

Depressiyadan əziyyət çəkən xəstənin, xoşagəlməz hadisələrə dair müha-kimələri qlobal xarakter, şərtləri son dərəcə mənfi bir mənə daşıyır, bu da son dərəcə mənfi emosional reaksiyaya səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Prof. Dr. Ertuğrul Köroğlu. Depressyon. Ankara: 2015, 240 s.
2. Gerald Davinson. Anormal psixoloji. İstanbul: 2017, 609 s.
3. James N. Butcher. Anormal psixoloji. İstanbul: 2013, 1197 s.

Fidan İlham GULIYEVA

Western Caspian University Clinical Psychology

E-mail: klinikpsixoloqfidan@mail.ru

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COGNITIVE DISORDERS IN DEPRESSION

Abstract: In clinical depression, cognitive disorders have been found - in areas of attention, cognition, memory and executive functioning. That is why it is very important to investigate the cognitive and neurobiological factors involved in the onset, progression and recurrence of this disease. For this reason, the article discusses the neurochemical and morphological changes that occur in the brain during depression. Also, attention was paid to the differences in the thinking structures of people suffering from depression.

Keywords: depression, cognitive disorders, symptoms, structure of thinking

Фидан Ильхам кызы ГУЛИЕВА*Западно-Каспийского Университет Клиническая психология**E-mail: klinikpsixoloqfidan@mail.ru***ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ КОГНИТИВНЫХ НАРУШЕНИЙ ПРИ
ДЕПРЕССИИ**

Резюме: Когнитивные нарушения при клинической депрессии идентифицированы в сферах внимания, познавательной способности, памяти и исполнительного функционирования. Именно поэтому столь важно исследовать когнитивные и нейробиологические факторы, вовлеченные в начало, поддержание и рекуррентность данного заболевания. По этой причине в статье обсуждаются нейрхимические и морфологические изменения, происходящие в мозге при депрессии. Также было обращено внимание на различия в психических структурах людей, страдающих депрессией.

Ключевые слова: депрессия, когнитивные расстройства, симптомы, структура мысли.

Daxil olub: 17.10.2021

Cəmilə Ziyafət qızı MİRZƏYEVA

Qərbi Kaspi Universitetinin Pedaqogika, psixologiya və sosiologiya kafedrası E-mail: cema.mirzayeva2525@gmail.com

ADAPTASIYAYA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə: Məqalədə adaptasiyaya təsir edən amillər təhlil olunmuşdur. Təhlil nəti- cəsində məlum olmuşdur ki, bu anlayışın elmi ədəbiyyatda bir neçə aspekti araşdırılmışdır. Bizim məqalədə yerli və xarici müəlliflərin təsnifatına əsasən, bu amillərin gənc kadrların yeni peşə fəaliyyətinə uyğunlaşma tendensiyasına tə- siri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: adaptasiyaya təsir edən amillər, kadrların adaptasiyası, amil-lərin təsnifatı, istehsal adaptasiyası, adaptasiyanın nəticələri.

UOT 159.9

DOI: doi.org/10.54414/zhir8067

Giriş

Yeni kadrların uyğunlaşmasının effektivliyi əsasən adaptasiyaya təsir edən amillər-dən asılıdır. “Amil” anlayışına, hər hansı bir prosesin hərəkətverici qüvvələri, təbiəti və ya fərdi xüsusiyyətlərini təyin edən hadi-sələr aiddir. Nəticədə, işçinin uyğunlaşma prosesinə təsir edən amil dedikdə – həm təşkilat işçilərinin, həm də şirkətdə yeni işə düzələn işçilərin uyğunlaşma prosesinə birbaşa təsir edən, təbiətini, vaxtını, tempini və nəticələrini təyin edən səbəb, şərt və hərəkətverici qüvvədir [1,2,3].

Kadrların adaptasiyası çox səviyyəli pro-ses hesab edilməlidir, çünki bu işçinin hər hansı təşkilatda işə ilk dəfə başlamasından və ya uzun müddət işləməsindən asılı olma-yaraq təşkilatda baş verən hər hansı bir dəyişikliyə uyğunlaşması deməkdir [4].

Adaptasiya tələbatı, eyni təşkilat daxilində peşə karyerasının müxtəlif mərhələlə-rində olan işçilər arasında yaranır: iş statusu dəyişdirilərkən (vəzifədən aşağı salınma, yüksəlmə, köçürmə), uzun müddət təşki-latda olmadıqdan sonra (xəstəlik, analıq məzuniyyəti, işdən kənarında) [5]. İşçilərin

yeni şəraitə tez və səmərəli şəkildə uyğunlaşması üçün adaptasiyaya təsir edən amil-lərin təhlilizəruri şərtidir. Kadrların adap-tasiyasına təsir edən bu amilləri prosesin gedişatına, vaxtına və nəticələrinə təsir edən şərt kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Uğurlu adaptasiyaya bir sıra amillər təsir edir. Bu amillərdən biri mütəxəssisin sub-yektiv xüsusiyyətləridir:

1. Sosial-demoqrafik:

- Yaş xüsusiyyəti – adaptasiyaya iki-tərəfli təsir göstərir. Bir tərəfdən, gənclər mütə-xəssisin adaptasiya və öyrənmə qabiliyyəti yüksəkdir, qocalıq yaş dövründə bu xüsusiyyət əhəmiyyətli dərəcədə azalır; di-gər tərəfdən, peşə mühitinə uyğunlaşma təcrübəsi yaşla birlikdə toplanır;

- Cins xüsusiyyəti – qadınlar kişilərdən daha emosionaldırlar buna görə də onlar sosial-psixoloji iqlimə, həmkarları ilə münasibətlərə girərək, kişilərisə həyata keçirəcəkləri fəaliyyətə diqqət yetirərək iş mühitinə adaptasiya olunurlar.

- Ailə vəziyyəti – yeni işçinin ailəsinin olması onu öz maraqları və normaları olan

kiçik bir sosial-psixoloji qrupun nümayəndəsi edir. Bu qrupa mənsubluğu onda müəyyən davranış formalaşdırır ki, bu da onun peşəkar fəaliyyətində özünü göstərməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də həmin şəxs gələcək fəaliyyətində öz davranışını korreksiya etməyə məcbur qalır. Ailənin olmaması, bir tərəfdən mütəxəssisin işə daha çox vaxt ayırmasına imkan verir, digər tərəfdən həyat balansının zəruri komponentlərindən məhrum olduğu üçün həyatdan məmnunluğunu azaldır.

2. Fizioloji xüsusiyyətlər;

3. Emosional sabitlik;

4. Adekvat özünü qiymətləndirmə – işçinin özünü qiymətləndirməsi qeyri-adekvat yüksək olması onu daimi uğursuzluq zonası yaradır və bununla da işçinin motivasiyasını azaldır. Qeyri-adekvat aşağı özünü qiymətləndirmə isə passivlik, məsuliyyət götürmək istəməmək kimi keyfiyyətlərin inkişafına təsir edir və müvəffəqiyyət ehtimalını azaldır. Qeyri-adekvat özünü qiymətləndirmənin nəticəsi, ümumiyyətlə, bir insanın peşə fəaliyyətində qabiliyyətlərinin natamam şəkildə həyata keçirilməsi, bəzi hallarda isə bu qabiliyyətlərin tamamilə rədd edilməsidir.

5. Şəxsiyyətin adaptasiya aktivliyi – aktiv adaptasiya, gənc mütəxəssisin daxil olduğu mühitə təsir etmək istəyi kimi başa düşülür. Şəxsi fəallığa aşağı səviyyəsi ətraf mühitə passiv adaptasiya kimi xarakterizə edilir.

6. Bilik, qabiliyyət və bacarıq səviyyəsi – gənc mütəxəssisin real və tələb olunan səriştəyə malik olması kimi xarakterizə olunur. Real səriştənin tələb olunan üstün olması motivasiyanın azalmasına, məyusluğa gətirib çıxarır, belə ki, yeni mütəxəssisin malik olduğu peşə təcrübəsinin fəaliyyətdə icrası onun üçün daha aktual hesab olunur. Lazımı səriştənin real

qabiliyyətdən üstün olması isə, əksinə mütəxəssisin tam və ya qismən peşəkar uyğunluğuna səbəb olur.

Həmçinin adaptasiyaya təsir edən bir sıra obyektiv faktorlar da mövcuddur:

1. İş şəraiti;

2. Texnoloji prosesin təşkili. İstehsal tapşırıqlarının məzmunu, paylanma və məvacib xüsusiyyətləri, istehsal vəzifələrinin uğurla yerinə yetirilməsinin stimullaşdırılması, yeni kadrların səhvlərinin sistemli təhlili və nümunələr əsasında öyrədilməsi və s.;

3. İş və istirahət rejimi;

İşçinin peşə fəallığını artıraraq, onun yüksək dinamikliyə şərait yaradan peşəkar adaptasiyanın effektivliyinin adekvat qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur:

1. Obyektiv meyar – ixtisas kateqoriyasının əldə edilməsi və təkmilləşdirilmə sürəti, mütəxəssisin menecer və həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqəsi və əlaqələndirmə dərəcəsi, əməyin kəmiyyət göstəricilərinin sabitliyi, normaların sistemli, müntəzəm icrası, fəaliyyətin məhsuldarlığı və pozuntuların olmaması.

2. Subyektiv meyar – işdən və ixtisardan ümumi məmnunluq, peşəkar qabiliyyət və bacarıqlarının adekvat qiymətləndirilməsi, təkmilləşdirmə səyləri, kvalifikasiyanın artırılması.

Adaptasiya səviyyəsini obyektiv və subyektiv meyarları qarşılıqlı şəkildə nəzərə alaraq qiymətləndirmək lazımdır. Adaptasiya prosesi nəticəsində gənc

mütəxəssisin uyğunlaşması bir neçə il ərzində, işin ilk illərində özünü göstərir və bir qayda olaraq peşə fəaliyyətinin nəticələrinə təsir etmir.

Adaptasiya dövrü ərzində kadr dövriyyəsinin ən yüksək nöqtəsinə çatır. Təcrübə göstərir ki, çox vaxt müəyyən bir təşkilatda

uzun müddət işləyən işçilərdən mün-
təzəm olaraq icra edilən vəzifələr gənc mü-
təxəssislər bir qədər çətin gəlir. Bu vəziyyətdə
çətinliklərin səbəbləri kimi aşağıdakı-
ları qeyd etmək olar:

➤ Problemin həlli üçün lazımi məlu-
matların olmaması və ya lazımi zaman-
da olmaması;

➤ Yeni şəraitə effektiv təsir etmək üçün
lazım olan çoxlu informasiyanın yadda
saxlamaq və vacib məlumatın seçilməkdə
çətinlik;

➤ Eyni əhəmiyyət kəsb edən bir neçə
vəzifəni eyni anda icra etməkdə çətinlik;

➤ Özləri haqqında başqalarında müəy-
yən bir müsbət rəy formalaşdırma ehtiyacı
yəni, yeni işçi təkcə menecer tərəfindən de-
yil, həm də üzv olacağı komanda tərəfindən
qiymətləndirilir. İşçinin dəyərləri və davra-
nış normaları kollektivin dəyərlərinə yaxın
olarsa uyğunlaşma prosesi daha uğurlu
olur.

Adaptasiya proqramı, bu prosesdən
məsul işçinin yerinə yetirməli olduğu xüsusi
hərəkətlər toplusudur. Bu proqram təşki-
latın bütün aspektlərini əhatə edən ümumi
və ixtisaslaşdırılmış hissədən ibarət olma-
lıdır. Düşünülmüş adaptasiya proqramı im-
kan verir ki, işçi peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar
yüksək göstəricilərə nail olsun, başlanğıc
xərclərini azaltsın, işçi daxil olduğu qrupa
daha tez uyğunlaşsın, narahatlıq və qeyri-
müəyyənlik səviyyəsi azalsın, kadr dəyişik-
liyini yeni kadr tapmaq xərcləri minimuma
ensin.

İşçi təşkilatda adaptasiyanın üç əsas nö-
vü ilə qarşılaşır: təşkilati adaptasiya (iş şəra-
itində, təşkilatda qəbul edilmiş qaydalara),
peşəkar adaptasiya (işçinin yerinə yetirməli
olduğu funksiyalara) və sosial adaptasiya
(işin norma və qaydalara) uyğunlaşma.

Təşkilatdakı işçilərin uyğunlaşmasına tə-
sir edən amilləri aşağıdakı me-
yaralara görə təsnif etmək mümkündür:

- amilləri idarə etmək bacarığı;
- adaptasiya prosesinə təsir gücü;
- obyektivlik dərəcəsi;
- yaranma mənbəyi;
- təzahür tezliyi.

Amillərin idarə olunma qabiliyyətinə gö-
rə təsnifi – təşkilata kadrların uyğunlaşması
üçün resurslardan daha səmərəli istifadə
etməsinə və adaptasiya prosesinin özünü
daha da sadələşdirməsinə imkan verir. Bu
meyara uyğun olaraq, qismən idarə olunan
və idarə olunmayan amillər ayırd edilə
bilər. Qismən idarə oluna bilənlərə aşağı-
dakını misal göstərmək olar: uyğunlaşan
işçinin olduğu qrupda mənəvi-psixoloji iqlim
formalaşdırılması daxildir. İdarə
olunmayanlara, ölkə və bölgədəki işgö-
türən ilə işçi arasındakı münasibətlərin
hüquqi tənzimlənməsi daxildir [6].

Adaptasiya prosesinə təsir gücünə görə
əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz amillər ayırd
edilə bilər. Bu bölgü, təşkilata ən vacib olan
amillərə diqqət ye-
tirməyə imkan verir,
həmçinin təsir gücünə görə adaptasiyanı
aktiv, aktivpassiv və passivə bölmək də
mümkündür. Aktiv – həmkarlar ittifaqı
təşkilatında rəhbərlikdən (dəstək və ya
imtina) uyğunlaşma prosesinə göstərdiyi
təsiri nəzərdə tutur. Aktiv-passivlək növbə-
də uyğunlaşanın xarakterindən və işin məz-
munundan, təşkilatlar səviyyəsindən və iş
şəraitindən, adaptasiya olunan işçinin əmək
prosesinə hazırlığından asılıdır. Passiv təza-
hürlər – dolayısı olaraq komandada qəbul
edilən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nor-
maları şəklində, mənəvi-psixoloji iqlim şə-
raitində özünü göstərir [7,8].

Adaptasiyaya təsir edən amillər həm ob-
yektiv, həm də subyektiv ola bilər. Obyektiv
amillər qismən uyğunlaşan işçidən asılıdır.

Bunlara daxildir: işin təşkili xarakteri, sanitari-gigiyenik şərtlər, komandadakı insanların sayı, təşkilatın yeri, mülkiyyət forması və s. A.Y.Kibanovun təsnifatına görə subyektiv amillərdəxildir [9]:

➤ işçinin sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri (cinsi, yaşı, təhsili, ixtisası, iştəcrübəsi, sosial vəziyyəti);

➤ sosial-psixoloji (işə müraciət edərkən gözləntilər, işləmək istəyi, yenivəziyyətə uyğunlaşma bacarığı, ünsiyyətçillik və s.);

➤ sosial (peşə inkişafına maraq, görülən işin keyfiyyətinə, maddi iddialara, motivasiyaya və s.) [3].

Faktorların yaranma mənbəyinə görə bölgüsü optimal bölgü hesab edilir. Bu yanaşma işçilərin adaptasiya prosesinə təsir edən sahələri, insanları, aşkar etməyə imkan verir.

“Təzahür tezliyi” meyarının tətbiqi, ilk növbədə daimi xarakter daşıyan amilləri nəzərə almağa imkan verir. Müvafiq olaraq, bu qrupa daimi, vaxtaşırı və təsadüfi xarakter daşıyan amillər daxil edilir.

Kadr uyğunlaşmasının nəticəsi müxtəlif amillərin nisbətindən asılıdır. Fərqli amillərin birləşməsi uyğunlaşan işçilərə fərqli təsir göstərir, belə ki, şərtlər və proseslər bir-biri ilə əlaqəli olduğu üçün bir faktoru nəzərə almadan digərlərinin təsiri qeyri-mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə., Psixologiya. Bakı 2002.

2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə., Sosial Psixologiya. Bakı 2003.

3. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: Учебник/Под ред. А.Я. Кибанова. 3-е изд., доп. и перераб. М.: ИНФРА-М, 2005, 638 с.

4. Слепцова Е.В. Роль адаптации работников в системе развития персонала. //Экономика устойчивого развития. — № 4 (20), 2014. С.212-217.

5. Слепцова Е.В., Денисова И.А. Карьерная логистика в новой воспроизводственной системе//Проблемы воспроизводства общественного капитала в контексте глобального неравенства: материалы IX Международной заочной научно-практической конференции (Краснодар, 15 июля 2014 г.) Краснодар, Краснодарского центра научно-технической информации (ЦНТИ) 2014, с. 161-167.

6. Тюлькина Ю.С. Многоуровневая адаптация персонала: механизм и методика формирования: Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Воронеж 2010, 240 с

7. Кибанов А.Я., Захаров Д.К. «Формирование системы управления персоналом на предприятии» - М.: Высшая школа, 2013.

8. Ганов К.В. Экспресс - адаптация работников на предприятии // Бизнес без проблем. Персонал – 2011-№11 - стр. 53-58.

9. Мишин А.К. «В кадре - кадровые службы» - М.: Эко, 2012.

10. Кибанова А. Я. – Управление персоналом организации: учебник / под ред. Кибанова А. Я., М.: ИНФРА-М, 2005. – 638 с.

Cəmilə Ziyafət qızı MİRZƏYEVƏ
Западно-Каспийского Университет
Кафедра педагогики, психологии и социологии
E-mail: cema.mirzayeva2525@gmail.com

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА АДАПТАЦИЮ

Резюме: В статье анализируются факторы влияющие на адаптацию. В результате анализа выяснилось, что некоторые аспекты этой концепции изучены в научной литературе. В нашей статье на основе классификации отечественных и зарубежных авторов исследуется влияние этих факторов на склонность молодежи к адаптации в новой профессиональной деятельности.

Ключевые слова: факторы влияющие на адаптацию, адаптация персонала, классификация факторов, производственная адаптация, результаты адаптации.

Cəmilə Ziyafət MİRZƏYEVƏ
Western Caspian University Department of pedagogy, psychology and sociology
E-mail: cema.mirzayeva2525@gmail.com

FACTORS INFLUENCING ADAPTATION

Abstract: The article analyzes the factors influencing adaptation. As a result of the analysis, it turned out that several aspects of this concept have been studied in the scientific literature. In our article, based on the classification of domestic and foreign authors, we investigate the influence of these factors on the propensity of young people to adapt to new professional activities.

Keywords: factors influencing adaptation, adaptation of personnel, classification of factors, production adaptation, adaptation results.

Daxil olub: 14.02.11.2021

Afaq Ramız qızı MƏMMƏDOVA
ADPU-nun nəzdındə ADPK, müəllim
E-mail: afaq.memmedova1981@gmail.com

ALİ SİNİR SİSTEMİNİN TIPLƏRİ VƏ EMOSİONAL GƏRGİNLİK ARASINDA FİZİOLOJİ QANUNAUYĞUNLUQLARIN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU

Xülasə: Məqalədə ali sinir sisteminin tipləri və emosional gərginlik arasında əlaqələrin mexanizmləri araşdırılmışdır. Müasir texnoloji inkişaf nəticəsində emosional gərginliyin artması, fiziki fəaliyyətin azalması, hipokineziya, qapalı elektromaqnit şüalanma mənbələri ilə təmasın artması, sağlamlıq göstəricilərinin zəifləməsi, zehni yorğunluq səbəbindən dərstdə müvəffəqiyyətsizliklərin sayının yüksəlməsi, distant təhsil və əmək fəaliyyətinin geniş vüsət alması səbəbindən sosiallaşmanın zəifləməsi, fərdi inkişafın ləngiməsi kimi hallar artmaqdadır. Ali sinir fəaliyyətinin tipləri və emosional gərginlik arasında fizioloji qanunauyğunluqların öyrənilməsi aktual olaraq qalmaqdadır və hələ də cavabsız çoxsaylı suallar mövcuddur. İnsanların ali sinir sisteminin tipindən başqa, fərdi olaraq inkişaf etməsi, daha sabit davranış və psixoloji göstəricilərin təzahürünə şərait yaradır.

Açar sözlər: ali sinir sisteminin tipi, temperament, emosional gərginlik, şəxsi inkişaf, psixi müdafiə, tədris.

UOT: 19.00.01

DOI: doi.org/10.54414/yexk1517

Giriş

İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafına hər dövrdə tələbat yüksək olmuşdur. Şəxsiyyətin dəyərləndirilməsinin isə bir neçə əsas kriterisi var: sosial məhsuldarlıq, emosional stresə qarşı dözümlülük, yaradıcılıq qabiliyyəti, cəmiyyətdə xüsusi mövqeyə malik olma, intellektual səviyyələr, ali sinir sisteminin tipləri, davranış və s. Bütün kriterilər insanın şəxsiyyətinin tam formalaşmasında iştirak edir və inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün vacib sayılır [6]. Ədəbiyyat mənbələrində uzunmüddətli və tez-tez emosional reaksiyaların yaranması beyində dayanıqlı qıcıqlanma ocaqlarının yaranmasına səbəb olur ki, bu da emosional gərginliyin əsası sayılaraq müvafiq fizioloji proseslərin aktivləşməsinə və yaxud da

ləngiməsinə gətirib çıxarır. Bunun nəticəsində adaptasiya mexanizmlərinin həddən artıq gərginləşməsi baş verir ki, nəticədə endokrin sistem, maddələr mübadiləsi, ürək-damar sistemlərinin funksiyaları və s. ciddi dəyişikliklər baş verir.

Əsas hissə

Ali sinir sisteminin tipləri və şəxsi xüsusiyyətlər insanın emosional vəziyyətində və fizioloji funksiyalarında dərin iz qoyur. Emosional gərgin şəraitlərdə şəxsi xüsusiyyətlərin və ali sinir sisteminin tipinin öyrənilməsi adaptasiya prosesləri və xəstəlik önü vəziyyətlərin konkret mexanizmlərini tədqiq etmək, profilaktik tədbirlər hazırlanması və qarşısının alınması üçün çox vacibdir. Şəxsiyyətin fərdi psixoloji

xüsusiyyətləri insanın adaptiv qabiliyyətinin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ali sinir sisteminin tipi isə, insanlarda xüsusi davamlılığa malik faktordur və bunun sayəsində insanın temperament tipi təyin olunur [4,7,9]. Bəzi tədqiqatçılar öz təcrübələrində sübut etmişdilər ki, temperamenti tipini emosional gərginliyin yaranmasında əsas rol oynayır və stres zamanı adaptasiya reaksiyalarının fərdi inkişafını müəyyənləşdirir [5,8]. Ali sinir sisteminin tipi özündə xüsusi tənzimləmə sistemini əks etdirir [9]. Müasir ədəbiyyatda emosional gərginlik şəraitlərində temperamenti tipinin tənzimləmə mexanizmləri və maddələr mübadiləsinin pozulmasında rolunu hələ də dəqiqləşdirilməyib. Lakin ədəbiyyatdan bu da məlumdur ki, temperament tənzimləmə mexanizmlərinin ilkin səviyyəsini müəyyən edir və onun metabolik dəyişikliklərin yaranmasında, hormonal-mediator qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilində mühüm rol oynayır. Təbii ki, müasir insanın xroniki psixoemosional gərginlik şəraitlərində yaşadığını nəzərə alsaq, orqanizmin patoloji proseslərə keçməsi üçün daimi risk faktorlarına məruz qalması aydınlaşır [2,10]. Müxtəlif təsir faktorlarının (motivasiya münaqişə, psixoemosional stres, şəxsi xüsusiyyətlər və s.) hansının daha çox psixosomatik xəstəliklərə səbəb olması isə mübahisəli qalır [3,11].

Son illərdə biopsixodinamik aspektin öyrənilməsi məqsədilə çox istiqamətli təcrübələr aparılmış və temperamenti, onun növlərinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin bioloji xarakteri (neyrofizioloji, vegetosomatik və s.), norma, psixoemosional stres, müxtəlif psixosomatik xəstəliklər zamanı yaranmış dəyişiklikləri tədqiq olunmuşdur [12,13].

Görkəmli alim K. Leonqardın təklif etdiyi nəzəriyyədə temperamenti və in-

sanın şəxsi xarakter xüsusiyyətlərin normaları çərçivəsindən çıxan klinik əlamətlərə diqqət yetilmişdir. Bu nəzəriyyədə temperament tiplərinin xüsusiyyətləri daha çox qabaran və bioloji xarakteristikası ilə uyğun olan psixobioloji tiplərə diqqət yetirilmişdir [18].

Fərdi aktivləşmə səviyyəsi mərkəzi sinir sisteminə gedən proseslərin xarakteristikası və şəxsi psixoloji xüsusiyyətlər ilə əlaqəlidir [17]. Şəxsiyyətin çoxsaylı xüsusiyyətləri içərisində ali sinir sisteminin tipi spesifik xarakterlidir və sinir proseslərinin hərəkiliyini müəyyən edir. İnformasiya qəbulu vaxtı temperament tipi orqanizmdə tənzimləyici və uyğunlaşdırıcı rol oynayır [9]. Eyni zamanda temperament emosional gərgin vəziyyətlərdə fərdi həssaslığı təyin edə bilər və cavab reaksiyalarının əmələ gəlməsinə, keyfiyyətinə təsir edə bilər [1,5].

Temperamenti hansı mənşəli olması çox mübahisəlidir. Ədəbiyyatda şəxsiyyətin formal-dinamik xüsusiyyətlərinin inkişafında, yaranma mexanizmlərində, fərdi temperament xüsusiyyətlərinin inkişafına endogen və ekzoen faktorların rolunun təsiri haqqında müxtəlif fikirlər var. Bəzi hallarda temperamenti insanların emosional reaksiyalarının və davranışının fərdi inkişafında olan fərqlilikləri temperament ilə əlaqələndirirlər. Emosional gərginlikdən asılı olaraq ali sinir sisteminin tiplərinin insan həyatında rolunun öyrənilməsi İ.P.Pavlovlə əlaqəlidir. Belə ki, Pavlov temperamenti neyrodinamika nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamış, temperamenti tiplərini ali sinir fəaliyyətinin funksional vəziyyəti ilə əlaqələrini, yaranan psixofizioloji dəyişiklikləri izah etmişdir [10]. Temperamenti fərdin dinamik xarakter xüsusiyyətlərinin psixi fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi deməkdir. Bundan əlavə, insanın sinir sisteminin genetik quruluşu əsasında həyat təcrübəsinin formalaşdırdığı şəxsi

keyfiyyətlər toplusu da sayılır və onun iş fəaliyyətinin növünü müəyyənləşdirir. [6,8,17]. C.Qrey isə temperamentin emosional reaksiyalarla əlaqəsini sinir sisteminin müxtəlif şöbələrinin müştərək aktivləşməsi və emosional gərginliyə birgə cavab reaksiyası verməsi ilə əlaqələndirmiş, emosional gərginlik zamanı beyin qabığı, orta beyin və limbik sistemin qarşılıqlı əlaqələri hesabına cavab reaksiyasının yaranmasını qeyd etmişdir [19].

Ədəbiyyatdan məlum olur ki, fərdin şəxsi dinamik xüsusiyyətlərini ali sinir sisteminin tipləri tənzimləyir. Eyni zamanda, temperament fərdi strukturun əsası sayılaraq, adaptiv funksiyaların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin davamlı xüsusiyyətləri (məsələn, aktivlik, emosionallıq və s.) orqanizmin energetik ehtiyatlarının optimal səviyyədə istifadəsinə imkan yaradır. Ali sinir sisteminin tipi isə, davranışın və onunla əlaqəli daxili proseslərin tənzimləyicisi kimi rol oynayır. Psixi müdafiə mexanizmləri ərtaf mühitin dərk olunmasında, insanın özünə və ətrafdakılara qarşı münasibətində mühüm rol oynayır və yaranmış emosional vəziyyətlərdən psixi travma almadan çıxmasına imkan verir [18]. Görkəmli alim Rusalov temperamentin tiplərinin formalaşmasında və emosional reaksiyaların yaranmasında insanın fərdi-psixoloji həyəcan xüsusiyyətlərinin əsas rol oynadığı qeyd etmişdir və ali sinir sisteminin fərdilik nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır [12,13].

Emosional gərginlik zamanı MSS-nin funksional vəziyyətinin əsas obyektiv kriterilərindən biri müxtəlif mürəkkəbliyə malik sinir-hərəkəti reaksiyaların yaranmasıdır. Bu zaman sinir-hərəkəti reaksiyalar ən sadə, mümkün və eyni zamanda dəqiq neyrofizioloji göstərici olub, sinir proseslərinin dinamikasını, MSS-nin aktivliyi və iş qabiliyyətinin səviyyəsini əks etdirir.

Eyni zamanda, sinir hərəkəti reaksiyaların reallaşması mürəkkəb funksional sistemlərin formalaşması ilə əlaqəlidir və ali sinir sisteminin tipi vacib mövqeyə malik olur [10,15,16].

Məlum olmuşdur ki, funksional sistemlərin gərginlik səviyyəsi və strukturu sensomotor reaksiyaların tipindən asılıdır, onların yerinə yetirilməsi isə, mərkəzi sinir sisteminin aktivləşməsi səviyyəsi ilə əlaqəlidir və iradi gücün hesabına həyata keçir.

Ali sinir sisteminin tipindən asılı olaraq, yaranmış emosional gərginlik həyəcan proseslərinin yüksəlməsinə və tədrisdə uğursuz nəticəyə səbəb olması haqqında çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları vardır [14].

Müasir texnoloji inkişaf nəticəsində emosional gərginliyin artması, fiziki fəaliyyətin azalması, hipokineziya, qapalı elektromaqnit şüalanma mənbələri ilə təmasın artması, sağlamlıq göstəricilərinin zəifləməsi, zehni yorğunluq səbəbindən müvəffəqiyyətsizliklərin sayının yüksəlməsi, distant təhsil və əmək fəaliyyətinin geniş vüsət alması səbəbindən sosiallaşmanın zəifləməsi, fərdi inkişafın ləngiməsi kimi hallar artmaqdadır. Təbii ki, qeyd edilənlərdə anadangəlmə olan adaptiv imkanlar və ali sinir sisteminin tipinin rolu böyükdür. Ali sinir fəaliyyətinin tipləri və emosional gərginlik arasında fizioloji qanunauyğunluqların öyrənilməsi aktual olaraq qalmaqdadır və hələ də cavabsız çoxsaylı suallar mövcuddur.

Yaşadığımız Covid -19 pandemiyası dövründə yaranmış emosional gərginliyin yaratdığı fəsadların və sağlamlıq göstəricilərinin zəifləməsinin dərəcəsi həqiqətən də ali sinir sisteminin tipindən asılı olaraq təzahür etdiyi də artıq məlum olmuşdur. İnsanların ali sinir sisteminin tipindən başqa, fərdi olaraq inkişaf etməsi, daha sabit davranış və psixoloji göstəricilərin təzahürünə şərait yaradır.

Nəticə

Tədris prosesinin uğurlu təşkili bilavasitə insanın fərdi inkişafından, ali sinir sisteminin tipindən asılı olsa da, düzgün pedaqoji yanaşma və müasir dərs vəsaitlərinin köməyi ilə reallaşdırıla bilər. Tələbələrə tədris prosesində fərdi münasibət və ünsiyyət emosional gərginlik faktorunun aradan qaldırılmasına şərait yarada bilər və nəticədə müvəffəqiyyət göstəricisinin yüksəlməsinə nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Абельская Е. Ф. Типоведческое исследование психического склада личности: дис.... канд. психол. наук. Екатеринбург, 2006. 202 с.

2. Бельская Н. А. Возможности применения личностной типологии Д.Кейрси в идентификации одаренных подростков // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2018. Т. 18, вып. 2. С. 184-189.

3. Ващенко Л.М. Нейрофизиологическая характеристика лиц с разными типами акцентуаций свойств темперамента. Автореф. канд. мед. наук, 2006, Курск, с.140

4. Голобурда А.В., Иванов В.В. Разработка шкалы-опросника для определения индивидуальной гипнабельности // Врачебное дело. 1989. - № 10. С.99-102.

5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб. 2008. 368 с.

6. Калмыкова Е. М. Этнопсихологические особенности самоактуализации личности студентов: дисс. Канд. Психол. наук: Моск., 2008. 233 с.

7. Крегер О., Тьюсон Дж. М. Типы людей и бизнес. М., 1995. 560 с.

8. Николаев В.И., Горнушкина Е.Ю., Харитонов И.В. Об индивидуальных

механизмах дизадаптации и стрессоустойчивости // Вестник СПбГМА им. И.И. Мечникова. 2002, № 3 С. 83-85.

9. Овчинников Б.В., Павлов К.В., Владимирова И.М. Ваш психологический тип. СПб. 1994. 238 с.

10. Павлов А.С. Физиологические механизмы гомеостатические обеспечения человека при стрессе. Физиология человека, 2001, Т.27, №1, с.65-73.

11. Пасынкова Н.Б. Связь уровня тревожности подростков с эффективностью их интеллектуальной деятельности. Психологический журнал, Т. 17, 1996, № 1, с.169-174.

12. Русалов В.М. Взаимосвязь характера и темперамента в структуре индивидуальности. Психол. журнал. 2005.Т. 26, №3, С. 65-73.

13. Русалов В.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий: Некоторые итоги и ближайшие задачи системных исследований. Психол. журн. 1991. Т. 12, № 5. С. 3-17.

14. Собчик Л. Н. Методы психологической диагностики. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности: метод. руководство. М., 1990. 75 с.

15. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. М.: Прогресс, 1986. 247 с.

16. Atkinson R.L. Stress and Coping. Introduction to Psychology. 1993. Vol. 20, № 5. P. 577-596

17. Chrousos G. P., Gold P.W. The concepts of stress and stress system disorders. Overview of physical and behavioral homeostasis. JAMA, 1992 Mar 4, 267(9):1244-52.

18. Leonhard K. Das wissenschaftliche Werk in Zeitschriften und Sammelwerken, Band 1-3 der Schriftenreihe der Wernicke-Kleist-Leonhard-Gesellschaft. Berlin, 1992

19. Gray J.A. The psychology of fear and stress. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Afaq Ramiz gizi MAMMADOVA
ASPK under ASPU, teacher
E-mail: *afaq.memmedova1981@gmail.com*

THE ROLE OF PHYSIOLOGICAL LEGISLATION BETWEEN TYPES OF HIGHER NERVOUS SYSTEM AND EMOTIONAL TENSION IN THE TEACHING PROCESS

Abstract: The article examines the mechanisms of the relationship between the types of higher nervous system and emotional tension. Increased emotional stress as a result of modern technological development, decreased physical activity, hypokinesia, increased exposure to closed sources of electromagnetic radiation, impaired health, increased number of failures due to mental fatigue, impaired socialization due to distance education and work, is growing. The study of physiological patterns between types of higher nervous activity and emotional tension remains relevant, and there are still many unanswered questions. In addition to the type of higher nervous system, the development of individuals individually creates conditions for more stable behavior and the manifestation of psychological indicators.

Keywords: type of higher nervous system, temperament, emotional tension, personal development, mental defense, teaching.

Афак Рамиз кызы МАМЕДОВА
АГПК при АГПУ, учитель
E-mail: *afaq.memmedova1981@gmail.com*

РОЛЬ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ РЕГУЛЯЦИИ МЕЖДУ ТИПАМИ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ НАПРЯЖЕНИЕМ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Резюме: В статье рассматриваются механизмы взаимосвязи типов высшей нервной системы и эмоционального напряжения. В результате современного технологического развития нарастает повышенное эмоциональное напряжение, снижение двигательной активности, гипокинезия, повышенное воздействие закрытых источников электромагнитного излучения, ухудшение здоровья, увеличение числа неудачных действий из-за умственного переутомления, нарушение социализации в связи с дистанционным обучением и работой. Изучение физиологических закономерностей между видами высшей нервной деятельности и эмоциональным напряжением остается актуальным, и остается еще много нерешенных вопросов. Помимо типа высшей нервной системы индивидуальное развитие создает условия для более устойчивого поведения и проявления психологических показателей.

Ключевые слова: тип высшей нервной системы, темперамент, эмоциональная напряженность, личностное развитие, психическая защита, обучение.

Daxil olub: 16.10.2021

Yaqut Əhməd qızı SALAHOVA
ADPU-nəzdində ADPK, müəllim
E-mail: yaqut.salah@mail.ru

TƏLƏBƏLƏRDƏ YARANAN HƏYƏCANIN FORMALARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə tələbələrdə yaranan həyəcan, onun təzahür formaları və yaranma mexanizmlərinin ədəbiyyat icmalı əsasında təhlili verilib. Məlumdur ki, insan üçün fizioloji dəyişikliklər içərisində həyəcan proseslərinin dəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həyəcan prosesinin səviyyəsinin artması insanların sağlamlığının itirilməsinə, daha mürəkkəb psixopatoloji dəyişikliklərə, sinir-psixi və somatik xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda fizioloji yaş dövrlərinin də həyəcanın yaranmasında rolu böyükdür. Tələbələrdə həyəcan proseslərinin öyrənilməsi müxtəlif elm sahələrinin elmi tədqiqatlarında əsas istiqamətlərdən biri olsa da, hələ də cavabsız çoxsaylı suallar qalmaqdadır. Məqalədə həyəcan prosesinin öyrənilməsinə həsr olunmuş aktual elmi ədəbiyyatlara əsaslanaraq mövzu müzakirə edilmişdir.

Açar sözlər: normal həyəcan, nevroitik həyəcan, həyəcanın emosiyası, yüngül həyəcan, intensiv həyəcan, psixosomatik xəstəliklər.

UOT: 19.00.01

DOI: doi.org/10.54414/gmtu8435

Giriş

Məlumdur ki, fizioloji yaş dövrləri psixi inkişafda mühüm rol oynayır və emosional gərginliyin dərk edilməsi, məsuliyyət hissinin yaranması ilə əlaqəli olaraq yaş artdıqca həyəcanın da yüksəlməsi qeyd olunur. Kiçik yaşlı uşaqlardan fərqli olaraq, şagird və tələbələrdə tədris prosesinin özü də emosional gərginlik faktoru rolunu oynayır və həyəcanın patoloji proseslərə səbəb olmasına şərait yarada bilər. Tələbələrdə tədris prosesinin getdikcə mürəkkəbləşməsi fonunda həyəcanın da yaranmasının müxtəlif xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Əsas hissə

İnsanlarda fizioloji dəyişikliklər içərisində həyəcan proseslərinin dəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həyəcan prosesinin səviyyəsinin artması insanların sağlamlığının itirilməsinə, daha mürəkkəb

psixopatoloji dəyişikliklərə, sinir-psixi və somatik xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər [16,20,27]. Həyəcan proseslərinin öyrənilməsi müxtəlif elm sahələrinin elmi tədqiqatlarında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur [2,9,13,14,16]. Bu problemin hər tərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq, hələ də bu sual aktualıq kəsb edir və həyəcan prosesinin mexanizmlərinin dəqiq aydınlaşdırılmadığı məlumdur [20,25]. Son illərin ədəbiyyatında iki növ həyəcanın olması haqqında məlumatlara çox rast gəlinir: normal və nevroitik həyəcan. Normal həyəcan prosesinə aiddir:

1. Yaranmış mövcud təhlükə faktorunun düzgün qiymətləndirilməsi prosesi gedir.

2. Təhlükə zamanı şəxsi keyfiyyətlərlə əlaqəli mexanizmlərin aktivləşmədiyi qeyd olunur.

3. İnsanda həyəcan zamanı nevroitik mənşəli müdafiə mexanizmləri işə düşür və obyektiv qiymətləndirmə sayəsində vəziyyətdən çıxış yolu tapılır, həyəcanın səviyyəsi enir.

Normal halda təhlükə zamanı insan şüurlü səviyyədə həyəcan səviyyəsini idarə edir və təhlükəli şərait aradan qalxdıqca həyəcanın səviyyəsinin enməsi müşahidə edilir. Belə emosional gərgin şəraitlərdə intrapsixi mexanizmlərin işə düşməsi gecikdiyi üçün, normal həyəcan yaranır və nevroitik həyəcanın yaranmasına imkan yaranmır. Z.Freyd Normal həyəcana "obyektiv həyəcan" adını vermiş və insanı bütün həyatı boyu müşahidə etdiyini bildirmişdir [27]. Normal həyəcanın yaranmasında narahatlıq hissi və həyəcanlanma əsas rol oynayır. Əsas üstün və fərqli əlamətlərdən biri normal həyəcanın aradan qaldırılması mümkünlüyü və panik reaksiyalara səbəb olmamasıdır.

Həyati təhlükə anında yaranan reaksiyaların gücü normal həyəcanla nevroitik həyəcanı bir-birindən ayırmağa imkan verir. Bəzi hallarda emosional gərginlik şəraitində insanlarda hər iki növ həyəcan prosesinin yaranması müşahidə edilir.

Nevrotik həyəcan- yaranmış mövcud həyati təhlükəyə qarşı kəskin reaksiyadır və aşağıdakıları özündə cəmləyir:

1. Obyektiv təhlükə zamanı qeyri-adekvat reaksiya yaranır.

2. Emosional gərgin şəraitlərdə bütün intrapsixi funksiyaların aktivləşməsi qeyd olunur.

3. İnsanın fəaliyyətində məhdudiyətlər yaranır, müxtəlif mürəkkəb müdafiə mexanizmlərinin işə düşməsi nəticəsində dərketmə proseslərinin zəifləməsi müşahidə edilir.

Beləliklə, nevroitik həyəcan prosesi yaranmış təhlükə vaxtı insanın vəziyyətdən

çıxa bilməməsi və təbii imkanlarının çatışmamazlığı səbəbindən yox, intrapsixi funksiyalar arasında konflikt yaranması səbəbindən yaranır, həyəcan səviyyəsi yüksəlir. Nevrotik həyəcan yaranması zamanı insanda bir sıra fərdi xarakter xüsusiyyətlərin dəyişilməsi də qeyd olunur. Bunun əsas səbəbi müdafiə mexanizmlərinin aktivləşərək daxili qarşıdurmalar yaratması və psixoloji tarazlığın pozulmasıdır. Nevrotik həyəcan yaranan zaman insan real təhlükəni qiymətləndirə bilmir [20,26].

Nevrotik həyəcan prosesləri ən çox nevroz xəstəliyi olan tələbələrdə öyrənilib və nevrozların isə sayının durmadan artması qeyd olunur [1, 7, 17]. Çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, hələdə nevroitik həyəcan mexanizmləri tam tədqiq olunmamışdır. Bəzən ədəbiyyatda isə, nevroitik həyəcanın- psixi xəstəlik kimi də qiymətləndirilməsi ilə ratslaşırıq və nevroitik həyəcanın depressiya kimi xəstəliklərin əsası olma fikri də çoxdur [1,4]. Nevrotik həyəcanın iki növü ayrılaraq edilmişdir [5,13]: 1) həyəcanın yaranmasına görə; 2) yaranmış nevroitik həyəcanın digər nevroitik simptomlarla qarşılıqlı əlaqələrinə görə.

Nevrotik həyəcanın şəxsiyyətin inkişafına bir sıra təsirlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar klassik ədəbiyyatda öz əksini tapır [22, 24] və bir sıra kliniki əlamətlərin (somatik şikayətlər, nevroitik depressiya, sinir sisteminə xarakterik dəyişikliklər) məhz nevroitik həyəcan səbəbindən yaradılması məlum olmuşdur. Nevrotik həyəcanın klinikasının inkişafı polimorfudur və mərhələləri şərti xarakter daşıyır.

Digər elmi tədqiqatlarda sağlam və nevroz xəstəliyi olan insanlar üzərində emosional dəyərləndirmənin dərəcəsi və onun da şəxsiyyətin formalaşmasında rolu öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, sağlam insanlarda emosional qiymətləndirmənin

müəyyən normativ hüdudu var və onlar sosial mühitdə uğur qazanılmasına kömək edir. Nevroz xəstələrində isə, şəxsiyyətin inkişafı tamam başqa istiqamətdə gedir. Bu qrupa aid olanların bəziləri özlərini uğursuz, ətraf mühitə zəif adaptasiya olan kimi qiymətləndirsə də, onlar düşdükləri vəziyyətdə pozitiv qərar qəbul etməklə, real həyat rejimində dəyişikliklərin qarşısını ala bilirlər [3,6,8,10]. Bəzi nevroz xəstələrində isə yüksək tələbat, ərköynlük, əzlərində mənfi xarakterin olmasını inkar etmək, özlərini yüksək sosial adaptasiya olmuş və nüfuzlu saymaq kimi xüsusiyyətlər də müşahidə edilib ki, bunu E.T.Sokolov öz işlərində tədiqi etmişdir və həmin insanları uğursuz, həyata qeyri-real baxışlı, sağlamlığı itirilmiş, fiziki və ruhi çatmamazlığı olan kimi qiymətləndirmişdir [11,12].

Beləliklə, yüksək aktivliyi, yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti olan, özünü təmin etmənin yüksək səviyyəsi və emosional gərginliyin aşağı səviyyəsi olan insanlar ətraf mühitdəkilərə təsir edir, nüfuz sahibidirlər və eyni zamanda ətrafındakılardan hər zaman hörmət gözləyirlər [25]. Yəni, normal həyəcan səviyyəsi olanlara hər zaman düşdüyü emosional gərgin vəziyyətdən uğurla çıxmaq üçün kömək edir və çox vaxt da məqsədlərinə çatırlar.

“Həyəcanın emosiyası” adlanan terminə də ədəbiyyatda çox rast gəlinir və bu emosional gərgin şəraitlərdə, fəvqəladə hallar zamanı insanların keçirdiyi hisslərdir, eyni zamanda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir (məsələn, adaptasiya, psixi fəaliyyətin tənzimlənməsi və s.).

“Həyəcanın emosiyası”nın iki növü var: yüngül və intensiv dərəcəli həyəcan. Yüngül dərəcəli həyəcan- narahatlıqla xarakterizə olunur və təhlükənin hiss olunmasını

müəyyənləşdirir, orqanizmi yaxınlaşan təhlükədən xəbərdar edir və bütün funksiyaları mobilizə edərək, vəziyyətdən çıxmağa şərait yaradır. Yüngül həyəcan- psixi funksiyalar üçün məlumatlandırıcı xarakter daşıyır, həyəcanın səviyyəsini norma həddində olur və yüksəlməyə imkan tapmur. İnsanın həyat fəaliyyətində yüngül həyəcana “normal həyəcan” deyilir və əsasən adaptasiya, insanın ehtiyat imkanlarının səfərbər olunması, çətin şəraitlərdən çıxmaq üçün orqanizmin müdafiə funksiyalarının işə salınması və s. ilə xarakterizə olunur [18,19,23,27].

İntensiv həyəcan isə - panika, dəhşət, kəskin emosional reaksiyalar ilə üzə çıxır və insanın psixofizioloji funksiyalarının tənzimləməsinə mane olur, bəzi hallarda isə psixi funksiyaların effektiv işləməsini bloka salır. Dəhşət hissinin yaranması insanın baş verən hadisələri real qiymətləndirmə imkanının itməsi, yaranmış şərait zamanı alınan informasiyaların analizinin çətinləşməsi və düzgün qərar qəbul etmənin mümkün olmamasına səbəb olur. Bu halda həyəcan emosional-neqativ psixi vəziyyətin yaranmasına səbəb olan faktor kimi qiymətləndirilir və korreksiya tələb edir. Həyəcanın bu növü nevrotik həyəcan sayılır.

İntensiv həyəcan hissi keçirilməsi adətən nevrotik səviyyədə olduğu üçün, çox vaxt həyəcan nevrozu adlanan xəstəliyin yaranmasına səbəb olur və özünə nəzarətin itirilməsi qorxusunun yaranması, insanın qəmginləşməsi, daimi kədərilmə hissi, şəxsiyyətin itirilməsi kimi halların üzə çıxması ilə xarakterizə olunur. Həyəcanın səviyyəsinin yüksəlməsi və yayılmasının isə səbəbi istənilən kiçik qıcıq və şərait ola bilər ki, bu qıcıq da təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Nevrotik həyəcanın yüksəlməsi normal insanlar üçün adi

sayılan halların, dəhşətli, fəlakətə səbəb olan kimi reallıq sayılması və reallığın şişirdilərək qəbul edilməsi kimi sonluqla nəticələnir [23]. Nevrotik həyəcana səbəb olacaq 8 növ qorxunun olması ayırd edilmişdir [19]:

1. İnsanı əhatə edən mühitdən qorxmaklaustofobiya deyilir.
2. Sosiofobiya-cəmiyyətdə yaşamaqdan qorxmaq.
3. Nazofobiya- hər hansı xəstəlikdən qorxmaq.
4. Tanatofobiya- ölümdən qorxmaq.
5. Seksual qorxu.
6. Özünə və ya doğmalarına ziyan vura biləcəyindən qorxma.
7. "Kontrast" fobiyalar- etikadan kənar hərəkət edə biləcəyindən və cəmiyyətdə rüsvay ola biləcəyindən qorxma.
8. Fobofobiya-öz keçirdiyi qorxu hissindən qorxma.

Qeyd edilən qorxu növləri yalnız nevroitik həyəcan səviyyəsi yüksək olan insanlarda sağlamlığa ciddi ziyan vura bilir və normal həyəcan səviyyəsi olan insanlara heç bir növü təsir etmir. Nevrotik həyəcan səviyyəsi olanlara keçirdiyi həyəcan nəticəsində psixi proseslərin pozulması, intellektual-məntiqi fəaliyyətin zəifləməsi, "affektiv yüklənmə" fenomeni yaranır ki, son nəticədə sinir-psixi və xroniki somatik xəstəliklərin yaranma səbəbinə çevrilir [15,21,22].

Həyəcan proseslərinin təsiri altında hissiyyatın artması və azalmasından əlavə, perseptiv fəaliyyətin pozulması da müşahidə edilir. Normal həyəcan zamanı diqqətin konsentrasiyasının artması, məntiqin analitik-sintetik fəaliyyətinin effektiv yüksəlməsi qeyd olunduğu halda, nevroitik həyəcan zamanı diqqətin konsentrasiyasının azalması, operativ yaddaşın

pozulması, məntiqin analitik-sintetik fəaliyyətinin səviyyəsinin enməsi baş verir. Məntiq proseslərinin pozulması zamanı iradi fəaliyyətin azalması, fikrin dağınıqlığı müşahidə edilir [11,24].

Beləliklə, həyəcan prosesləri adaptasiyanı tənzimləyən və təmin edən norma hüdudunda baş verən prosesdir, həm də psixi dezadaptasiya yaradan əsas faktorlardan biridir. Nevrotik həyəcan psixopatoloji simptomatikanın əsasında duraraq, psixi pozulmalara və adaptasiyanın formalaşmasında çətinliklərə səbəb olur. Axırını halda, həyəcanın intensivliyinin yüksəlməsi fonunda adaptasiyanın davamlı pozulması baş verir [7,9,12].

Həyəcanın emosional-neqativ psixi vəziyyətinin komponentlərinə astenik, depressiv, hipoxondirik və s. pozulmalar aid edilə bilər. Digər tərəfdən isə, həyəcan səviyyəsinin yüksəlməsi şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə təsir edərək, onun sosial-psixi xarakterində də dəyişikliklər formalaşdırıla bilər (məsələn, utancaqlıq, sosial təsirlərə qarşı çox həssas və anlayışlı, və ya da tam əksinə, qınaq obyektinə olmağa hazır olmaq, fiziki hücumla başlamaq üçün bəhanə axtarmaq və s.). Həm sağlam, həm də xəstə insanlarda şəxsiyyətin struktur-funksional modifikasiyasının təşkilində həyəcan prosesləri fundamental xüsusiyyətlərdən biridir [15,21,24,26].

Həyəcanın təzahür formalarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, onun səviyyəsi və davam etmə müddəti insan sağlamlığında mühüm rol oynayır. Pedaqoji fəaliyyət zamanı tədris işçilərinin şagird və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alması, onlarda özünəgüvən hissənin artırılması və stresin azaldılması istiqamətində profilaktik tədbirlər aparması uğurlu tədrisinin əsası ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Angst J., Dobler-Mikola A., Binder J. A prospective epidemiological study of depressive, neurotic and psychosomatic syndromes. *European archives of psychiatry and neurological sciences*, v. 234, p.13–20, 1984
2. Cattell R. B. The Scree Plot Test for the Number of Factors. *Multivariate Behavioral Research* 1, 1966, p.140-161.
3. Clayton P. J. Bereavement and depression. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 1990, 51, p.34–40.
4. DiNardo P. A., Barlow D. H. Syndrome and symptom co-occurrence in the anxiety disorders. *American Psychiatric Association*. 1990, p. 205–230.
5. Freud S. *Inhibitions, symptoms and anxiety*. London: The Hogarth Press. 1926, p. 77-175.
6. Gray J.A. Perspectives on Anxiety and Impulsivity: A Commentary. *Journal of Research in Personality*, 1987, 21, p.493-509.
7. Kroenke K., Jackson J. L., Chamberlin J. Depressive and anxiety disorders in patients presenting with physical complaints: clinical predictors and outcome. *Am. J. Med.* 1997, Nov.,103(5): p.339-347.
8. Liebowitz M.R., Ban T.A., Pichot P., Poldinger W. *Social phobia. Modern Problems of Pharmacopsychiatry*, New York, 1987, p.141-173.
9. *Neuroticism (Eysenck's Theory)*, book, January 2016.
10. Sanderson W. C., Wetzler S. *Chronic anxiety and generalized anxiety disorder: Issues in comorbidity*. Guilford Press.1991, p. 119–135.
11. Sokolova E.T. Affective-cognitive differentiation and integrity as a dispositional factor in personality and behavioral disorders. *Psychology in Russia: State of Art.*, Moscow, 2012, т. 5, с. 185-201.
12. Sokolova E.T. Phenomenon of Psychological Defense. *Psychology in Russia State of Art/ Scientific Yearbook*. Russian Psych. Society Moscow, 2011, т.4, с. 204-225.
13. Spielberger C. D. *Theory and research on anxiety*. Anxiety and behavior. New York: Academic press. 1966.
14. Weinberger D. A., Schwartz G. E., Davidson R. J. Low-anxious, high anxious, and repressive coping styles: Psychometric patterns and behavioral and physiological responses to stress. *Journal of Abnormal Psychology*, 1979, 88(4), p.369–380.
15. Wittchen H.U., Essau C. A. Comorbidity and mixed anxiety-depressive disorders: Is there epidemiologic evidence? *The Journal of Clinical Psychiatry*, 54(1), 1993, p.9–15.
16. Zuckerman M. *Sensation seeking and anxiety, traits and states, as determinants of behavior in novel situations*. Stress and anxiety. 1976.
17. Александровский Ю. А. *Пограничные психические расстройства*: М.: Медицина, 1993. С. 398
18. Кабанов М.М., Личко А.Е., Смирнов В.М. *Методы психологической диагностики и коррекции в клинике*. Л.: Медицина, 1983. 312 с.
19. Карвасарский Б. Д. *Психотерапия*. "Питер", 2021 г., с. 672
20. Ковалев Ю. В. *Клиническая феноменология и динамика тревоги при невротических расстройствах*. Автореф. докт. мед. наук.,2006
21. Корнетов Н.А. *Психогенные депрессии (клиника, патогенез)*. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1993. 238 с.
22. Лакосина П.Д., Трунова М.М. *Неврозы, невротические развития личности: клиника и лечение*. М.: Медицина, 1994. 192 с.

23. Паттерсон С., Уоткинс Э. Теории психотерапии. Питер, 2003, 543 с.
24. Семке В.Я. Истерические состояния. М.: Медицина, 1988.
25. Соколова Е.Т., Иванищук Г.А. Проблема сознательной и бессознательной манипуляции // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2013, т. 6, № 28.
26. Ушаков ГК. Пограничные нервно-психические расстройства. М.: Медицина, 1987. 304 с.
27. Фрейд З. Введение в психоанализ. Издательство: АСТ, 2021

Yagut Ahmed SALAHOVA

ASPK under ASPU, teacher

E-mail: yaqut.salah@mail.ru

FORMS AND CHARACTERISTICS OF ANXIETY IN STUDENTS

Abstract: The presented article provides an analysis of the anxiety, its manifestations and mechanisms of formation on the basis of a literary review. It is known that changes in the processes of anxiety are important for human physiological changes. Increased levels of anxiety can lead to loss of human health, more complex psychopathological changes, the emergence of neuropsychiatric and somatic diseases. Although the study of excitation processes is one of the main directions in scientific research in various fields of science, there are still many unanswered questions. The article discusses the topic based on the current scientific literature on the study of the process of anxiety.

Keywords: normal anxiety, neurotic anxiety, anxiety emotion, mild anxiety, intense anxiety, psychosomatic illnesses.

Ягут Ахмед кызы САЛАХОВА

АГПК при АГПУ, учитель

E-mail: yaqut.salah@mail.ru

ФОРМЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРЕВОГИ СТУДЕНТОВ

Резюме: В представленной статье на основе литературного обзора проводится анализ тревоги, его проявления и механизмов формирования. Известно, что изменения процессов тревожности имеют важное значение для физиологических изменений человека. Повышение уровня тревожности может привести к потере здоровья человека, более сложным психопатологическим изменениям, возникновению нервно-психических и соматических заболеваний. Хотя изучение процессов возбуждения является одним из основных направлений научных исследований в различных областях науки, остается еще много нерешенных вопросов. В статье рассматривается тема на основе современной научной литературы по изучению процесса тревожности.

Ключевые слова: нормальная тревога, невротическая тревога, эмоция тревожности, легкая тревога, интенсивная тревога, психосоматические заболевания.

Daxil olub: 18.11.2021

S İ Y A S Ə T

Sevinc Rafael qızı NƏSİBOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, doktorant

AZƏRBAYCAN - RUSİYA MÜNASİBƏTİ (1992-2016-CI İLLƏR)

Xülasə: Şimal qonşumuz Rusiya ilə münasibətlər Azərbaycan xarici siyasətində mühüm yer tutur. Zaman-zaman yaranmış çətinliklərə, problemlərə baxmaya- raq, dövlətlərarası əlaqələr daim mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Buna görə də müstəqillik illərindən bu günümüzdə qədər tarixi yol keçən dövlətlərarası münasibətlərdə yaranan problemləri və əlaqələrin gələcək inkişaf istiqamətlərini qeyd etməyi vacib hesab edirik. Beləliklə, məqalədə müstəqilliyin bərpa-sından sonra Azərbaycan Rusiya dövlətlərarası münasibətlərdə yaranan problemlər, əlaqələrin dünəni və gələcəyinə dair mövcud istiqamətlərdən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Rusiya, Azərbaycanın xarici siyasəti, Cənubi Qafqaz, MDB.

UOT: 327; 930.22

DOI: doi.org/10.54414/zhhhy8269

Giriş

Rusiya ilə Azərbaycanı çoxəsrlik dostluq ənənələri, ortaq tarix və mədəniyyət, birbirinə qaynayıbqarışan milyonlarla insanın taleləri bağlayır. Ötən 25 il ərzində bu qiymətli irsi qoruyub saxlamağa və artırmağa, münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatdırmağa nail olunub.

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasından indiyədək dostluq, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında 200-dən çox ikitərəfli sənəd imzalanıb, qarşılıqlı münasibətlər möhkəmlənib. Bu dövrdə iki ölkə arasında milli maraqlara cavab verən, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə xidmət edən qarşılıqlı əlaqələr modeli yaradılıb.

Əsas mətn

Xatırlatmaq istərdim ki, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il aprelin 4-də Bakıda imzalanan müvafiq protokol əsasında qurulub. Bu protokola əsasən Rusiyanın Bakıdakı Səfirliyi isə rəsmən

1992-ci ilin sentyabrın 25-də fəaliyyətə başlayıb. Eləcə də, bu illər ərzində Azərbaycanın Sankt-Peterburq və Yekaterinburq şəhərlərində Baş konsulluqları, eləcə də Azərbaycanın Rusiyadakı səfirliyi nəzdində Ticarət nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışlar. (1)

İkitərəfli münasibətlərin müqaviləhüquqi bazasını təşkil edən əsas sənəd isə Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında 1997-ci il iyulun 3-də imzalanan "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" müqavilədir. (2)

Məhz bu müqavilənin imzalanmasından sonra iki ölkə arasında geniş əməkdaşlığın əsası qoyulub. Onu da qeyd edək ki, ulu öndərin 1997-ci il iyul ayının 2-dən 4-dək Rusiya Federasiyasının Prezidenti Boris Yeltsinin dəvətilə bu ölkəyə ilk rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətlərin qurulmasında, inkişafında əhəmiyyətli tarixi hadisəyə çevrilmişdir. Beləliklə, iki ölkə arasında müqavilə-hüquqi bazaya 110-a qədər dövlətlərarası, hökumətlərarası və regionlararası sazişlər daxildir.

Ölkələrimiz arasında siyasi əməkdaşlıq son illər nəzərəcarpacaq dərəcədə canlanıb. Qeyd etmək istərdim ki, 2000-ci ildə Vladimir Putinin Rusiya Federasiyasının Prezidenti seçilməsi ilə bu ölkənin rəhbərliyi Azərbaycanla münasibətlərdə daha pragmatik vəzifələr və prioritetlər irəli sürməyə başlayıb. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasına Rusiya Prezidenti V.V.Putinin 9-10 yanvar 2001-ci il tarixli rəsmi və 21-22 fevral 2006-cı il tarixli işgüzar səfərləri, habelə Rusiya Prezidenti D.A.Medvedevin 3-4 iyul 2008-ci il tarixli rəsmi və 29 iyun 2009-cu il tarixli işgüzar səfərləri Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsinə güclü təkan vermişdir. (3)

Nəzərə alaq ki, əvvəlki dövrdən fərqli olaraq yalnız MDB çərçivəsində inteqrasiya məqsəd seçilməyib, eyni zamanda, hər iki ölkənin milli maraqları, məsələn təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf məsələləri daha mühüm önəm daşıyıb. Sonrakı dövrdə də Azərbaycan və Rusiya arasında sıx dostluq münasibətləri qurulması üçün əhəmiyyətli siyasi baza formalaşdırılıb.

Son illər Azərbaycan və Rusiya arasında bütün səviyyələrdə intensiv siyasi dialoq gedir. Sistem xarakterli beynəlxalq-hüquqi sənədlərə söykənən münasibətlər yüksək dinamikaya malikdir. Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında 1997-ci il tarixli müqavilə 2001-ci il tarixli Bakı və 2004-cü il tarixli Moskva bəyannaməsi ilə inkişaf etdirildi. Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedevin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanan dostluq və tərəfdaşlıq haqqında birgə bəyannamə dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərini daha dadərinləşdirdi.

Yüksək səviyyədə münasibətlərin fəal inkişaf etdirilməsinə sübut üçün son illər ərzində həyata keçirilmiş qarşılıqlı səfərlərə diqqət yetirmək kifayətdir. 13 avqust 2013-

cü il tarixdə Azərbaycana səfər edən Vladimir Putin azərbaycanlı həmkarı ilə siyasi problemləri və Dağlıq Qarabağla bağlı vəziyyəti müzakirə edib. Səfərin yekunlarına əsasən neft və qaz hasilatı sahəsində əməkdaşlıq və iki dövlətin sərhədində avtomobil körpüsünün inşası ilə bağlı sazişlər imzalanıb. 6-8 fevral 2014-cü il tarixdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev XXII Soçi Qış Olimpiadasının açılış mərasimində iştirak edib. 8-10 avqust 2014-cü il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Rusiyaya işgüzar səfər edib. Səfər dövründə iki dövlət başçısı bir sıra ikitərəfli və regional məsələləri müzakirə ediblər. 29-30 sentyabr 2014-cü il tarixdə Azərbaycan Prezidenti Həştərxan şəhərində Xəzəryanı ölkələrin IV sammitində, 8-9 may 2015-ci il tarixdə isə Moskvada Böyük Vətən müharibəsində qələbənin 70 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərdə iştirak edib. 12-13 iyun 2015-ci il tarixdə Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Bakıda işgüzar səfərdə olub. Səfər dövründə ikitərəfli qarşılıqlı münasibətlər və beynəlxalq məsələlər müzakirə olunub. Vladimir Putin həmçinin, ilk Avropa oyunlarının açılış mərasimində iştirak edib. 20 iyun 2016-cı il tarixdə Azərbaycan Prezidenti Sankt-Peterburqa səfər etmişdir. Rusiya Prezidenti ilə görüş zamanı ikitərəfli münasibətlərdə cari vəziyyət, humanitar əməkdaşlıq və Qarabağ probleminin həlli yolları müzakirə mövzusu olmuşdur. Elə həmin ilin, 8 avqust 2016-cı il tarixdə Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Azərbaycana işgüzar səfəri olmuşdur. Cənab Prezident görüşü belə xarakterizə edib: "Tez-tez baş tutan görüşlər, əlbəttə, bizim münasibətlərimizin inkişafına yeni təkan verir. Artıq çoxdan strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatmış bu münasibətlər bizim həyatımızın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Biz beynəlxalq məkənlərdə fəal qarşılıqlı

əlaqə saxlayırıq, siyasi dialoq fəallaşır, iqtisadi əlaqələr möhkəmlənir, nəqliyyat və energetika sahələrində də yaxşı nəticələr var, humanitar əməkdaşlıq inkişaf edir". (4)

Son illər ərzində birgə söylər nəticəsində hər iki tərəf üçün mühüm olan bir sıra məsələlər üzrə optimal, qarşılıqlı qəbul olunan və hər iki tərəfin xeyrinə olan həll yolları tapılıb. Dövlət sərhədi barədə müqavilə imzalanıb, Samur transsərhəd çayının mühafizəsi və rəşional istifadəsi məsələsi həll olunub, Xaçmaz rayonunun iki kəndində yaşayan Rusiya vətəndaşları ilə bağlı situasiya nizamlanıb. Xəzərin statusu ilə bağlı Moskva, Bakı və Astananın mövqelərinin yaxınlaşması prosesi faktiki olaraq başa çatıb. Bu, perspektivdə bütün Xəzər-yanı ölkələr arasında konsensusun əldə olunmasını təmin edə bilər.

Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin nizamlanması mühüm yer tutur. Azərbaycan tərəfi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi Rusiyanın və şəxsən prezident V.Putinin vasitəçilik söylərini yüksək qiymətləndirir. Qarabağ probleminin həllinə yönəlik son görüşlər əsasən Moskvanın vasitəçiliyi ilə keçirilir və artıq danışıqlarda irəliləyiş olması ilə bağlı söhbətlər güclənməkdədir. Bu gün Moskvanın siyasi dairələri Azərbaycanın geostrateji rolunu dəqiq dəyərləndirir və başa düşürlər ki, iki dövlətin əməkdaşlıq münasibətlərinin uğurlu inkişafı Qafqaz-Xəzər regionunda sabitlik və təhlükəsizliyin mühüm amilidir. 2016-cı ilin avqust ayında Bakıda səfərdə olarkən Rusiya Prezidenti qeyd edib: "Biz bir məqsədə nail olmağa çalışacağıq: Ermənistan və Azərbaycan kompromisli, lakin hər iki tərəf üçün məqbul olan həll tapmalıdır, burada qalib gələn tərəf olmalıdır, qalib gələn - iki ölkənin xalqları olmalıdır. Hər iki dövlət hiss etməlidir ki, onlar bu mürəkkəb məsələni bu

günümüzün mənafeyi və gələcək nəsillər üçün həll ediblər". (4)

Ekspertlər qlobal geosiyasi müstəvidə müşahidə edilən sürətli dəyişikliklərin regional miqyasda necə əks olunması ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparırlar. Bu sırada Cənubi Qafqaz məsələsi maraq doğurur. Bu məkanda geosiyasi mənzərə mürəkkəbdir. Onun fonunda son illər getdikcə daha da intensivləşən Rusiya-Azərbaycan münasibətləri kifayət qədər aktual təsir bağışlayır. Erməni mətbuatı müxtəlif bəhanələrlə bu prosesə kölgə salmağa çalışdığı məlumdur. Böhtan xarakterli fikirlər yazılır, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı çirkin qarayaxma kampaniyaları təşkil edilir. Lakin faktlar göstərir ki, Cənubi Qafqazda Azərbaycan suverenliyini qoruyan, müstəqil xarici siyasət yürüdən yeganə dövlətdir. Rusiya ilə əlaqələr də ancaq bu prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bununla Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin regional geosiyasi dinamikaya təsiri məsələsi xeyli aktuallaşır. Həmin kontekstdə biz iki ölkə arasında əlaqələrin təkamülünün təhlili üzərində geniş dayanmağa ehtiyac gördükləri vurğulanır.

Lakin təəssüf ki, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin inkişafında bir sıra çətinliklər də vardır. Onların kökü və səbəbləri keçmiş sovet məkanında şimal qonşumuzun müəyyən dairələrinin istəkləri, yeni müstəmləkəçilik instinkləri; tarixin təkərinini geri döndərmək, bu məkanda baş verən obyektiv prosesləri qəbul etməmək istəyi, müstəqil dövlətlərin inkişafına bu və ya başqa vasitələrlə mane olmaq cəhdləri ilə bağlıdır. Dövlətlərarası münasibətlərdə mövcud olan çətinlikləri bir neçə qrupa bölmək olar:

Siyasi problemlər.

- Şimal qonşumuzun müəyyən dairələri MDB iştirakçısı olan dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycana siyasi, təhlükəsizlik və milli təhlükəsizlik baxımından başlıca həyati mənfəə zonası kimi baxdıqlarından, burada "xüsusi səlahiyyətlər" istəyirlər, onların müstəqil beynəlxalq siyasi əlaqələrini, xüsusən xarici siyasət-də dünyanın taleyində əsaslı rol oynayan Qərb ölkələrinə meyli, həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələrini öz nüfuzlarına zərbə kimi qiymətləndirirlər və əsəbiliklə qarşılayırlar.

- Azərbaycanın, o cümlədən Qafqaz dövlətlərinin və xalqlarının tam müstəqil olmalarına Rusiya sərhədlərinin Don və Volqaya qədər daralması kimi baxırlar və bunu gələcəkdə Rusiya üçün fəlakətli hesab edirlər;

- Azərbaycanın MDB-dən çıxmaq istəyini (əgər varsa) islam hegemonluğunun maneəsiz olaraq Orta Asiya və Qazaxıstana yayılması təhlükəsi kimi qiymətləndirərək belə hesab edirlər ki, belə vəziyyət Rusiyanın islam dini hakim olan mərkəzi rayonlarına təsir göstərər və ölkəni parçalaya bilər;

- Rusiyanın Azərbaycanda fəal siyasət aparmasını irəli sürürlər və göstəririrlər ki, Rusiya dövlətinin yaxın gələcəkdə və perspektivdə bütövlüyü, sabitliyi bundan asılıdır;

- Azərbaycanı və Gürcüstanı kiçik etnik qruplar üçün federativ əsasda bölüşdürmək naminə ciddi iş aparırlar və buna regionda sülhü qorumaqda vasitə kimi baxırlar, əslində isə məqsəd parçalanmaqla regionda rəqabət aparan dövlətləri buradan vurub çıxarmaq və mövqelərini möhkəmləndirməkdir.

- Moskva siyasi baxımından bu regiona "böyük qardaşa" ehtiyacı olan əyalət kimi baxır, onlarda yenidən öz nüfuz dairəsini təsdiq etməyə və Qərb dövlətlərinin

hərəkətlərini məhdudlaşdırmağa çalışır. (Azərbaycanın şimal dəniz yolunun işləməməsi həm də Qərb dövlətlərini siyasi baxımdan bu regiona buraxmamaq məqsədi daşıyır); XIX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da meydana çıxan Monro doktrinasına bənzər ("Amerika amerikalılar üçündür") "MDB Moskva üçündür" şüarı müxtəlif qrupların çağırışlarında açıq-aşkar eşidilir. SSRİ-nin dağılması faktı ilə razılaşmaq istəmir, göstərir ki, müstəqil dövlətlər özləri sərbəst yaşaya bilməzlər, onlar özləri üçün Rusiyanı nümunə götürməlidirlər; [5, s.44]

- Azərbaycanın müxtəlif beynəlxalq proqramlarda iştirakına qısqançlıqla yanaşır;

- Müstəqil dövlətlərin beynəlxalq institutlarda, o cümlədən ATƏT-də iştirakını minimum endirməyə çalışır, MDB ölkələri ərazisindəki münaqişələrdə sülhməramlı qüvvələrin tərkibində başqa dövlətlərin iştirakına Rusiyaya ziyanlı qüvvələrin güclənməsi kimi baxır və ona yol vermək istəmir;

- Postsovet məkanında məqsədyönlü törətdiyi münaqişələrdən, o cümlədən Dağlıq Qarabağdan öz mənafeləri üçün istifadə edir, bu da yeni imperiya instinkti və "parçala hökm sür" siyasətindən başqa bir şey deyildir;

- Region dövlətlərinə bərabər münasibət göstərmir. Məsələn, Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq, Ermənistanı açıq-aşkar çoxtərəfli yardım göstərir;

Bunlarla yanaşı, münasibətlərdə iqtisadi problemlər də mövcuddur ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Moskva keçmiş Sovet İttifaqının neft rayonları üzərində öz nəzarətini itirmək istəmir, Xəzər dənizi nefti ilə əlaqədar Qərb dövlətlərilə birgə yaradılmış beynəlxalq neft konsorsiumunun planlarının

reallaşmasına mane olmağa çalışır;

- Azərbaycanda Qərb dövlətlərinin möhkəmlənməsinə, cənub-qərb sərhədlərində yeni regional lider kimi - Balkanları, Qara dənizi, Qafqazı, Yaxın Şərqi birləşdirən və Qara dənizdən dünya okeanında yeganə çıxışa nəzarət edən, Qərb ölkələrinin müttəfiqi olan Türkiyənin meydana gəlməsinə təhlükə kimi baxır;

- Yeni neft kəmərləri layihələrinin reallaşdırılmasına təkcə Qafqazı və Orta Asiyayı itirmək kimi deyil, bütövlükdə regiondan vurulub çıxarılmaq kimi qiymət verir;

- Ölkəmizin iqtisadi inkişafını, onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini Moskvanın iqtisadi maraqlarına zərbə kimi qiymətləndirir;

- Azərbaycana yenidən xammal bazası kimi baxır;

- Dünya bazarlarına çıxma bilməyən Rusiya mallarını keçmiş sovet məkanına sırımağa, burada istehsalın inkişafına mane olmağa, özünü yeganə nümunəvi dövlət kimi göstərməyə səy göstərir;

- Gələcəkdə Rusiya rublundan ümumi istifadəyə nail olmağa çalışır; Hərbi çətinliklərə gəlincə, bu problemlər birbaşa Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiyanın əsas aktor kimi iştirakı ilə bağlıdır.

- Rusiya keçmiş SSRİ-nin hərbi-siyasi infrastrukturunu qoruyub saxlamaq, strateji qüvvələri mühafizə etmək istəyir;

- Münaqişə zonalarında MDB bayrağı altında kollektiv qüvvələrin yerləşdirilməsi üçün BMT və ATƏT-in mandatını almaq, bununla da MDB-də Rusiyanın hakim rolunu təsdiq etmək.

- Sülhməramlı proseslərdə inhisarçı olmaqdan ötrü Rusiya MDB-yə BMT çərçivəsində regional saziş və ya təşkilat statusu almağa çalışır;

- Azərbaycanın "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirakını yaralı nöqtə kimi qəbul edir. Yəni, NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycana gələcəkdə təhlükə törədə biləcək qüvvələrin qarşısının alınmasında, bitərəfləşdirilməsində və iqtisadi tərəfdaşa çevrilməsində mühüm rol oynaya bilər, ölkəmizi təzyiqlərdən xilas edə bilərdi. [6, s.80]

- Rusiya qoşunlarını MDB bayrağı altında Ermənistan Azərbaycan münəqişəsi zonasında yerləşdirməyə çalışır. O, bildirir ki, BMT-nin maliyyə imkanları məhdud olduğundan bu işi özü görə bilər. Lakin MDB-nin belə bir əməliyyatı həyata keçirmək hüququ yoxdur. Bununla belə, münaqişə zonasına hər hansı bayraq altında (istər BMT, istər ATƏT, istərsə də MDB) qoşun yeridilməsinin bir sıra nəticələri ola bilər; problemin həlli dondurular; "DQR" subyektlə çevrilir; tanınma bilər; atəş xətti sərhəd xəttinə çevrilə bilər; gələcəkdə torpaqların azad edilməsi mümkünsüz olar; Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan dan çıxmaz, torpaqlar azad edilməz və s. Çünki işğalçı fasilə qazanır, quruculuq işləri aparır, erməni xalqının mənəvipsixoloji ruhunu yüksəlir Yuxarıda qeyd olunan problemlər və çətinliklərə baxmayaraq, şimal qonşumuz Rusiya ilə münasibətlərin gələcəyi perspektiv görünür və bu işdə Rusiya dövlətininüzərinə böyük işlər düşür.

Rusiya tərəfi əgər MDB iştirakçısı olan dövlətlərdə, o cümlədən, Azərbaycanda arzuolunan qonaq olmaq istəyirsə, mütləq münaqişələrin həllində, əməkdaşlıqda, dövlətlərarası münasibətlərdə hökmlərə, təzyiqlərə deyil, bərabər hüquqluğa, beynəlxalq normalara əsaslanmalı, ədalətli sülhə nail olmalıdır. Münasibətlərin gələcəyi yalnız bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqdadır. Dövləti və dövlətlərarası münasibətləri köhnə ideyalar

əsasında qurmaq cəhdləri uğursuzluğa gətirəcəkdir. Keçmiş sovet məkanında artıq təkcə Rusiyanın deyil, Azərbaycanın da müstəqil siyasətinin olduğunu qəbul etməlidir. Rusiya şəhərlərində “Qafqaz milləti” adı altında azərbaycanlıların sıxışdırılmasına və təhqir edilməsinə son qoymalıdır. Rusiya bazarlarının azərbaycanlıların əlində olması faktını özünə sərfəli amil kimi qəbul etməlidir.

Nəticə

Ermənistan tərəfinə gəldikdə, əslində Ermənistan Rusiyanın əlində müstəqillik aləti və vasitəsidir. Ermənistanda Rusiya ordusunun olması, onda həm də ermənilərin qulluq etməsi, Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıqda Yerevana açıq-aşkar göstərilən siyasi, iqtisadi, hərbi, mənəvi yardımlar deyilənləri təsdiqləyir. Lakin Rusiya - Ermənistan əməkdaşlığının Rusiya üçün ağır nəticələri vardır. O, Rusiyanı parçalayır, təcavüzkarlığın müdafiə edilməsi ölkə daxildə separatizmi, sabitsizliyi və qarşıdurmanı gücləndirir. Rusiyanın Ermənistana yardımını ölkədə sosial gərginlik yaradır, ölkənin bütövlüyünün əsaslarından olan rus-türk xalqlarının münasibətlərinə zərbə vurur, xarici siyasətin səmərəli qurulmasına, regionda sülhün və əməkdaşlığın bərqərar olmasına mənfi təsir göstərir, Qafqaz ölkələrinin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafına mane olur.

Əməkdaşlıq isə daha çox Ermənistana sərfəlidir. O, Rusiya pərdəsindən istifadə edərək öz məqsədlərinə çatmışdır, Azərbaycan torpaqlarını Moskvanın köməyi ilə işğal etməklə onu Rusiya qarşısında zəiflətməmişdir, Qafqazda işğalçılıq siyasətinin dayacağına çevrilmişdir. O, Moskvaya özünü qorumaqda vasitə kimi baxır. Ona görə də Qərbi ölkələri Qafqazda daha fəal olmalı,

Ermənistanı Rusiyadan ayırmağa çalışmalıdırlar. Nəhayət, Azərbaycan tərəfinə gəlincə, rəsmi Bakı tərəfindən münasibətlərin normal inkişafı üçün heç bir maneə yoxdur; müəyyən dairələrin bizə münasibətindən asılı olmayaraq şimal qonşumuza münasibətdə mehribanlığa, qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verilməsi, meydan əhval-ruhiyyəsindən imtina edilməsi müsbət haldır. Bütün qeyd olunanları yekunlaşdırsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, Rusiyanın yeni imperiya instinktindən imtina etməsi onu Azərbaycanda və keçmiş sovet məkanında arzuolunan qonağa çevirə bilər. Rusiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasında həlledici rol oynaya bilər. Rusiya həm də münaqişəni həll etməklə həm qonşularında özünə qarşı inam yaradır, həm də digər beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Rusiya eyni zamanda münaqişəni həll etməklə Rusiya Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə ümumi Qafqaz bazarı təşkil edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://moscow.mfa.gov.az/az/news/3232/azerbaycan-ile-rusiya-arasinda-diplomatik-munasibetlerin-qurulmasinin-28-ci-ildonumu-barede>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan%E2%80%93Rusiya_m%C3%BCnasib%C9%99t%C9%99r
3. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2017/aprel/538408.pdf>
4. <https://lib.aliyevheritage.org/az/80868237.html>
5. Abdullayev M. “Beynəlxalq münasibələr tarixi - XX əsr” (II hissə. 1946-1999-cu illər), Bakı 1999, 148 s.
6. Həsənalıyev Z. “Azərbaycanın Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramında iştirakı.

Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, No 3, 2010. 79-86 s.

Севиндж Рафаэль кызы НАСИБОВА

Западно-Каспийского Университет, докторант

АЗЕРБАЙДЖАН-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1992-2016)

Резюме: Отнашения с нашими Северными соседями, то есть с Россией играют не молотовожную роль отношениях Азербайджана с Россией. Не смотря на проблемы и тяжёлые испытания которые выпали на долю народов отношения междугосударствыми оставались терпимыми и развивались. То этому со дня нашей независимости по сегодняшний день госуударствокоторые проделывают исторический путь все трудности и пути развития особенно хочется отметить. В связи этим в стотье после восстовления независимости отношения между Азербайджаном и Россией проблемы и возникающий трудности на этом поприще были решины.

Ключевые слова: Российские геополитические интересы, Внешняя политика Азербайджана, Южный Кавказ, СНГ

Sevinj Rafael NASIBOVA

Western Caspian University, doctorate student

AZERBAIJAN-RUSSIA RELATIONS (1992-2016)

Abstarct: Relations with our northern neighbor Russia is important for Azerbaijan foreign policy. Despite problems and difficulties, bilateral relations has always existed and developed. That`s why, we should emphasize the challenges and future development trends of bilateral relations between the years of independence and modern era. Thus, after the restoration of independence, Azerbaijan-Russia relations` problems, past of relations and views of future are noted in this article.

Keywords: the geopolitical interests of Russia, foreign policy of Azerbaijan, South Caucasian, CIS.

Daxil olub: 28.11.2021

JURNALİSTİKA

Vüsal Səyyaf oğlu MƏMMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, doktorant

E-mail: mail.for.vusal@gmail.com

MEDİADA MULTİMƏDİA JURNALİSTİKASINA UYĞUNLAŞMA MEYLLƏRİ

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə multimedia jurnalistikasına uyğunlaşma prosesində müasir media mühitində yaşanan dəyişikliklər təhlil olunub. Uyğunlaşma prosesi xəbər otaqlarının strukturuna, eləcə də, jurnalistlərə verilən tələblərə təsir göstərməkdədir. Hətta prosesin nəticəsi kimi yeni peşələr və anlayışlar da meydana çıxmaqdadır. Məqalədə multimedia jurnalistikası dövrünün əsas ob-razlarından sayılan multimedia jurnalistindən bəhs edilib və onun “universal jurnalist” anlayışı ilə bənzərlikləri göstərilib. Həmçinin, medianın müasir auditoriyanın tələblərindən irəli gələn dəyişikliklərə və multimedia jurnalistikasının tələblərinə necə uyğunlaşdığından danışılıb. Məqalə jurnalistika nəzəriyyəçilərinin multimedia jurnalistikası dövründə yaşanan uyğunlaşma meyilləri ilə bağlı qeydləri əsasında qurulub. Tədqiqat prosesində təhlillər nümunələr əsasında aparılıb və əldə olunan nəticələr tədqiqat işinin sonunda qeyd olunub.

Açar sözlər: Multimedia, Multimedia jurnalistikası, Multimedia jurnalı, Universal jurnalist, Yeni media.

UOT: 316.77; 070

DOI: doi.org/10.54414/wk1b4548

Giriş

Son 20 ildə jurnalistikada yaşanan dəyişikliklərin kökündə elmi-texniki tərəqqi dayanır. Daim texnoloji yeniliklərdən bəhrələnən jurnalistikada yaranan yeni meyillər yeni alətlərin köməyi ilə hər gün bir az da inkişaf edir, təkmilləşir. Belə meyillərdən biri və bu gün ən çox müzakirə ediləni multimedia jurnalistikasıdır. Özündə yeni jurnalist bacarıqları, məzmunu verilən yeni tələblər, yeni formatlar, fərqli xəbər otağı strukturunu və s. ehtiva edən multimedia jurnalistikasından danışmamışdan öncə “multimedia” termininə izah verək.

Qulu Məhərrəmli “multimedia” termini haqqında danışarkən ingilis dilindən gələn bu sözün “informasiya texnologiyalarında

məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla (TV, radio, qəzet, internet və s.) yayılması”nı nəzərdə tutduğunu bildirir. [1]

Tey Voqan isə bu termini belə izah edir: “Multimedia - kompüterlə çatdırılan və istənilən mətnin, qrafikanın, səsin, animasiyanın və videonun kombinasiyasından ibarət məzundur. Kompüter vasitəsilə çatdırılan məzmunu istifadəçi nə vaxt qəbul edəcəyini özü seçirsə və ona münasibət bildirə bilirsə, bu, interaktiv multimedia deməkdir. İstifadəçi həmin məzmunu idarə edə (ona dəyişiklik və əlavələr edə) bilirsə, bu, hipermedianı əmələ gətirir”. [2] Bəs, multimedia jurnalistikası nədir?

Müasir jurnalistika nəzəriyyəsində multimedia jurnalistikasına iki izah verilir. Bunlardan birincisi onlayn jurnalistika ilə əlaqələndirilir və internet bunun aparıcı mexanizmi hesab olunur. Mark Dyuzun fikrincə, veb saytlarda dərc olunan mətn, foto, video, səs və digər media elementləri multimediana əmələ gətirir. [3] Stin Stinsen isə düşünür ki, indi bütün veb saytlarda yazılar mü- təmadi olaraq şəkillərlə birgə təqdim olunur. Buna görə də, iki yox, ən azı üç media elementinin bir məzmununda birləşməsi multimediyə kimi qəbul edilə bilər. [4]

Multimedia jurnalistikasına ikinci yanaşma konvergeniya prosesi ilə əlaqələndirilir və qeyd olunur ki, burada məzmunun yalnız internetdə təqdimatı nəzərdə tutulmur. Onun qəzet, televiziya, radio, veb sayt, sosial şəbəkə və digər platformalarda yayımlanması multimedia jurnalistikasının əsas xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. [5, səh. 7]

Yanaşmalar fərqli olsa da, multimediyanın jurnalistikaya gətirdiyi yeniliklər, dəyişikliklər eynidir. Multimediyanın təsirləri, həm jurnalistlərin iş prosesində, onların rollarında, həm xəbər otaqlarının strukturunda, həm də hazırlanan məzmunlarda nəzərə çarpır. Media bütünlüklə bu prosesə uyğunlaşmağa, dəyişikliklərlə ayaqlaşmağa çalışır. Buna görə də, iş prosesində, jurnalistlərə və hazırlanan məzmunla tələblərdə dəyişikliklər yaşanır.

Xəbər otaqlarında (newsroom) struktur dəyişikliyi

Qeyd etdiyimiz kimi, yeni media dövründə yaşanan ən böyük dəyişikliklərdən biri xəbər otaqları (newsroom) ilə bağlıdır. Bu, texnoloji yeniliklərin xəbər otaqlarında tətbiqi və jurnalistlərinin rollarının dəyişməsi səbəbilə meydana çıxıb.

Hələ 2004-cü ildə Kirsted yeni xəbər otaqlarının strukturu haqqında danışarkən, "Televiziyada xəbər otağını kompüter sistemi olmadan təsəvvür etmək çətindir. Bu sistem

daha effektivdir. Müxbirlər və redaktorlar daha asan əlaqə yarada, yazıları qaralama və rəqləri və qələm olmadan daha rahat redaktə, əlavə və dəyişikliklər edə bilirlər", - yazırdı. [6]

Müasir xəbər otaqlarının strukturunda, həm texnoloji yeniliklərin təsirlərini, həm də jurnalistlərin dəyişən rollarını görmək mümkündür. "Yeni media jurnalistikası" kitabında qeyd olunub ki, yeni xəbər otaqları yeni texnologiyaları tətbiq edərək strategiya, tədqiqat, təlim və texnoloji dəyişim proseslərindən keçir. Bu prosesləri hər media orqanında tətbiq etmək mümkün deyil. [7] Biz isə bu prosesləri və dünyanın inkişaf etmiş televiziya kanallarının təcrübəsini əsas götürərək müasir xəbər otağının modelini tərtib etmişik.

Yuxarıda təqdim olunan cədvəldə digər vəzifələrdən fərqli olaraq multimedia jurnalisti daha yenidir. Son dövrlərdə BBC kimi bəzi media qurumlarında bu adda vəzifə təsis olunub. Bu, ənənəvi jurnalisti əvəz edir və daha çox məsuliyyət tələb edir. Multimedia jurnalistləri eyni vaxtda bir neçə platforma üçün (veb sayt, sosial media və s.) məzmunlar hazırlayırlar, daha çox vasitədən istifadə etməyi bacarırlar və s. Bu, əslində, son illərdə jurnalistika nəzəriyyəsində görünməyə başlayan universal jurnalist anlayışını yada salır və tədricən, müxbir vəzifəsini də sıxışdırır.

"Universal jurnalist" kimdir?

"Bu gün yaxşı jurnalist olmaq üçün, təkcə, jurnalistika peşəsinin əsaslarını öyrəmək kifayət deyil, həm də texnoloji vasitələrdən yaxşı istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Xüsusilə, kompüter bilikləri jurnalistlər üçün çox əhəmiyyətlidir. Jurnalistlərdən, həmçinin, rəqəmsal fotokamera, skaner, mobil cihazlar, eləcə də, bir çox proqramları, onlayn alətləri lazımi səviyyədə istifadə etmək tələb olunur. [8]

Uzun illər öncə kompüter texnologiyalarının jurnalistikada kütləvi tətbiqinə başlanıldığı vaxt jurnalistlərin rolu geniş müzakirə olunurdu. Həmin vaxt irəli sürülən bəzi mülahizələrdə jurnalistika peşəsinin yeni texnoloji mühitdə yoxa çıxacağı deyilirdi. Bəziləri isə düşünürdülər ki, əksinə,

jurnalistika daha da güclənəcək. Karey isə bu barədə danışıarkən, “jurnalistlərin mövqeləri və vəzifələri nəzəriyyə ilə deyil, daha çox praktika ilə şəkillənməkdədir”, - deyirdi. Onun fikrincə, yeni texnoloji mühit jurnalistlərdən praktik bacarıqlar tələb edir. [9]

Multimedia jurnalistikası dönməində xəbər otaqlarının strukturu (Onlayn platformada fəaliyyət göstərən media şirkətləri əsas götürülüb)

Vəzifə	Rol
Direktor	<ul style="list-style-type: none"> • Media şirkətinin fəaliyyəti ilə bağlı inzibati məsələləri həll etmək; • Şirkətin fəaliyyətinə nəzarət etmək; • İşləri planlaşdırmaq; • Strukturu müəyyənləşdirmək; • Rəsmi görüşlərdə iştirak etmək.
Redaktor	<ul style="list-style-type: none"> • Hazırlanan materialları redaktə etmək; • Müxbirlərlə və xəbər otağının digər işçiləri ilə müzakirələr aparmaq və hazırlanacaq xəbərlərin perspektivini müəyyənləşdirmək; • Günün vacib hadisələrini müəyyən etmək.
Müxbir	<ul style="list-style-type: none"> • Müsahibələr almaq; • Öldə olunmuş məlumatlar əsasında materiallar hazırlamaq
Fotojurnalist	<ul style="list-style-type: none"> • Hadisə yerindən fororeportaj hazırlamaq; • Multimedia jurnalistinin tələbləri əsasında foto çəkilişlər etmək və hazırlanacaq materiallar üçün lazım olan fotoları çəkmək.
Multimedia jurnalisti	<ul style="list-style-type: none"> • Onlayn platformalar üçün multimedia əsaslı məzmunlar hazırlamaq; • Video və foto montaj etmək; • Media şirkətinin sosial media hesablarına nəzarət etmək.
Qrafik dizayner	<ul style="list-style-type: none"> • Xəbər materiallarının hazırlanması prosesində tələb olunan qrafik dizaynları hazırlamaq; • Multimedia məzmunlarını platformaya uyğunlaşdırmaq.

İllər sübut etdi ki, jurnalistika yeni texnoloji vasitələrlə daha da gücləndi və bu vasitələrdən daha yaxşı istifadə etməyi bacaran jurnalistlər, yəni universal jurnalistlər prosesin mərkəzində dayanmağa başladılar.

Başqa cür izah etsək, “universal jurnalist” iş prosesində daha çox funksiyaları icra edə bilən jurnalistdir. Bəs, bu funksiyalara nələr daxildir?

Jurnalistlərdən həmişə bacarıqlı olmaq tələb olunub. Uzun illər öncə, hələ internet texnologiyalarının ortaya çıxmadığı vaxtlarda onlar foto və video çəkməyi, səs yazmağı

bacarmalı, eləcə də, öz işlərini görməli – hekayələr, xəbərlər hazırlamalı idilər. Bu gün isə onlardan, həm də texnoloji yeniliklərə bələd olmaq, yeni vasitələrdən istifadə etmək tələb olunur. Jurnalistikada in-formasiyanın ortaya çıxması və yayılması arasındakı vaxt o qədər daralıb ki, maksimum operativ olmaq lazım gəlir. Buna görə də, jurnalistin hansısa video materialı montaj etmək üçün onu montajçıya göndərməyə, və ya qrafikanı hazırlamaq üçün qrafik dizaynerə müraciət etməyə vaxtı qalmır. Müasir jurnalist sadəcə

süjetləri, qrafikləri və s. hazırlaya biləcək bacarığa malik olmalıdır.

Multimedia jurnalistikası dövründə, sadəcə texnoloji yeniliklərə bələd olan, ondan məharətlə istifadə etməyi bacaran jurnalisti universal jurnalist hesab etmək olmaz. Belə jurnalistlər, həm də yaradıcı tərəfdən multimedia jurnalistikasına hazır olmalıdırlar. Təsadüfi deyil ki, bayaq da qeyd etdiyimiz kimi, bəzi media orqanlarında multimedia jurnalisti vəzifəsi təsis olunub. Bu, elə universal jurnalist deməkdir. Universal jurnalist və ya multimedia jurnalisti terminlərinin əsas xarakteristik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün yaradıcı sahədə onlardan nələrin tələb olunduğuna nəzər salmaq.

Müasir texniki vasitələr xəbərin auditoriya tərəfindən müxtəlif formalarda istehlakına şərait yaradır. Bu gün auditoriyanın da istəkləri dəyişib. İn- formasiya istehlakı üçün istifadəçilər özünlənə uyğun platformaları seçib, fərqli media kontentlərini eyni yerdə və eyni vaxtda qəbul edirlər. Yeni media mühitində istifadəçi "bir kompüter ekranında, həm qarşısına çıxan yazıları oxuyur, həm statistik məlumatları, fotoları, videoları görür, həm də səs yazılarını dinləyir. İstifadəçi mətn, qrafika, foto, video və səs formatlarındakı kontentlərdən birini, və ya hamısını, həm eyni, həm də fərqli vaxtlarda seçə bilir". [10]

BBC-nin redaktoru Devid Şukman bununla bağlı, "Multimedianı bir sözlə ifadə etsəm, bunun üçün "hərtəfərli" ("multi-skilling") ifadəsini seçərdim", - deyir. O, müasir TV jurnalistinin xəbər otağındakı rolundan danışarkən, "Məsələn, mənim kimi jurnalistlər hadisəni kameraya çəkəndən və TV üçün məzmun hazırladıqdan sonra onu yazılı şəkildə veb sayt, hətta radioya uyğun şəkllə salmalıdırlar", - deyir. [5, səh. 28] Bu, universal jurnalist, və ya multimedia jurnalisti anlayışını yaxşı izah edir. Həmçinin, multimedia jurnalistikası mühitində jurnalistin rolunu ehtiva edir.

Fikrimizi ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, multimedia jurnalistinin yara dıcı baxımdan əsas vəzifəsi müasir auditoriyanın tələblərini operativ şəkildə yerinə yetirməkdir. Auditoriyanın fərqli platformalara parçalandığını nəzərə alan media orqanları eyni məlumatı fərqli platformalar vasitəsilə (vəb sayt, sosial media, TV və s.) çatdırırlar. Təbii ki, hər platformanın xarakteristik xüsusiyyət yətləri var. Multimedia jurnalisti bu tələblərə bələd olmalı və eyni vaxtda eyni məlumatı, həm sosial media, həm veb sayt, həm də digər platformalarla çatdırmağı bacarmalıdır. Bunun üçün xəbər mətni, istifadə edilən multimedia elementləri həmin platformaya uyğunlaşdırılmalıdır. Yəni, platformaya uyğun kontent istehsal olunmalıdır.

Platformaya uyğun kontent və multimedia jurnalistikası dövründə əhəmiyyəti

Multimedia jurnalistikasına inteqrasiya dövründə məzmun istehsalının mərkəzində platformaya uyğun kontent dayanır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu gün auditoriya fərqli platformalara parçalanıb. Hər platformanın isə öz xüsusiyyəti var. Bu xüsusiyyətlərdən asılı olaraq istehsal olunan kontentin də emal prosesi və təqdimat üsulları dəyişir.

BBC-nin sənədli filmlər üzrə mütəxəssisi Darren Lauford öz təcrübəsindən yazır: "Fövqəladə hallarda sağ qalan insanlar barədə hər biri bir saat olmaqla 4 sənədli film hazırladıq və TV-də təqdim etdik. Mən bu filmlərin müzakirəsinin vacib olduğunu fikirləşdim. Buna görə, həmin filmlərin onlayn platformada yayımı haqqında düşündüm. Bir saatlıq filmlər onlayn platformalar üçün uyğun deyildi. Buna görə də, həmin filmlərdən üç dəqiqəlik kiçik video çarxlar hazırladım və internetə yüklədim". [11]

D. Laufordun bu işi məzmununun fərqli platformalarda təqdimatına gözəl nümunədir. İnternet istifadəçiləri kompüter monitoru arxasında bir saatlıq sənədli filmə baxmaqdan, kiçik videoçarxları izləməyi üstün tuturlar.

Yəni, multimedia jurnalistikası dövründə hər platformaya fərdi yanaşmaq lazımdır. Hər platformanın özünəməxsus texniki imkanlarını, istifadəçilərin psixoloji vəziyyətini yaxşı başa düşmək vacibdir. Ənənəvi media platformalarında (TV, radio, mətbuat) təqdim olunan kontentlərin mətni uzun, verilişlərin xronometraji böyük ola bilər. Bu, onların xarakterinə uyğundur və ənənəvi mediadan informasiya alan auditoriya həmin platformaları bu cəhətini qəbul edir. Veb sayt, sosial media və digər yeni media platformalarında isə vəziyyət fərqlidir. Bu platformalar cəldliyi və interaktivliyi sevirlər. İstifadəçilər bir neçə dəqiqə ərzində bir neçə informasiya qəbul edə bilirlər. Buna görə də, yeni media platformaları üçün hazırlanan kontentlər daha qısa mətnlərlə izlənilir. İnformasiyanı daha dolğun etmək üçün foto, video, infoqrafika kimi media elementlərinə də istifadə olunur.

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, həmişə elmi-texniki tərəqqinin gətirdiyi yeniliklərdən bəhrələnməyə jurnalistika elektron media dövründə də multimedia elementlərinin təsirinə məruz qalıb. Bu gün, istər xəbər, istərsə də digər məzmunların hazırlanması prosesində multimedia elementlərinin tətbiqi ön plandadır. Bununla yanaşı, media şirkətləri məzmunu bir neçə platformada yayımlayırlar. Bu isə multimedia jurnalistikası dövründə platformaya uyğun kontent anlayışını gündəmə gətirib. Hazırda hər bir media şirkəti fəaliyyət göstərən hər platformanın texniki imkanlarını öyrənmək, bu imkanlara uyğun kon-

tent hazırlamağa çalışır. Platformaya uyğun kontentin istehsalı və fərqli platformalarda yayımı müasir media mühitində çox vacibdir. Bu gün auditoriya fərqli platformalara yayılıb və kim daha çox platformada mövcuddursa, o da daha çox insanın diqqətini çəkə bilər və nəticə etibarilə, daha böyük izləyici sayına sahib olurlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məhərrəmli Q. (2002). Televiziya dili. Bakı: Elm. s. 49.
2. Vaughan, T. (2011). Multimedia: Making it work. Berkeley: Osborne/McGraw-Hill. p. 3.
3. Duze, M. (2004). What is multimedia journalism? Journalism Studies. p. 2-5
4. Steensen, S. (2009). Online Feature Journalism: A Clash of discourses. Oslo: Metropolitan University. p. 6.
5. Pelham, G. (2009). Multimedia Reporting in the Field, The Future of Journalism. London: BBC College of Journalism. 92 p.
6. Keirstead, P. (2005). Computers in broadcast and cable newsroom. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. p. 15.
7. Başırılı A., Cavadova X., İzzətli, S. (2017). Yeni media jurnalistikası. Avropa İttifaqı. p. 14.
8. Toruk, İ. (2008). Gutenberg'den Dijital Çağa Gazetecilik. İstanbul: Literatürk Academia. p. 325.
9. Carey, J. (1997). The Communications Revolution and the Professional Communicator. University of Illinois. p. 331.
10. Törenli, N. (2005). Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı. Ankara: Bilim Sanat Yayınları. s. 162-163.
11. Lawford, D. (2009). Delivering Multiplatform: Journalism to the Mainstream, The Future of Journalism. London: BBC College of Journalism. p. 56.

Vusal Sayyaf MAMMADZADE*Baku State University, Faculty of Journalism, doctoral student**E-mail: mail.for.vusal@gmail.com***THE PROCESS OF ADAPTATION OF THE MEDIA INTO THE MULTIMEDIA
JOURNALISM**

Abstract: The presented article discusses the changes in the modern media in the process of adaptation to multimedia journalism. The process of adaptation influenced the structure of newsrooms and the duties of journalists. As a result of the process, new definitions have emerged. In the article, multimedia journalists considered the main images of the period of multimedia journalism were mentioned. They have similarities with the “universal journalist” definition. On the other hand, the article describes how the changing media is integrated into multimedia journalism with the demands of the modern audience. The article is based on journalism theorists' books and academic writings on multimedia journalism. In the research process, the analysis was carried out on the basis of samples, and the results obtained were noted at the end of the study.

Keywords: Multimedia, Multimedia journalism, Multimedia journalist, Universal journalist, New media.

Вусал Сайяф оглы МАМЕДЗАДЕ*Бакинский Государственный Университет, факультет Журналистики, докторант**E-mail: mail.for.vusal@gmail.com***ТЕНДЕНЦИИ ПРИСПОСАБЛИВАНИЯ К МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ
В МЕДИИ**

Резюме: В представленной статье анализировались перемены, наблюдаемые в среде современной меди, в процессе приспособления к мультимедийной журналистике. Приспособление оказывает влияние на структуру новостных комнат, а также и на требования, предъявляемые к журналам. Даже, как результат этого процесса, появляются новые специализации и понятия. В статье рассказывается о главном, как многие считают, образе эпохи мультимедийной журналистики мультимедийном журнале и указываются его схожести с понятием «универсальный журнал». А также говорится о том, как медиа приспособилась к переменам, продиктованным требованиями современной аудитории, и к требованиям мультимедийной журналистики. Статья написана на основе заметок теоретиков журналистики о тенденциях приспособления, наблюдаемых в эпоху мультимедийной журналистики. В процессе исследования анализы основывались на конкретных примерах, полученные результаты описаны в конце исследовательской работы.

Ключевые слова: Мультимедиа, Мультимедийная журналистика, Мультимедийный журналист, Универсальный журналист, Новая медиа.

Daxil olub: 22.11.2021

p-ISSN 2789-4606

e-ISSN 2789-4614

Qərbi Kəspı Unıversıtetı
Western Caspian University

Elmı Xəbərələr , 2021. №4, - 133s.

Scientific Bulletin, 2021. №4, - 133p.

Научный Вестник, 2021. №4, - 133с.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı , İstıqlalıyyət küç 31 , AZ1001
Materiallardan ıstıfadə zamanı jurnala ıstinad zərurıdır.

E-mail: science@wcu.edu.az

Tel: (+994 12) 492 74 18

Yıđılmađa verilmiđdi: 05. 09. 2021
Çapa ınzalanmıđdır: 17.09.2021
Kađızın formatı: 60x84 ¹/₁₆ 17.75 ř. ç.v
Tiraj: 100